josé rijnaarts

DOCHTERS VAN LOT

OVER INCEST

José Rijnaarts

Dochters van Lot

over incest

VITA

1e dr.: Amsterdam : Dekker, 1987. – Met Lit. opg.
ISBN 90-5071-146-4
NUGI 661
Trefw.: incest.

Inhoud

Inleiding
1 *Opzet van dit boek. Drijfveren erachter* 9
2 *De onwil om te weten* 13
3 *Wat is incest? Termen, definities, cijfers* 21
4 *Dochters van Lot* 29

Deel I
Culturele antropologie en de natuurlijke heerschappij van de vaders
5 *Honderd jaar culturele antropologie* 35
6 *Het incesttaboe als gevolg van de seksuele onverschilligheid tussen gezinsleden: Edvard Westermarck* 39
7 *Het incesttaboe als gevolg van de moord op de oervader: Sigmund Freud* 45
8 *Het incesttaboe als gevolg van de onverenigbaarheid van ouderlijk gezag en seksualiteit: Bronislaw Malinowski en Brenda Seligman* 51
9 *Het incesttaboe als oorsprong van de samenleving: Claude Lévi-Strauss* 58
10 *Feministische herinterpretatie van Lévi-Strauss door Gayle Rubin* 67
11 *Het incesttaboe als produkt van het mannelijk equilibratievermogen: Robin Fox* 70
12 *Het incesttaboe als rookgordijn* 82

Deel II
De psychoanalyse als dekmantel
13 *Het verraad van Freud* 87
14 *De Freud-Fliess-brieven* 89
15 *De verleidingstheorie* 93
16 *Freuds ommezwaai: van verleidingstheorie naar Oedipuscomplex* 99
17 *De neus van Emma Eckstein en het taboe van vader Jakob* 118

18 *Herinterpretatie van de Freudiaanse familieroman: het Antiochuscomplex* 123
19 *Over de etiologie van het Antiochuscomplex, of: Wat bezielt die vaders?* 130
20 *Terug naar de verleidingstheorie: Sándor Ferenczi en Alice Miller* 137

Deel III
Sociaal-psychologische benaderingen
21 *Theorievorming over de oorzaken van incest* 151
22 *Incest en sociaal milieu* 156
23 *De theorie van het ontwrichte gezin* 165
24 *De moeder – onwetend of medeplichtig?* 169
25 *Wie een hond wil slaan... de moeder als initiator* 184
26 *De dochter: van verleidster tot hoer* 206
27 *Van onbemind kind tot redster van het gezin* 220
28 *Vader-dochter-incest als proces* 229
29 *Een typologie van incestueuze vaders* 235
30 *Van tiran tot zielepoot* 241
31 *Een harde kop en geen berouw* 253
32 *Schatbewaarders van de jaren zestig: incest en de seksuele rechten van het kind* 260
33 *Feministische visies op incest: machtsprobleem of seksueel probleem?* 267
34 *De arbeidsverdeling tussen vrouwen en mannen* 281

Deel IV
Vanuit het perspectief van de dochters
35 *De sneeuwbalmethode* 291
36 *Kinderlijke onschuld en onwetendheid* 295
37 *De bezoedelende blik van de vader* 300
38 *Stigmatisering van het incestslachtoffer als hoer* 305
39 *Overlevingsstrategieën* 310
40 *Is verwerking mogelijk?* 321

Bibliografie 333
Register 343

Inleiding

I
Opzet van dit boek. Drijfveren erachter

In 1978 kocht ik in de uitverkoop voor één gulden mijn eerste boek over incest. Het lag tussen de afgeprijsde detectives en boeken over plantenverzorging. Niemand interesseerde zich nog voor het onderwerp. Maar het zat al wel in de lucht. Binnen de vrouwenbeweging werd steeds meer aandacht besteed aan wat inmiddels 'seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes' is gaan heten. Het kon dan ook niet uitblijven dat vrouwen die in hun jeugd seksueel waren misbruikt door vader, broer of een ander familielid, met hun ervaringen naar buiten traden. In 1982 richtte een aantal van hen de landelijke Vereniging tegen Seksuele Kindermishandeling binnen het gezin[1] op, met over het hele land verspreide regionale en/of lokale afdelingen. Ik sloot mij aan bij de Amsterdamse afdeling, die inmiddels onder de naam 'Werkgroep tegen seksuele kindermishandeling in het gezin' een onderdeel vormt van de Stichting Tegen Haar Wil, een in 1983 opgerichte feministische vrouwenorganisatie die hulp verleent aan slachtoffers van seksueel geweld in het algemeen.

Bij die Amsterdamse groep ben ik twee jaar werkzaam geweest. Ik heb er in korte tijd veel geleerd. Dat leerproces ging gepaard met een scala van emoties: verontwaardiging, woede, wanhoop, cynisme en verbittering wisselden af met begrip, mededogen, hoop. Ik herinner me nog goed dat ik in het begin verbijsterd was door het groeiende aantal contacten met vrouwen en meisjes die nog zo vreselijk jong waren. Zonder me dat echt te realiseren, was ik er kennelijk van uitgegaan dat uitbuiting van kinderen vooral te maken had met erbarmelijke levensomstandigheden, en dat kinderen in ons deel van de wereld het in de loop van de twintigste eeuw door de toenemende welvaart steeds leuker hadden gekregen. Die gedachte bleek een illusie.

1 Zie voor een toelichting op deze vereniging pp. 268 e.v. De vereniging zal in het vervolg worden aangeduid met de door haarzelf gebezigde afkorting VSK. Adres: Zaadmarkt 105, 7201 DD Zutphen: telefoon 05750 - 41445

Na verloop van tijd viel het mij steeds moeilijker mijn activiteiten binnen de werkgroep te combineren met de uitoefening van mijn beroep. Bovendien maakte zich geleidelijk aan de drang van mijn meester te analyseren wat ik had gehoord, gezien en gelezen. Ik wilde, met de pen in de hand, nadenken. Het voor u liggende boek kan worden beschouwd als een neerslag van dit denkproces.

Ik ga niet uit van een bepaalde hypothese die ik vervolgens tracht te bewijzen. Ook beperk ik mij niet tot één discipline en ik beweeg mij niet binnen een tevoren afgebakend theoretisch kader. Mijn benadering is die van een gedrevene die aanvankelijk alleen maar zoveel mogelijk over 'haar' onderwerp wilde weten. Mijn 'onderzoeksmethode' bestond uit het luisteren naar mensen, het grasduinen in bibliotheken en het maken van aantekeningen in het wilde weg. Wat is de betekenis van het incesttaboe? Waarom is onze samenleving zo lang blind geweest voor wat er in sommige gezinnen gebeurt? Wetenschappers houden zich al een eeuw met incest bezig, maar wat hebben zij er precies over geschreven? En stemmen de uitspraken in hun publikaties overeen met wat slachtoffers nu vertellen? Dat soort vragen tolde een tijdlang door mijn hoofd, tot zich een lijn begon af te tekenen. Op den duur werd mij duidelijk – en dat is wat ik in dit boek wil aantonen – dat de in hoofdstuk 2 geschetste onwil om te weten een stempel heeft gedrukt op de gangbare theorieën over incest. Een eeuw lang hebben theoretici zich in allerlei bochten gewrongen om aan het oog te onttrekken: a) dat het incesttaboe wordt geschonden en b) dat dit gebeurt volgens een vast patroon, in die zin dat het in verreweg de meeste gevallen gaat om contacten van volwassen of bijna-volwassen mannen met kinderen van de vrouwelijke sekse.

Een van de wetenschappen waarin het incestthema een centrale plaats inneemt, is de culturele antropologie, waarop ik in deel I inga. Van de culturele antropologie zou men, sterk generaliserend, kunnen zeggen dat zij incest stilzwijgend beschouwt als een 'natuurlijk' recht van vaders en de eenzijdige schending van het incesttaboe door mannen als een vanzelfsprekende zaak die geen verklaring behoeft.

Een tweede wetenschap die incest tot centraal thema heeft, is de psychoanalyse. In deel II ga ik uitgebreid in op het Freud-verhaal omdat het zo duidelijk laat zien hoe een wetenschapper een theorie die hem onwelgevallig is, kan wegtoveren en vervangen door een theorie

die hem beter bevalt, en hoe die theorie vervolgens hele generaties in haar ban kan houden, ook al struikelen haar aanhangers bij wijze van spreken over de tegenvoorbeelden. Kort gezegd maakte Freud een even simpele als radicale ommezwaai door vaderbeschuldiging te vervangen door de beschuldiging van dochters en moeders.

Onderzoekers die zich in hun benadering van het incestvraagstuk baseren op de systeemtheorie, stellen dat in geval van incest het hele gezin 'ziek' is. Zoals we in deel III zullen zien, betekent dat in de praktijk vaak dat zij, evenals Freud, dochters en moeders verantwoordelijk stellen voor wat incestueuze vaders doen. Feministische theoretici richten hun aandacht eveneens op het gezin, maar dan op het gezin als *instituut* in een patriarchale samenleving. Zij brengen incest in verband met de bestaande man-vrouw-regelingen en de macht van de vader als hoofd van het gezin. Hoewel het niet te bewijzen valt zolang de arbeidsverdeling tussen de seksen universeel is, lijkt het mij logisch te veronderstellen dat de eenzijdige schending van het incesttaboe door mannen in ieder geval iets te maken heeft met die arbeidsverdeling en de maatschappelijke en psychische consequenties daarvan.

De beleving van incest door slachtoffers vormt het hoofdthema van deel IV. Ik ga in op onwetendheid en verwarring, angst en schaamte, overlevingsstrategieën en verwerking, en baseer mij daarbij hoofdzakelijk op wat seksueel misbruikte dochters zelf over hun ervaringen en gevoelens hebben verteld en geschreven.

Ik dank Paul voor zijn niet aflatende emotionele, morele en praktische steun, Ria van Hengel voor haar inlevende redactiewerk en warme betrokkenheid; Nel Draijer voor het becommentariëren van deel I en haar aansporingen om door te gaan; Rozemarijn Esselink voor het sturen van enkele artikelen. Mijn moeder, vriendinnen, zusjes en broers dank ik voor hun emotionele betrokkenheid. Ook dank ik de vrouwen met wie ik heb samengewerkt in de hiervoor genoemde werkgroep en van wie vooral Edith, Eline en Elandia mij de aanmoediging gaven die ik zo goed kon gebruiken. Mijn grootste dank gaat uit naar de vrouwen die met mij over hun ervaringen hebben willen praten en naar alle vrouwen die het stilzwijgen over incest hebben verbroken door te vertellen en te schrijven over wat hun is wedervaren. Ik draag dit boek op aan hen.

Bij de derde editie:

Dit boek is geschreven in 1985/86 en voor het eerst verschenen in 1987. In 1989 volgde een uitgave in de reeks Rainbow Pocketboeken van uitgeverij Maarten Muntinga. De tekst is toen op een aantal punten gewijzigd en geactualiseerd. De tekst van deze derde editie is identiek aan die van de Rainbow Pocket uitgave.

Amsterdam, november 1993

2
De onwil om te weten

> Men moet de moed opbrengen om een taboe te leggen op oorlog, zoals de mensen ook een taboe hebben afgekondigd over incest, om maar eens wat te noemen. (...) Als de mensen in staat zijn geweest om de incest uit te bannen, zijn ze misschien morgen in staat om de oorlog uit te bannen. Het taboe op incest is een groot succes geworden.

Aldus de Italiaanse schrijver Alberto Moravia in een interview anno 1983 (HP 12 november 1983).

Van Moravia kan niet worden gezegd dat hij geen oog heeft voor maatschappelijke problemen. Toch ontgaat het ook hem dat het incesttaboe helemaal niet zo'n succes is, maar juist op grote schaal wordt geschonden. Het incesttaboe functioneert in de praktijk niet als een verbod op het *plegen* van incest, maar op het *praten* over incest, dat wil zeggen op het aan de kaak stellen van seksueel misbruik van meisjes door gezins- of familieleden.

Een taboe op het praten over incest? Dat was tot voor kort zo, maar kun je dat ook nu, eind jaren tachtig, nog zeggen? Is er, althans in ons land, inmiddels niet eerder sprake van het tegendeel, een fixatie op incest, zeker in de media?

De berichtgeving over incest kwam in 1982 aarzelend op gang. Het waren voormalige slachtoffers die de knuppel in het hoenderhok gooiden. Sommigen waren geschokt, anderen haalden hun schouders op, weer anderen grepen naar de pen om hun ongenoegen te uiten. Zo schilderde de psychoanalyticus J.A. Groen, die met een zekere regelmaat in NRC *Handelsblad* zijn zegje doet, het spreken over incest af als een komplot tegen vaders. 'Vaders', zo klaagde hij,

> krijgen de laatste tijd nogal wat negatieve publiciteit te verduren. Een duidelijk voorbeeld daarvan is alles wat over hen werd geschreven naar aanleiding van een symposium dat vorig jaar over incest werd gehouden. Met verontwaardiging werd vermeld dat één op

de vier vaders incestueuze handelingen met zijn dochter pleegt. (...) Zulke cijfers wekken de indruk dat vaders niet deugen (...) of minstens niet te vertrouwen zijn.

In plaats van zich af te vragen waar de door hem gesignaleerde verontwaardiging vandaan kwam en of zij misschien terecht was, schreef Groen haar toe aan

> extreem radicaal-feministische groeperingen (die vinden dat) vaders geslacht moeten worden omdat zij tot het mannelijk geslacht behoren. (NRC *Handelsblad* 12 mei 1984, zie ook Ladan e.a. 1985 pp.7, 13, 41

Lodewijk Brunt vertoonde een soortgelijke afweerreactie. Over een artikel in *Signs* (Breines and Gordon 1983) schreef hij:

> Het lijkt me terecht dat Breines en Gordon meer nadruk willen leggen op de vader als agressor en dwingeland, maar niet dat ze daarmee de moeder geheel en al schoonwassen en voorstellen als een heilige madonna die hoog verheven is boven het seksuele gewoel in de onderwereld van het gezin. Dat er veel meer gegevens bekend zijn over seksuele betrekkingen tussen vaders en dochters wil bijvoorbeeld nog niet zeggen dat incestueuze neigingen tussen moeders en zoons te verwaarlozen zijn, ook al kan de vorm daarvan aanzienlijk verschillen.

Het venijn zit hier natuurlijk in de staart. Om de vaders vrij te pleiten of in ieder geval de aandacht van hen af te leiden, maakt Brunt gebruik van de doorzichtige wat-je-zegt-ben-je-zelf truc. Breines en Gordon hebben het echter niet over neigingen, maar over daden. En als er één ding is waarover praktisch alle deskundigen het eens zijn, dan is het wel dat in verreweg de meeste gevallen de dader een man is. In feite wenst ook Brunt net als Groen in de publiciteit rondom incest niet meer te zien dan feministische kwaadsprekerij:

> Steeds als er de afgelopen jaren vanuit de vrouwenbeweging een onderwerp op het gebied van huwelijk, gezin, gezondheid of seksualiteit werd aangesproken, was het alsof er weer een nieuwe beer-

put werd opengetrokken. (...) Met vrouwen en kinderen als lelieblanke slachtoffers. Het laatste onderwerp van deze rusteloze *muckraking* betreft incest. (*Vrij Nederland*, boekenbijlage, 18 juni 1983)

Hoewel een aantal smaakmakers van de publieke opinie zich op bovengenoemde wijze afsloot van het incestprobleem, slaagden zij er niet in een dam op te werpen tegen de berichtgeving over incest. Integendeel. Na een kabbelend begin ontstond er een stroomversnelling. Geen praatprogramma op radio of tv liet het onderwerp liggen, er werden films en documentaires gemaakt en in dag- en weekbladen verschenen gedetailleerde verhalen van slachtoffers en deskundigen. De media hebben er op die manier toe bijgedragen dat het taboe op het praten over incest in snel tempo werd geslecht. Vooral dankzij de publiciteit durfden vrouwen die jarenlang hadden gezwegen, in hun omgeving of in hulpverleningscontacten met hun ervaringen voor de dag te komen.

De medaille had echter haar spreekwoordelijke keerzijde. Inherent aan de journalistiek is dat ernstige gebeurtenissen meer nieuwswaarde hebben dan minder ernstige. Het verhaal van een meisje dat jarenlang door haar vader is begluurd en betast is minder sensationeel, en dus voor journalisten minder interessant, dan dat van een meisje dat door een aantal mannen in haar familie talloze keren bruut is verkracht. De verhalen over incest die via de media tot ons kwamen, werden dan ook steeds gruwelijker, wat de ongelovigen onder de lezers alleen maar sterkte in hun mening dat al die verhalen over incest meer te maken hadden met een behoefte aan smeuïge kopij dan met de werkelijkheid.

Niet minder ongelukkig was het gegoochel met cijfers. Peter Vasterman, die een boeiende analyse maakte van de berichtgeving over incest in kranten en tijdschriften vanaf 1982 tot en met februari 1988, toont aan hoe die cijfers in de media een eigen leven gingen leiden, los van de bron waaruit zij stamden. Vasterman wijst er overigens terecht op dat in dit verband niet alleen de media blaam treft.

Uiteraard hebben onderzoekers op dit terrein de verantwoordelijkheid om de resultaten van hun onderzoek betrouwbaar weer te geven en daar schort het af en toe ook aan, zeker wanneer er belangen in het geding zijn zoals het verwerven van subsidies voor nieuwe hulpverlenings- of onderzoeksprojecten. (Vasterman, 1988, p.13)

Waaraan ik onmiddellijk zou willen toevoegen dat onderzoekers of hulpverleners in zo'n geval niet per se uit eigenbelang hoeven te handelen, om 'hun baantje te houden', maar dat het, wanneer de politiek evenals de media alleen op 'heel veel' en 'heel erg' reageert, in het belang van de slachtoffers kan zijn je cijfers naar boven af te ronden. Vasterman verwijt de media uiteindelijk dat zij een vertekend beeld van incest geven en concludeert:

> Naar de effecten van deze beeldvorming rond incest valt alleen nog maar te gissen. Het gegoochel met cijfers en definities kan ertoe leiden dat onderzoekers of deskundigen niet meer serieus genomen worden of dat hulpverleners opnieuw lauw gaan reageren, ditmaal omdat het vaak niet ernstig genoeg is wat een vrouw heeft meegemaakt. (p.16)

Vastermans artikel getuigt van een vooruitziende blik. In september 1988 verschijnt *Seksueel misbruik van meisjes door verwanten*, het verslag van een onderzoek dat Nel Draijer in opdracht van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid verrichtte. 'Eén op de drie meisjes voor het zestiende jaar seksueel misbruikt', schreeuwen de krantekoppen.

Voor columnist Piet Vroon is het gemakkelijk scoren:

> Een aantal jaren geleden werd beweerd dat één op de twintig vrouwen seksueel was misbruikt. Dat verhoudingsgetal steeg genadeloos tot één op de vijftien en één op de tien. Recent is uitgeturfd dat maar liefst één op de drie vrouwen een gruwelijke historie heeft. Nog een paar nachtjes slapen, en een sociaal-wetenschappelijke denker toont zuiver aan dat honderdvijftig percent van de dames verkracht is. (*Volkskrant* 17 september 1988)

Vroon maakt hier een fout. In het door hem geridiculiseerde onderzoek staat niet dat één op de drie vrouwen een incestgeschiedenis achter de rug heeft (dat zijn er veel minder), maar dat één op de drie vrouwen voor haar zestiende ten minste éénmaal ongewenst seksueel contact heeft gehad met een oudere of volwassene, binnen of buiten de familie. Vroons misser vormt een mooie illustratie bij Vastermans

boodschap dat opgeblazen krantekoppen een averechts effect sorteren.

Overigens vind ik niet dat Vroon hiermee geëxcuseerd is. Het had hem als psycholoog niet misstaan als hij het gewraakte onderzoeksrapport er even bij had gehaald om te kijken wat er precies in stond, in plaats van lichtzinnig af te gaan op slordige kranteberichten.

Weinig doordacht lijkt ook de verklaring waarmee Vroon zijn ongeloof toelicht:

> Zo nu en dan vind ik het nodig een arm om de schouder van mijn kinderen te slaan. Het komt voor dat zij die handeling niet op prijs stellen, wat het einde van mijn gedrag betekent.(...) Stel nu dat mijn dochter ooit een aardige relatie mocht krijgen met een plezierige man.(...) Zij zal dan waarschijnlijk goede herinneringen hebben aan haar vader, die net als hij zo nu en dan met een zware arm blijk gaf van affectie. Als kindlief daarentegen al dan niet dankzij een feministisch rampenplan in het gruwelijk in plaats van in het huwelijk treedt, is er een vlotte kans dat zij na verloop van tijd meent door mij seksueel misbruikt te zijn. (*Volkskrant* 17 september 1988)

Natuurlijk kleurt het heden het verleden, natuurlijk vallen herinneringen aan gebeurtenissen in het verleden nooit met die gebeurtenissen samen en is er zo beschouwd per definitie sprake van vertekening, maar zo groot als Vroon haar voorstelt is de kloof nu ook weer niet. Hij hoeft heus niet bang te zijn dat zijn dochter, ook al krijgt zij een gruwelijk huwelijk en geeft zij zich ook nog eens met het feminisme af, hem later vanwege die arm om haar schouder van seksueel misbruik zal betichten. Vroons gelegenheidstheorietje dat vrouwen op grond van een slechte relatie met hun partner in het heden bevestigend zullen antwoorden op de vraag of zij in het verleden incest hebben meegemaakt, is net zo onzinnig als de theorieën die eerder in onze eeuw tot de conclusie leidden dat volwassen vrouwen liegen wanneer zij zeggen dat zij als kind door hun vader seksueel zijn misbruikt.

Nog niet zolang geleden heeft Vroon met veel meer compassie over incest geschreven. (*Volkskrant* 13 december 1986) Zijn aanvankelijke verontwaardiging schijnt te zijn omgeslagen in scepsis. Geldt dat alleen voor hem, of is er sprake van een trend?

Er is nog iemand wiens recente opstelling mij zorgen baart. De kinderpsycholoog Wim Wolters heeft in het verleden zinnige dingen gezegd over seksueel misbruik van kinderen. Pas geleden publiceerde hij in een vakblad een essay over dit onderwerp (Wolters 1988), naar aanleiding waarvan hij werd geïnterviewd door *Elsevier*. Wolters belijdt zijn afkeer van de berichtgeving over incest in de media. Hij wil een 'verzakelijking' van het incestdebat. Dat is een gezond streven, waarin hij niet alleen staat. Het merkwaardige is echter, dat Wolters vervolgens niet zo zeer de media bekritiseert, als wel de vrouwen die zich hebben aaneengesloten in de VSK en als 'ervaringsdeskundigen' hulp verlenen aan slachtoffers. Weliswaar hebben die vrouwen volgens hem aanvankelijk goed werk verricht, maar nu zouden zij er goed aan doen de discussie over incest over te laten aan 'de professionele psychologie en psychiatrie'. (*Elsevier* 26 maart 1988) Wolters schijnt te zijn vergeten dat juist die professionele psychologie en psychiatrie incestslachtoffers een eeuw lang in de kou hebben laten staan. En als ik zie welke opvattingen hij nu als vertegenwoordiger van de professionele psychologie verkondigt, betwijfel ik of daar veel verandering in is gekomen. Wolters is weliswaar van mening dat 'incest een ernstig ziekteverschijnsel in onze samenleving is dat veel slachtoffers maakt' (1988, p.118), maar tegelijkertijd vindt hij het 'niet goed dat incest als een geïsoleerd fenomeen wordt behandeld.' Incest vindt volgens hem plaats in gezinnen 'waar de kinderen geen echte aandacht van de moeder krijgen.' Dat is, vindt hij, 'veel fundamenteler dan die incest.' (*Elsevier* 26 maart 1988) Ook in de rest van het interview haalt hij fel uit naar de moeders van incestslachtoffers, terwijl hij incestueuze vaders in bescherming neemt als slachtoffers 'van een geschiedenis van generaties vol verpaupering en ellende.' Het zijn precies die opvattingen die – zoals we in dit boek zullen zien – het verschijnsel incest zo lang onzichtbaar hebben gemaakt. Het zijn precies die opvattingen die hebben geleid tot de oprichting van de VSK.

Er is, zo probeer ik mijzelf voor te houden, de afgelopen tien jaar op het gebied van incest zoveel gebeurd; dat *kan* niet meer worden teruggedraaid. Maar er zijn ook momenten waarop ik denk: over nog eens tien jaar zijn we gewoon weer terug bij af. Dan zal het incestdebat in de media niet méér blijken te zijn geweest dan een door sensatiezucht aangewakkerd strovuur. Dan zullen zelfgenoegzame psychologen en

psychiaters wederom de wijsheid over incest in pacht hebben en slachtoffers net als vroeger te verstaan geven dat zij liegen of overdrijven, of dat het seksuele contact met hun vader geen kwaad kon, of dat zij dat contact zelf hebben gewild.

De onwil om te weten is, als het om incest gaat, diep in onze samenleving verankerd, veel dieper dan de fixatie op incest die sommigen nu constateren. Straks, als het bagatelliseren van incest weer mag en je met scepsis betere sier maakt dan met verontwaardiging, zullen velen, zowel in de media als in de hulpverlening, een zucht van verlichting slaken en met frisse moed opnieuw hun kop in het zand steken. Waarom? Waarom heeft onze samenleving zo lang geen oog gehad voor incest? Waarom is de kans groot dat het opnieuw die kant opgaat?

Een voor de hand liggende verklaring is dat de macht om te bepalen welke verschijnselen in de samenleving zichtbaar worden gemaakt als sociaal probleem, nog steeds grotendeels bij mannen ligt, en dat zij ofwel blind zijn voor de seksuele uitbuiting van vrouwen en meisjes of liever hun ogen dichtknijpen, uit eigen belang of uit misplaatste loyaliteit met hun eigen sekse. Wat mij in het huidige incestdebat bijvoorbeeld opvalt is dat vrouwen die zich in dit debat mengen, al snel (zie ook Groen, Brunt en Vroon hierboven) worden afgeschilderd als 'feministen' of, fraaier nog, 'starre feministen'[2], en die kwalificatie is dan duidelijk als scheldwoord bedoeld. Terwijl dat feminisme hier toch niets anders inhoudt dan dat vrouwen aandacht vragen voor het standpunt van hun seksegenoten en de wijze waarop zij incest beleven.

Een tweede reden, die zich niet tot mannen beperkt, zou kunnen zijn dat wij de illusie van het gezin als een oord van liefde en ware menselijkheid maar moeilijk kunnen loslaten. Mensen hebben behoefte aan vertrouwen, geborgenheid en intimiteit, en het gezin lijkt de plaats bij uitstek waar deze behoefte wordt bevredigd. Het is doodeng om ook maar in overweging te nemen dat dit beeld wel eens niet zou kunnen kloppen. Als ouders al niet te vertrouwen zijn, wie dan wel?

2 In de ingezonden brieven die de *Volkskrant* publiceerde naar aanleiding van Vroons kritiek op het onderzoek van Draijer, werd de onderzoekster zowel 'een star feministisch uitgangspunt' als 'ouderwetse fatsoensrakkerij uit de vorige eeuw' aangewreven. (1 en 18 oktober 1988)

De behoefte om het incestprobleem te bagatelliseren heeft ongetwijfeld nog met iets anders te maken, en wel met het beeld dat er in onze cultuur bestaat van meisjes als geboren verleidsters die het natuurlijke talent bezitten om mannen in hun netten te verstrikken. Van negenjarige, zesjarige, driejarige meisjes zelfs wordt al gezegd dat ze koket zijn en uitdagend en ze worden ook als zodanig afgebeeld in films, reclame, literatuur, om van porno nog maar te zwijgen. Binnen dit denkkader mag de incestueuze vader rekenen op clementie en sympathie: hij is geen misdadiger maar een man die zwak is geweest en voor de verleiding is bezweken.

Een aspect dat we tenslotte niet over het hoofd mogen zien in verband met de onwil om het incestprobleem serieus te nemen, is de nieuwe dwang tot seksuele ongedwongenheid, reactie op de muffe repressie van weleer. In het verlengde daarvan beschouwen sommigen ook seksuele uitingen tussen ouders en kinderen als per definitie vooruitstrevend, als een teken van openheid en ware intimiteit, iets liefs en grappigs waar wij vertederd om dienen te glimlachen. Vooral de in het begin van dit hoofdstuk genoemde J.A. Groen heeft er een handje van bij zijn lezers te appelleren aan het gevoel van vertedering voor anekdotes uit de kinderkamer:

> Jammer genoeg zijn niet alle vaders zoals die van een klein meisje van drie jaar dat als spelletje had aan de penis van haar vader te zwengelen, onder het zingen van het liedje: 'Bim bam beieren, de koster lust geen eieren.' (Ladan e.a. 1985 p.39)

Wie hier de wenkbrauwen fronst in plaats van te lachen, en zich afvraagt wat er gebeurt als het meisje geen zin meer heeft in dit spelletje en haar vader nog wel, loopt het risico voor fatsoensrakker te worden uitgemaakt, en dat is in het Nederland van de jaren tachtig de ernstigste belediging die je iemand kunt toevoegen.

3
Wat is incest? Termen, definities, cijfers

Ondanks sensatieverhalen en raillerende stukjes in de pers, ondanks de sluimerende onwil om te weten en de taaie veerkracht van oude denkbeelden, is er de afgelopen jaren ook serieus over incest nagedacht en zijn er nieuwe denkbeelden ontstaan. Dat blijkt alleen al uit het geworstel met de term 'incest', uit de bezwaren die ertegen zijn ingebracht en de alternatieven die ervoor zijn bedacht. Volgens het woordenboek betekent incest (of bloedschande) geslachtelijk verkeer tussen naaste bloedverwanten die geen huwelijk kunnen aangaan. Nog afgezien van de vage uitdrukking 'geslachtelijk verkeer' omvat deze definitie contacten die hemelsbreed van elkaar kunnen verschillen; zo kan zij zowel betrekking hebben op wederkerige relaties tussen gelijkwaardige volwassenen, als op de uiterst ongelijke verhouding van een volwassen man met een klein meisje. Het *belangrijkste bezwaar* dat tegen de term incest is ingebracht, is dan ook deze veelomvattendheid.

Een *tweede bezwaar* is dat het woord 'incest' neutraal is met betrekking tot de sekse. Het wekt de indruk dat bijvoorbeeld incest tussen moeder en zoon even vaak voorkomt als incest tussen vader en dochter, terwijl in de praktijk in verreweg de meeste gevallen de dader een man is en het slachtoffer een meisje. Zelfs wanneer jongetjes worden overgehaald of gedwongen tot incestueuze betrekkingen, is de dader meestal een man.

Een *derde bezwaar* is dat de term 'incest' de blik te veel dirigeert in de richting van het seksuele en niet van de machts- en afhankelijkheidsverhoudingen binnen een gezin, van de specifieke vormen van manipulatie en uitbuiting die zich binnen een gezin kunnen ontwikkelen.

> Het afschuwelijke van incest zit niet in de seksuele handelingen, maar in de uitbuiting van kinderen onder het mom van ouderliefde. (Herman 1981 p.4)

Een *vierde bezwaar* tenslotte is dat de term 'incest' de emotionele lading met zich meedraagt van het incesttaboe. Incest is niet zomaar verboden, maar is in de ogen van velen walgelijk en weerzinwekkend. Als bijvoorbeeld wordt gezegd dat incest een zaak is van 'zeer gestoorde en perverse wezens' (Weinberg 1955/76 p.3)[3], dan bezoedelt zo'n uitspraak ook het slachtoffer, ook al gaat het daarbij om een kind dat wordt gedwongen of overgehaald tot iets waarvan het de betekenis niet kent en de draagwijdte onmogelijk kan doorgronden. Anders gezegd, wie is betrokken bij de overtreding van een taboe, wordt ook zelf taboe, in de zin van besmet, gebrandmerkt, een wezen dat je maar beter uit de weg kunt gaan.

Tegelijkertijd wordt een taboe geassocieerd met iets dat weliswaar verboden is, maar juist daardoor ook spannend en opwindend. Dat dit ook voor incest geldt, blijkt bijvoorbeeld uit de titel van een in 1983 georganiseerd symposium over dit onderwerp.[4] Die titel luidde: 'Incest, gewaagde relatie of uitbuiting?' Een gewaagde relatie doet denken aan geestelijke vrijheid, rebellie tegen de heersende normen, spanning, avontuur. Deze kwalificaties zijn echter volstrekt niet van toepassing op de belevingswereld van een seksueel misbruikt meisje. Voor zover er met betrekking tot incest van een gewaagde relatie kan worden gesproken, is dat alleen mogelijk vanuit het perspectief van de volwassene, nooit vanuit het perspectief van het kind.

De zojuist genoemde effecten van het incesttaboe vormden voor slachtoffers lange tijd – en voor een deel ook nu nog – een belemmering om over hun ervaringen te praten. Op die manier bood het incesttaboe incestplegers de meest ideale bescherming die zij zich maar

3 Wanneer ik in een biografische verwijzing twee jaartallen naast elkaar plaats, heeft het eerste betrekking op de oorspronkelijke uitgave en het tweede op een recentere uitgave waaruit ik citeer. Dat kan een nieuwe editie of herdruk zijn, maar ook een vertaling. In twee gevallen (Angelou en Dorpat) citeer ik, hoewel er van deze boeken een vertaling bestaat die in de bibliografie ook wordt genoemd, uit de oorspronkelijke tekst. Evenals bij literatuur waarvan, voor zover ik weet, geen vertaling bestaat, heb ik in deze twee gevallen de citaten zelf vertaald.

4 Georganiseerd door de Vereniging voor Seksuologie te Utrecht en gehouden op 7 mei 1983. Het is ditzelfde symposium waarnaar Groen (zie p.6) verwijst in zijn tirade tegen de vaderverguizers.

konden wensen. En omdat 'incest' en het 'incesttaboe' meestal in één adem worden genoemd, ligt deze bescherming van de dader volgens sommigen al besloten in het woord 'incest', zodat zij er de voorkeur aan geven dit woord te vervangen door een minder beladen term die tegelijkertijd beter aangeeft wat er werkelijk aan de hand is.

De belangrijkste Nederlandse alternatieven die de afgelopen jaren voor 'incest' zijn bedacht, zijn: 'seksuele kindermishandeling binnen het gezin' (vooral bekend geworden door de vereniging van die naam), 'seksueel misbruik van kinderen in het gezin' en 'dochter/zusterverkrachting'. In kringen die de 'seksuele revolutie' hoog in het vaandel hebben staan en in de publiciteit rondom incest een bedreiging zien voor de seksuele liberalisering, zijn termen geïntroduceerd als 'problematische incest' en 'uitbuitingsincest', die de deur openhouden naar een mogelijke positieve beleving van incest, ook door het kind.

Hoewel ik zelf in het verleden ervoor heb gepleit het woord 'incest' te vervangen door 'dochterverkrachting' (Rijnaarts 1979) – een neologisme dat vooral goede diensten bewijst als eye-opener – heb ik in dit boek uiteindelijk toch voor de term 'incest' gekozen, al zal ik ook regelmatig gebruik maken van de uitdrukking 'seksueel misbruik'. Mijn redenen voor deze keuze zijn pragmatisch. In de eerste plaats vind ik de hierboven genoemde alternatieven door hun omslachtigheid niet goed bruikbaar. In de tweede plaats bewandelt de taalontwikkeling als teken van verandering soms duistere wegen. Zo kan het gebeuren dat een woord simpelweg weigert te verdwijnen, ook al worden daar nog zulke verstandige argumenten voor aangevoerd. Ook kan het zijn dat een woord zijn betekenis aanpast aan de protesten waarmee het wordt geconfronteerd. Dat laatste schijnt de laatste tijd met 'incest' te gebeuren. Vooral bij de media en in het dagelijks taalgebruik bespeur ik een tendens om de betekenis van dit woord te verengen tot precies dat gebied waar het bij de huidige discussie om gaat. Op radio en tv hoor je dat 'het nu volgende programma gaat over incest, dat wil dus zeggen seksueel misbruik van kinderen in het gezin' of over 'seksueel misbruik van kinderen in het gezin, dat wil dus zeggen incest.' Hoewel de term 'incest' door de media zeker ook wordt gebruikt als publiekslokker, heeft bovengenoemde gelijkstelling tot effect dat de term tamelijk snel ontmythologiseerd raakt. Wanneer 'incest' door de meeste mensen in de eerste plaats wordt ge-

associeerd met misbruik en uitbuiting, zijn de hierboven genoemde bezwaren tegen deze term in ieder geval voor een deel vervallen.

De worsteling met het woord 'incest' ging en gaat gepaard met een niet minder moeizaam gesleutel aan definities. Er doen zich vragen voor als: Wie vallen er onder de term bloedverwant? Hoe breng je tot uitdrukking dat incest lang niet altijd gepaard gaat met lichamelijk geweld, terwijl er toch sprake is van dwang? Als incest lang niet altijd geslachtsgemeenschap betekent, welke seksuele handelingen vallen er dan precies onder? En waar ligt de grens? Een vader die zijn dochter met geen vinger aanraakt maar wel voortdurend toespelingen maakt op haar uiterlijk of dwangmatig met haar over seks praat – moet die nu wel of niet tot de incestueuze vaders worden gerekend? Het gaat hierbij niet om haarkloverijen maar om wezenlijke dilemma's. Uiteraard bestaat er een verband tussen de woorden van de een en de daden van de ander en is het van belang dat verband aan te tonen, maar anderzijds heeft het geen zin de term 'incest' zodanig uit te rekken dat de specifieke inhoud ervan verloren gaat.

In het meest recente en tevens meest prestigieuze Nederlandse onderzoek op dit gebied vinden we de volgende definitie:

> seksuele contacten van familieleden of huisgenoten met een meisje onder de zestien jaar, die plaatsvinden tegen haar zin, of zonder dat zij – als gevolg van lichamelijk of relationeel overwicht, emotionele druk, of van dwang of geweld – het gevoel heeft (gehad) de seksuele contacten te kunnen weigeren. Onder 'seksuele contacten' verstaan we alle daadwerkelijke seksuele aanrakingen – van het aanraken of doen aanraken van borsten en genitaliën, kussen met seksuele bedoelingen tot en met geslachtsgemeenschap (vaginaal, oraal of rectaal, of het binnendringen met voorwerpen of vingers, vaginaal of rectaal). (Draijer 1988 p.70)

Onder deze definitie vallen eenmalige en meermalige gebeurtenissen, onbenullige en ingrijpende. Hoewel iedereen het erover eens zal zijn dat het geval van de oom die één keer zijn nichtje bij de borsten pakt, minder ernstig is dan dat van de vader die zich jaren achtereen geregeld door zijn dochter laat afzuigen, is het moeilijk een scherpe grens te trekken tussen gebeurtenissen die alleen maar vervelend en gebeurtenissen die traumatiserend zijn. Draijer maakt wat de ernst van de

voorvallen betreft, een indeling in vier categorieën. Tot de twee ernstigste rekent zij éénmalige contacten als het om verkrachting gaat, en meermalige ervaringen met 'penetratie of pogingen daartoe, maar ook wel genitale betastingen of gedwongen wederzijdse masturbatie.' (p.143) De ervaringen waarover dit boek gaat, vallen globaal gesproken onder deze categorieën. Vooral de tijdsfactor speelt bij incest een niet te onderschatten rol. Als het misbruik zich over een periode van maanden of jaren uitstrekt en dus telkens terugkeert, leeft het kind in kwestie in constante angst en spanning.

Meisjes, en in veel mindere mate ook jongetjes, worden seksueel misbruikt door vaders, oudere broers, ooms, opa's en neven. In sommige studies worden vaders als de meest frequente daders genoemd, in andere ooms, in weer andere broers. De klinische literatuur (gebaseerd op gevallen uit de praktijk van psychiaters en psychologen) en de forensische literatuur (gebaseerd op gevallen die zijn terechtgekomen in het strafrechtelijk circuit) spitsen zich toe op vader-dochter-incest. De reden hiervan is waarschijnlijk dat alleen de ergste gevallen, en in die gevallen is de vader meestal de dader, bij hulpverlening en/of politie en justitie terechtkomen. Bij onderzoeken onder een steekproef uit de bevolking staan broers en ooms als daders bovenaan. (Russell 1986; Draijer 1988)

In dit boek staat vader-dochter-incest centraal; met vaders bedoel ik biologische vaders en stiefvaders. Andere vormen komen slechts apart aan de orde voor zover zij apart worden behandeld in de theorieën die ik bespreek. Ik beperk mij tot vader-dochter-incest omdat het over het geheel genomen de meest traumatiserende vorm van incest is. Draijer komt op grond van een 'vergelijking tussen de verschillende dadergroepen' tot de conclusie

> dat seksueel misbruik door vaders en vaderfiguren het ernstigst van aard genoemd kan worden. Uit de gegevens blijkt dat in verhouding tot seksueel misbruik door andere familieleden het misbruik door vaders en vaderfiguren significant vaker meermalig en frequent voorkomt, het langst duurt en het vaakst de meest ernstige seksuele handelingen betreft.(...) Ze gebruiken significant vaker lichamelijk geweld om de seksuele contacten af te dwingen en zetten in vrijwel alle gevallen hun dochter (...) zo onder emotionele druk, dat zij het gevoel heeft niet te kunnen weigeren. Ook blijken va-

ders of stiefvaders vaker hun dochter te bedreigen om haar te dwingen haar mond over de seksuele voorvallen te houden. (Draijer 1988 p.149)

Als we het over een verschijnsel hebben waarvan de omvang eigenlijk niet te meten valt omdat het om zulke uiteenlopende ervaringen gaat, zijn cijfers griezelige dingen. Ze hebben de neiging zich los te maken van de context waarin ze worden genoemd en brutaalweg een eigen leven te gaan leiden. In het vorige hoofdstuk hebben we gezien hoe in ons land onlangs een columnist zich gnuivend op de cijfers van een onderzoekster wierp zonder in de gaten te hebben dat hij een bijgerecht voor de hoofdschotel aanzag. Ik wil proberen die cijfers hier wat zorgvuldiger weer te geven.

Het onderzoek van Draijer is een representatief onderzoek: de respondenten zijn dus geworven via een steekproef uit de bevolking. Het berust op interviews met ruim duizend over het hele land verspreid wonende vrouwen tussen twintig en veertig jaar. Van die vrouwen heeft één op de drie voor het zestiende levensjaar tenminste één ongewenste seksuele ervaring met een oudere of volwassene gehad. Seksualiteit, ook gedwongen seksualiteit, met leeftijdsgenoten en vriendjes is buiten beschouwing gelaten, maar los daarvan gaat het om een amalgaam van ervaringen, variërend van hinderlijke aanrakingen tot verkrachting.

Eén op de zes à zeven vrouwen maakte melding van één of meer ervaringen met seksueel misbruik door verwanten. (p.91) Zoals hiervoor beschreven, maakt Draijer een onderscheid naar ernst. De helft van deze ervaringen (6,8 procent van de totale steekproef) valt onder de twee zwaarste categorieën. (p.151)

Met betrekking tot ons onderwerp, vader-dochter-incest, constateert Draijer dat 'ongeveer één op de dertig vrouwen in Nederland van twintig tot en met veertig jaar slachtoffer is van seksueel misbruik door een vader(figuur).' In negentig procent van de gevallen van vader-dochter-incest ging het om 'meermalige contacten' over een periode van meer dan een jaar, in ruim zeventig procent waren die contacten 'frequent tot zeer frequent' (één keer per maand tot bijna elke dag), en in zeventig procent ging het om 'vormen van penetratie en poging tot geslachtsgemeenschap of aftrekken.' (pp.114-126)

Bovenstaande cijfers komen in grote lijnen overeen met de cijfers

uit vergelijkbaar Amerikaans onderzoek. (Russell 1986) Het zijn geen bevindingen die vrolijk stemmen.

Tot slot iets over de termen *dader* en *slachtoffer* die ik in dit boek gebruik. Sommigen vinden het nodig zich voor de term *dader* te verontschuldigen omdat zij incestueuze vaders niet als misdadigers willen beschouwen (zie o.a. Maisch 1968/71 p.100). Anderen hebben vooral bezwaar tegen de term *slachtoffer*. Dat geldt onder andere voor de vrouwen van de VSK en zij hebben hiervoor gegronde redenen. Leden van de vereniging die elkaar eerst hebben ondersteund in het verwerken van hun incestervaringen en vervolgens als 'ervaringsdeskundigen' naar buiten treden, worden in contacten met de reguliere hulpverlening nogal eens teruggedrongen in de slachtofferrol, vooral wanneer dat de andere partij goed uitkomt. Een contactvrouw van de VSK:

> Er word soms op je gereageerd alsof je geen boek kunt lezen. Ze vinden het gemakkelijker als je slachtoffer blijft, dan zijn de rollen duidelijk.(...) Soms heb ik zin om even met mijn diploma's te zwaaien. Ze vergeten dat wij ons jarenlang in dit onderwerp hebben gespecialiseerd en daar verdomd deskundig in zijn. Als je in een vergadering kwaad wordt, kan het je desondanks overkomen dat iemand uit het gezelschap meewarig vraagt of je je ervaringen al wel verwerkt hebt. (VSK 1985 p.6)

Daarnaast bestaat er binnen de vrouwenbeweging een tendens om de woordcombinatie 'vrouw en slachtoffer' in de ban te doen. Het cultureel-ideologisch bepaalde slachtofferbeeld van vrouwen zou mannen bevestigen in hun macht en vrouwen ertoe brengen de slachtofferrol te internaliseren, dat wil zeggen in hun onmacht te berusten en af te zien van verzet.

Hoe kwalijk ik het ook vind wanneer ervaringsdeskundigen worden vastgepind op hun slachtofferschap, en hoezeer ik er ook voor ben dat vrouwen zich in plaats van als slachtoffer als 'sterke en strijdlustige tantes' presenteren, toch lijkt het woord slachtoffer mij in verband met incest onmisbaar om een juist beeld te kunnen geven van wat er aan de hand is. Ik ben het in dit opzicht eens met Herman, die schrijft:

Als een ouder een kind dwingt te werken om het gezin te onderhouden, dan is dat uitbuiting van kinderarbeid. Als een ouder een kind dwingt zijn seksuele behoeften te bevredigen, dan is dat incest. Daarom moet incest worden beschouwd als een misdaad waarvoor de volwassene volledig verantwoordelijk is. De termen 'dader' en 'slachtoffer' geven de situatie juist weer, ook al hebben veel mensen er bezwaar tegen. Het gebruik van deze termen is niet bedoeld om complexe menselijke wezens te reduceren tot simpele categorieën. Een man die zijn dochter seksueel misbruikt is meer dan alleen een dader, een vrouw die een seksuele relatie met haar vader heeft gehad, ontleent niet haar hele identiteit aan haar status van slachtoffer. Maar deze termen moeten worden gebruikt met betrekking tot incest om duidelijk te maken bij wie de verantwoordelijkheid ligt. (1981 p.4)

4
Dochters van Lot

In 1983 was ik in Dresden. Ik bezocht er de Gemäldegalerie Alte Meister. Mijn oog viel op een schilderij van Alessandro Turchi (1578-1649). Een oudere man met grijzende baard en kalend voorhoofd zit op wat een kussen of plunjezak lijkt. Hij strekt zijn hand met een glas erin uit naar een weelderig gevormde jonge vrouw die rechts van hem staat, haar jurk afgezakt tot onder haar borsten. Zij schenkt uit een karaf vloeistof in het glas. Links van de man, tegen hem aangenesteld, een andere jonge vrouw. Haar gewaad is afgezakt tot vlak boven haar schaamhaar. Titel van het schilderij: *Lot mit seinen Töchtern.*

Toen ik ervoor stond dacht ik: Voilà. Dit is het exact. Dit is het plaatje dat ons ook in de vakliteratuur over vader-dochter-incest wordt voorgeschoteld. Erotisch sfeertje, verleidelijke dochters, argeloze, zich van geen kwaad bewuste vader, afwezige moeder. (Zoals bekend is de vrouw van Lot bij het verlaten van Sodom in een zoutpilaar veranderd.) De titel van het boek dat ik wilde schrijven, lag vanaf dat moment vast.

In het Oude Testament, nog steeds een van de meest gelezen boeken ter wereld, wordt de geschiedenis van Lot en zijn dochters als volgt verteld:

> En Lot trok op uit Soar en vestigde zich met zijn beide dochters op het gebergte.(...) En de eerstgeborene zeide tot de jongste: Onze vader is oud, en daar is geen man in het land om tot ons te komen, naar de gewoonte der gehele aarde. Kom, laten wij onze vader wijn te drinken geven en bij hem nederliggen, opdat wij door onze vader aan nakroost het leven geven. Toen gaven zij in die nacht haar vader wijn te drinken, en de eerstgeborene ging naar binnen en legde zich bij haar vader neder, zonder dat hij er iets van merkte toen zij zich nederlegde of toen zij opstond. En de volgende morgen zeide de eerstgeborene tot de jongste: Zie, ik heb gisternacht bij mijn vader gelegen; wij zullen hem ook deze nacht wijn te drinken ge-

ven, en ga gij dan naar binnen, en leg u bij hem neder, opdat wij door onze vader aan nakroost het leven geven. Zo gaven zij haar vader ook die nacht wijn te drinken, en de jongste stond op en legde zich bij hem neder, zonder dat hij er iets van merkte toen zij zich nederlegde of toen zij opstond. En de beide dochters van Lot werden zwanger van haar vader. (Genesis 19:30-38)

Een merkwaardig verhaal. Of niet? Om te beginnen wordt vader-dochter-incest voorgesteld als een onder bepaalde omstandigheden alleszins acceptabele gang van zaken.[5] Toch knaagde er bij de vertellers kennelijk tegelijkertijd twijfel aan de juistheid van Lots gedrag en vonden zij het nodig hem ook nog op andere wijze tegen verwijten te vrijwaren. Dus stelden zij hem voor als een goeïge sul die zich door zijn listige dochters om de tuin laat leiden, tot tweemaal toe nog wel. En voor alle zekerheid kreeg hij ook nog een extra excuus mee: een zwak voor alcohol. Moraal van het verhaal:

1 vader-dochter-incest is niet per se verwerpelijk,
2 de vader treft geen blaam, want de dochter wilde het zelf,
3 de vader treft geen blaam, want hij wist niet wat hij deed.

De drie elementen van deze moraal vinden we terug in de zelfrechtvaardiging van incestueuze vaders, de afweerreacties van de publieke opinie en de theorieën van de wetenschap. De culturele antropologie neemt vooral het eerste element voor haar rekening; psychoanalyse en psychologie het tweede en derde. Wat het laatste element betreft kan de drank naar believen worden verwisseld voor een lage afkomst, een ongelukkige jeugd, seksuele hyperactiviteit, etcetera, die dan het 'eigenlijke probleem' vormen van de man in kwestie.

5 Diverse feministische auteurs (Rush 1980, Herman 1981) wijzen erop dat vader-dochter-incest in het Oude Testament niet expliciet wordt verboden. Als God zegt:'Niemand zal naderen tot zijn naaste bloedverwant, om de schaamte te ontbloten' (Leviticus 18:6), wordt die verordening gevolgd door een hele rij vrouwelijke verwanten die een man niet seksueel mag benaderen (in bijbelse taal: van wie hij de schaamte niet mag ontbloten), maar de eigen dochter staat er niet bij. 'De patriarchale God acht het gepast stilzwijgend voorbij te gaan aan vader-dochter-incest.'(Herman 1981 p.61)

De dochters van Lot – het lot van dochters? Mensen zeggen: De dochters van Lot deden het toch juist zelf; *zij* namen toch het initiatief?' Ja, zo staat het in het Oude Testament. Maar wie zegt dat het waar is? De meeste incestueuze vaders zeggen achteraf dat hun dochter het seksuele contact zelf wilde. En de meeste dochters vertellen een ander verhaal.

Dat Lot in ieder geval weinig rekening hield met de wil en het welzijn van zijn dochters, blijkt uit wat er kort voor het verblijf in de bergen gebeurde. Toen de mannen van Sodom het huis van Lot omsingelden en hem opriepen de twee gasten uit te leveren aan wie hij onderdak had verleend (de engelen die Sodom zouden verwoesten, maar dat wist Lot op dat moment niet), deed hij hun een (overigens niet aangenomen) tegenvoorstel:

> (..) en hij zeide: Mijn broeders, doet toch geen kwaad; zie toch, ik heb twee dochters, die met geen man gemeenschap hebben gehad; laat mij die tot u naar buiten brengen en doet met haar, zoals goed is in uw ogen; alleen doet deze mannen niets, want daartoe zijn zij onder de schaduw van mijn dak gekomen. (Genesis 19:7,8)

Wat we in verband met de geschiedenis van Lot en zijn dochters niet mogen vergeten is dat het Oude Testament is geschreven vanuit het perspectief van mannen. Toen God bijvoorbeeld beval:

> Gij zult niet begeren uws naasten huis; gij zult niet begeren uws naasten vrouw (...)noch zijn rund, noch zijn ezel, noch iets dat van uw naaste is (Exodus 20:17),

bezag hij de wereld duidelijk door mannelijke ogen. Anders gezegd: het woord van God is het woord van de man. Tegenwoordig heeft God niet zoveel meer te vertellen, tenminste niet in ons deel van de wereld. Zijn functie als bron van waarheid en leidraad bij het dagelijks handelen is voor een groot deel overgenomen door de wetenschap. En de wetenschap is voor vrouwen nog een tikkeltje verraderlijker, want zij geeft voor geslachtloos te zijn en te spreken uit naam van iedereen. Maar haar Waarheid is een Leugen. De waarheid van de rijke is een leugen voor de arme, de waarheid van de blanke is een leugen voor de zwarte, de waarheid van de man is een leugen voor de

vrouw. Simone de Beauvoir schreef bijna veertig jaar geleden al dat mannen de filosofie en theologie ten eigen bate hebben aangewend (1949/82 p.18). Zoals we hierna zullen zien kunnen we daaraan, zeker als het om een onderwerp als vader-dochter-incest gaat, met een gerust hart een aantal andere geesteswetenschappen toevoegen.

Deel I
Culturele antropologie en de natuurlijke heerschappij van de vaders

5
Honderd jaar culturele antropologie

'Door afstand te doen van zijn dochter brengt de vader een groot offer, want voor een oudere man is een jong meisje heel aantrekkelijk,' schrijft cultureel-antropologe Brenda Seligman in een artikel over incest (1932 p.260). Zij verwoordt daarmee een visie op de vader-dochter-relatie die velen lijkt aan te spreken. Haar prominente collega Margaret Mead bijvoorbeeld denkt er niet anders over: zij vind het zo vanzelfsprekend dat er van dochters een sterke seksuele aantrekkingskracht uitgaat, dat de samenleving volgens haar middelen moet zien te vinden 'om de vader tegen de verleiding te beschermen.' (1949/81 p.190)

De Amerikaan Robert Masters tapt uit eenzelfde vaatje. Hij vindt de combinatie jonge vrouw-oudere man zo natuurlijk dat de frequentie van vader-dochter-incest in vergelijking met moeder-zoon-incest 'niets te maken heeft met het mijden van moeders.(...) Het is simpelweg een kwestie van esthetiek.' En zijn landgenoot Wardell Pomeroy meent dat, wanneer een bekoorlijke jonge dochter haar vader omhelst, kust en tegen zich aandrukt, 'de vader wel zeer afgestompt zou zijn als hij niet opgewonden raakte en verder ging.'(Rush 1980 p.137)

De Nederlandse prof. dr. De Levita wist niet hoe hard hij op televisie, in koor met gastvrouw Sonja Barend, een vader moest prijzen die weleens opgewonden was geraakt en de verleiding had weerstaan door zijn dochter van zijn schoot te verwijderen, want 'het is moeilijk, hè, die meiden' en 'een mens is niet van steen.' ('Sonja op zaterdag', VARA, 17 november 1984)

Pomeroy is lid van het Kinsey-team dat in de jaren vijftig opzien baarde met een grootscheeps onderzoek naar het seksuele gedrag van mannen en vrouwen, Masters is seksuoloog, Barend presentatrice van een praatprogramma en De Levita kinderpsychiater. Het gaat hier dan ook niet om een specifiek antropologische visie, maar om een populair cliché dat mede zijn stempel heeft gedrukt op de cultureel-antropologische benadering van het incestprobleem. Hoewel het op het eerste gezicht lijkt alsof de culturele antropologie met 'ons' niets

te maken heeft en slechts objectief verslag uitbrengt van vreemde culturen, is de wet van de onvermijdelijke subjectiviteit bij de menswetenschappen ook op haar van toepassing. Een antropoloog die zich afvraagt of de zogenaamde esthetiek van de man-meisje-combinatie wellicht berust op een mythe met een maatschappelijke functie in een bepaald soort samenleving, zal in vreemde culturen andere waarnemingen verrichten dan een collega die er klakkeloos van uitgaat dat waar ook ter wereld een oudere man in aanwezigheid van een jonge vrouw onvermijdelijk in minnedrift ontvlamt.

De huidige discussie omtrent incest gaat gepaard met een aanval op de vooringenomenheid van bijvoorbeeld psychoanalytici en psychologen. De cultureel-antropologen zijn tot nu toe voor zover ik weet buiten schot gebleven, terwijl zij nu juist bibliotheken hebben volgeschreven over het incestprobleem. De reden om hen te 'ontzien' ligt waarschijnlijk in het hiervoor al genoemde aura van exotisme dat de culturele antropologie omgeeft, en in de oncontroleerbaarheid van haar waarnemingen. Tenslotte wonen de Trobrianders van Malinowski tamelijk ver weg, evenals de Arapesj van Margaret Mead. Niettemin kunnen we ons, alvorens lange reizen te ondernemen, alvast buigen over de theoretische beschouwingen die de cultureel-antropologen aan hun waarnemingen hebben ontleend. Over de vooronderstellingen die aan deze beschouwingen ten grondslag liggen. Over de vragen die worden gesteld. En de vragen die achterwege blijven.

Een van de centrale doelstellingen van de culturele antropologie in de afgelopen honderd jaar was een verklaring te vinden voor het incesttaboe. Van het incesttaboe wordt algemeen aangenomen dat het universeel is. Iedere cultuur kent beperkingen ten aanzien van de personen met wie iemand mag trouwen en meestal houden die beperkingen ook een verbod op seksuele betrekkingen in.[6] De groep personen

6 De Nederlandse wetgeving kent alleen huwelijksverboden (BW Boek 1 art. 41). Nederland kent geen door de strafrechter beschermd incestverbod. Incestueuze verhoudingen vallen meestal onder de artikelen 243 t/m 249 van het *Wetboek van Strafrecht,* die onder andere betrekking hebben op seksuele gemeenschap met een meisje van onder de twaalf of onder de zestien jaar, verleiding van minderjarigen door 'giften of beloften van geld of goed, misbruik van (...) overwicht of misleiding' en 'ontucht' met een eigen minderjarig kind of een kind dat anderszins aan iemands zorgen is toevertrouwd.

tot wie zich dit verbod uitstrekt, verschilt per samenleving, maar verreweg de meeste culturen verbieden verbintenissen tussen de groep die wij als'kerngezin' aanduiden, dat wil zeggen tussen ouders en kinderen, en broers en zusters, al hebben hierop in het verleden uitzonderingen bestaan, zoals de broer-zus-huwelijken in het oude Egypte. Cultureel-antropologen beschrijven niet alleen hoe het incesttaboe in andere samenlevingen dan de onze is geregeld, maar breken zich ook van oudsher het hoofd over de oorsprong of de functie van dit taboe, waarvoor volgens hen een – eveneens universele – verklaring zou moeten bestaan. De theorieën lopen sterk uiteen, maar of zij nu met een biologische, een psychologische of een sociale verklaring komen, één ding hebben de antropologische onderzoekers gemeen: zij besteden nauwelijks of geen aandacht aan de asymmetrische schending van het incesttaboe. De meeste werken bevatten voorbeelden van overtredingen, maar die worden slechts aangegrepen om te illustreren hoe streng of hoe mild overtreders in bepaalde samenlevingen worden gestraft. Verder worden zij afgedaan als incidenten. Tegelijkertijd wordt in verreweg de meeste studies en passant wel ergens vermeld dat de overtredingen van het incestverbod niet minder universeel zijn dan het verbod zelf. Laconiek voegt men daar dan aan toe dat men in de samenleving die men zelf bestudeerde op geen enkel geval van moeder-zoon-incest is gestuit en dat men dat ook eigenlijk niet verbazingwekkend vindt, omdat het nu eenmaal zo schijnt te zijn dat vader-dochter-incest over de hele wereld veel vaker voorkomt. Punt. Geen verklaring. Geen toelichting. En zo gaat het in de culturele antropologie nou al minstens honderd jaar. Al honderd jaar papegaait men elkaar in dit opzicht na zonder ook maar een poging te ondernemen om deze raadselachtige discrepantie in het gedrag van moeders en vaders tegenover hun kinderen te verklaren. Verpakt in diepzinnige bespiegelingen over de oorsprong van het incesttaboe lijkt de boodschap aan de lezers te luiden: weest u gerust, ook in minder beschaafde samenlevingen dan de onze is incest uit den boze. Alleen met vaders en dochters wil het niet overal lukken, maar dat is nu eenmaal onvermijdelijk. Dat zult u begrijpen. En blijkbaar begrepen de lezers. Zij namen tenminste honderd jaar lang met deze gang van zaken genoegen.

Daar het er mij slechts om gaat tendensen bloot te leggen in de antropologische benadering van het incestprobleem, beperk ik mij hier-

na tot de theoretici die in de debatten over de oorsprong en de functie van het incesttaboe de toon aangeven en op wier werk anderen voortborduren, te weten Westermarck, Freud, Malinowski, Seligman en Lévi-Strauss.

Gayle Rubin vormt een vreemde eend in de bijt. Ik ga in op haar herinterpretatie van Lévi-Strauss om te laten zien dat deze weliswaar een verhelderende kijk levert op onze man-vrouw-verhoudingen, maar tevens uitmondt in een nieuwe nevel die de kern van het incestprobleem wederom aan het oog onttrekt.

Ook Robin Fox neemt een speciale positie in. Fox gunt ons een kijkje in de keuken van de sociobiologie, een nieuwe loot aan de biologische stam die zich baseert op de darwinistische leer van de natuurlijke selectie en sinds 1975 vooral in de Verenigde Staten veel stof heeft doen opwaaien. Belangrijke ingrediënten in het betoog van Fox vormen de theorieën van Freud en Lévi-Strauss over de oorsprong van het incesttaboe. Ik betwijfel ten sterkste of Freud, en zeker Lévi-Strauss, het bij leven en welzijn op prijs hadden gesteld te worden ingelijfd door de sociobiologie. Het punt is echter dat hun theorieën zich daar wèl voor lenen. Hun verzwegen vooronderstellingen stemmen overeen met wat Fox openlijk belijdt.

6
Het incesttaboe als gevolg van de seksuele onverschilligheid tussen gezinsleden

EDVARD WESTERMARCK, een Fins wijsgeer en etnoloog die een groot deel van zijn leven in Londen doorbracht, ontwikkelde zijn ideeën over incest in *The History of Human Marriage*, zijn in 1891 gepubliceerde dissertatie.

Westermarck behoort tot de weinige etnologen die geloven in een instinctieve afkeer van incest. We moeten daarbij wat Westermarck betreft niet denken aan een soort 'stem van het bloed' in negatieve zin, die elkaar onbekende bloedverwanten bij een ontmoeting zou waarschuwen voor de banden die tussen hen bestaan. Westermarck stelt slechts dat er tussen individuen die van jongsaf samen opgroeien door de dagelijkse omgang seksuele onverschilligheid ontstaat die uitgroeit tot afkeer, tot walging zelfs, zodra aan een seksuele relatie wordt gedacht. In wezen heeft deze afkeer niets met bloedverwantschap te maken. Zo treedt zij ook op in relaties tussen niet-verwanten, in geval van adoptie bijvoorbeeld, terwijl zij achterwege blijft tussen verwanten die vanaf hun geboorte gescheiden leven. Een bewijs voor zijn stelling ziet hij in de verschillen tussen exogamieregels in niet-westerse samenlevingen. Deze regels, die bepalen wie er met wie mag trouwen, volgen naar zijn mening de wet van de seksuele onverschilligheid; zij verbieden huwelijken tussen personen die nauw met elkaar samenleven, ongeacht de verwantschapsgraad. Zo kan het gebeuren dat huwelijken die in de ene samenleving streng zijn verboden, in de andere zijn toegestaan. Anders gezegd: de exogamieregels, en het daarmee gepaard gaande verbod op seksuele omgang, weerspiegelen slechts wat de mensen uit zichzelf toch al willen. En in Westermarcks ogen moet dat ook wel, omdat die regels anders nooit zouden functioneren. Wat betreft de westerse samenleving concludeert hij hieruit:

> Het gezin wordt noch door wetten, noch door gewoonten, noch door de opvoeding gevrijwaard voor seksuele bezoedeling, maar door een *instinct* dat seksuele liefde tussen naaste verwanten psy-

chisch onmogelijk maakt. Een ongeschreven wet, zegt Plato, weerhoudt (...) ouders van seksuele omgang met hun kinderen, broers van seksuele omgang met hun zusters. (1891 p.319)

Wat ik beweer is dat er een aangeboren afkeer bestaat van seksuele betrekkingen tussen personen die van jongsaf nauw samenleven, en dat, daar dergelijke personen meestal met elkaar verwant zijn, dit gevoel zich hoofdzakelijk manifesteert als een afschuw van seksuele omgang tussen nauwe verwanten. (p.321)

Het belangrijkste bezwaar dat tegen de onverschilligheidstheorie is ingebracht, is dat een natuurlijke aversie geen wet of straf nodig heeft om te worden nageleefd en het incesttaboe volgens deze theorie dus overbodig zou zijn. Westermarck weerlegt deze kritiek met de opmerking dat de meeste mensen ook een aversie hebben tegen moord en dat moord niettemin bij de wet verboden is.

Een fundamenteler bezwaar lijkt mij dat Westermarck niet duidelijk maakt wat nu het belangrijkste criterium is voor de door hem veronderstelde seksuele onverschilligheid. De dagelijkse omgang? Of het samen opgroeien, de intimiteit van jongs af aan? Als het de dagelijkse omgang is, dan zouden ook huwelijkspartners een afkeer moeten hebben van seksuele betrekkingen met elkaar. Het tweede criterium levert echter niet minder problemen op. Van ouders en kinderen kun je bezwaarlijk zeggen dat zij 'van jongsaf nauw samenleven' en hetzelfde geldt voor oudere en jongere kinderen binnen een gezin. Westermarck doet alsof alle gezinsleden op gelijke voet met elkaar omgaan en een gelijkwaardige positie innemen. Binnen zijn visie is geen plaats voor leeftijdsverschillen, de afhankelijkheid van kinderen, de macht van ouders, het overwicht van ouderen over jongeren, enzovoort. Een logisch gevolg daarvan is dat de veelvuldige overtredingen van het incesttaboe worden weggewuifd als incidenten. Volgens Westermarck ontstaan incestueuze verbintenissen alleen in geval van extreem isolement, als er geen geschikte partner voorhanden is. Of zij moeten worden toegeschreven aan 'verdorven instincten, waarvan wij de oorsprong niet kunnen achterhalen.' In ieder geval zijn het uitzonderingen waar we ons niet druk over hoeven te maken, want 'er bestaat nu eenmaal geen regel zonder uitzonderingen.' (pp.333, 334)

Hoewel Westermarck door collega's nogal eens als een warhoofd is

afgeschilderd, heeft zijn onverschilligheidstheorie sinds 1950 nieuwe aanhangers gevonden onder wetenschappers die het leven in kibboetsen hebben bestudeerd (zie hierover o.a. Shepher 1983 pp.52-62). In kibboetsen wonen kinderen apart van de ouders in een kinderhuis. Zij zien hun ouders een paar uur per dag maar worden – in groepjes van zes tot acht leeftijdsgenoten – opgevoed en verzorgd door speciaal daarvoor opgeleide personen. Wat de kibboetsgeleerden nu hebben geconstateerd is dat jongens en meisjes uit één kinderhuis nooit met elkaar trouwen. Natuurlijk zegt dit nog niet zoveel. Broers en zussen trouwen ook niet met elkaar, terwijl seksueel misbruik van zussen door broers wel degelijk voorkomt. Bovendien zeggen deze onderzoeken alleen iets over broer-zus-relaties, terwijl Westermarck zijn theorie toch ook van toepassing achtte op de ouder-kind-relatie.

Robin Fox, met wie we hierna nog uitgebreider kennis zullen maken, tracht in zijn boek *The Red Lamp of Incest* (1980) de theorie van Westermarck te 'redden' door er een nieuwe draai aan te geven. Ook hij beperkt zich in eerste instantie tot broer-zus-verhoudingen. Volgens hem ontstaat afkeer van incest niet door de dagelijkse omgang, maar door seksueel contact in de vroege jeugd. Kleine kinderen die samen opgroeien zijn volgens Fox van nature geneigd seksuele spelletjes met elkaar te spelen en daarbij te streven naar seksuele bevrediging en een coïtus. Omdat zij tot dit laatste niet in staat zijn, raken zij gefrustreerd. De teleurstelling die daarna ontstaat, leidt tot seksuele onverschilligheid en de drang om de seksuele partner buiten het gezin te zoeken. Als kinderen wel samen worden grootgebracht, maar geen gelegenheid krijgen om seksuele spelletjes te spelen en de hiervoor genoemde frustratie te beleven, dan ontstaat er een verlangen naar incest. Laat kinderen dus hun gang gaan, zegt Fox, en er is niks aan de hand, want incestueuze wensen bij kinderen ontstaan alleen als de natuur wordt gedwarsboomd door de opvoeding. Culturen die broer-zus-incest trachten tegen te gaan door seks tussen kinderen te verbieden, stimuleren de incestueuze gevoelens juist, waardoor een nog sterkere repressie noodzakelijk wordt en er een vicieuze cirkel ontstaat.

Afgezien van de wat bizarre veronderstelling over het kinderlijk streven naar een coïtus, klinkt deze herinterpretatie van Westermarck door Fox op het eerste gezicht heel aannemelijk. Twijfel bekruipt mij echter bij dat deel van zijn bewijsvoering dat is gebaseerd op de hier-

boven genoemde kibboetsonderzoeken. Fox legt het accent op de seksuele vrijheid die de kibboetskinderen genieten, zodat hun in het seksuele leerproces dat volgens Fox tot erotische onverschilligheid (en in het gezin dus tot incestvermijding) leidt, geen enkele belemmering wordt opgelegd. De citaten die hij opneemt, roepen bij mij echter de vraag op of die zogenaamde vrijheid voor beide seksen wel even groot is. Een citaat, ontleend aan een onderzoek uit 1958 van de socioloog Melford Spiro, heeft betrekking op kinderen van zeven tot twaalf jaar:

> Heteroseksueel gedrag is waargenomen door de verzorgster en de onderwijzeres van de tweede klas, hoewel zij nooit een coïtus of poging daartoe hebben waargenomen. De verzorgster is er zeker van dat jongens en meisjes 's nachts dikwijls bij elkaar in bed kruipen, maar zij weet niet hoe vaak dit voorkomt en wat zij precies doen. Deze kinderen spelen vaak 'ziekenhuisje', een spelletje waarbij de jongens de meisjes, die naakt zijn, 'onderzoeken'. (Fox 1980 p.30)

Wat ik mij bij zo'n beschrijving afvraag is waarom de meisjes naakt zijn en de jongens kennelijk niet. Vinden de meisjes dit spelletje wel net zo leuk als de jongens? Tenslotte wordt ook seksueel misbruik van zussen door broers nog steeds maar al te lichtvaardig afgedaan als 'doktertje spelen'.

Vanaf de leeftijd van twaalf jaar ontwikkelen de meisjes in de kibboetsen volgens Spiro – en Fox neemt die constatering over – een 'gevoel van schaamte' en willen zij bijvoorbeeld niet meer gemengd douchen.

> Een deel van de seksuele schaamte die leidde tot de afschaffing van het gemengd douchen, bepaalt ook de houding van sommige meisjes op hun kamer. Veel meisjes trachten bijvoorbeeld hun naaktheid voor de jongens te verbergen.(Fox 1980 p.31)

Als ik hem goed begrijp, ziet Fox in dit 'schaamtegevoel' een bewijs van de seksuele mijding die het automatische gevolg zou zijn van het hiervoor genoemde 'ziekenhuisje spelen' en andere seksuele spelletjes. Merkwaardig is echter dat de 'seksuele onverschilligheid' bij kibboetskinderen (en bijgevolg bij kinderen uit één gezin) zich blijkbaar

alleen bij meisjes voordoet. En nog merkwaardiger is dat Fox deze discrepantie tussen jongens en meisjes niet eens signaleert.

Alles welbeschouwd lijken de kibboetsonderzoekers eerder een alibi te verschaffen om seksueel misbruik van meisjes door jongens – zowel in kibboetsen als in gezinnen – af te doen als onschuldig, als gezond zelfs, dan dat zij een bewijs leveren voor incestvermijding tussen broer en zus. Dat komt omdat zij geen oog hebben voor machtsverschillen. Een broer die zijn zus seksueel misbruikt, is veelal ouder dan het meisje of heeft anderszins, bijvoorbeeld enkel omdat hij een jongen is, macht over haar. En dat zal in kibboetsen niet veel anders liggen.

Toch is een theorie als die van Westermarck, een theorie dus waarin een verband wordt gelegd tussen vertrouwdheid en afkeer van incest, niet van ieder belang ontbloot, zeker niet wanneer zij wordt toegepast op de verhouding tussen ouder en kind. Fox stipt deze mogelijkheid even aan wanneer hij, in navolging van anderen, borstvoeding voorstelt als een soort antidotum tegen incest (1980 p.53). Het zogen van een klein kind leidt volgens hem net als de vroege seksuele spelletjes tussen kinderen onderling, en via hetzelfde mechanisme, tot aversie tegen incest. Als dit klopte, dan zou moeder-zoon-incest, en trouwens ook moeder-dochter-incest, met al die fleskinderen van tegenwoordig fors moeten toenemen, terwijl daar toch niets over bekend is. Het lijkt mij dan ook zinvoller om de vertrouwdheid tussen moeder en kind niet te beschouwen als een seksueel contact, maar als lichamelijke intimiteit, wat bij een klein kind tevens betekent: geestelijke intimiteit, daar een kind aanvankelijk voor alle ervaringen en belevingen afhankelijk is van de volwassene(n) door wie het wordt verzorgd. Die intimiteit zou even goed mogelijk zijn tussen vader en kind, maar in de praktijk is daarvan ten gevolge van de arbeidsverdeling tussen de seksen meestal geen sprake. Het is dan ook heel goed mogelijk dat de afstand tussen vader en kind bij vader-dochter-incest op zijn minst een rol speelt. Een verschijnsel dat deze redenering ondersteunt is dat opvallend veel stiefvaders zich aan hun dochter vergrijpen. Bij stiefvaders is de afstand tot de dochter over het algemeen nog groter dan bij biologische vaders (zie ook voetnoot 30 p.276).

In deze lijn doorredenerend zou men uiteindelijk een verband kunnen leggen tussen de schending van het incesttaboe door mannen en het cultureel gegeven dat door de hele geschiedenis heen en overal

ter wereld vrouwen de primaire verantwoordelijkheid voor de kinderzorg dragen. Zelf legt Westermarck dit verband niet en hij zou dat ook niet kunnen, in de eerste plaats omdat volgens hem het incesttaboe in principe prima functioneert en alleen onder extreme omstandigheden wordt overtreden, en in de tweede plaats omdat hij geen oog heeft voor de asymmetrische schending van dit taboe.

7
Het incesttaboe als gevolg van de moord op de oervader

Westermarcks opvatting dat het gezin automatisch een afkeer van incest produceert, moet velen geruststellend in de oren hebben geklonken. Maar terwijl Westermarck in Helsinki in alle gemoedsrust aan zijn proefschrift werkte, broedde een zes jaar oudere generatiegenoot (die net als hij in 1939 zou sterven) in Wenen op heel andere ideeën. Instinctieve afkeer? Laat me niet lachen, zei hij. Instinctieve neiging zul je bedoelen.

SIGMUND FREUD geniet vooral bekendheid als psychoanalyticus en dat was ook zijn hoofdberoep. Wie psychoanalyse zegt, zegt Oedipuscomplex. Laten we heel in het kort even in herinnering roepen wat dit complex inhoudt. Jongetjes willen volgens Freud als kleuters met hun moeder trouwen en hun vader uit de weg ruimen. Tegelijkertijd identificeren zij zich met de vader. Zij willen later net zo worden als hij. Als alles goed gaat wint de identificatie het van jaloezie en rivaliteit en gunt het jongetje na verloop van tijd de moeder grootmoedig aan de vader. Verderop in dit boek kom ik uitgebreid op het Oedipuscomplex terug, maar voorlopig kunnen we hiermee volstaan.

Dat Freud zich niet beperkte tot de psychoanalyse maar zich ook waagde op het terrein van de culturele antropologie, hangt samen met zijn opvatting dat er een analogie bestaat tussen de ontwikkeling van de cultuur en die van het individu. Simpel gezegd komt die analogie erop neer dat ieder kind in de loop van enkele jaren de geschiedenis van de cultuur in compacte vorm als het ware over doet. Als we vervolgens bedenken dat Freud met zijn tijdgenoten van mening was dat de zogenaamde primitieve stammen zich ettelijke trapjes lager op de cultuurladder bevinden, dat wil dus zeggen dichter bij de 'natuurmens' staan, dan wordt begrijpelijker dat hij zich tot de culturele antropologie wendde om niet alleen bewijzen te vinden voor het universele karakter van het Oedipuscomplex, maar ook 'primitievere' uitingsvormen van dit complex, die hem in staat zouden stellen de cultuurhistorische herkomst van het incesttaboe te verklaren.

Totem und Tabu (Totem en taboe), gepubliceerd in 1913, was het resultaat. Het antropologisch bewijs leverden

> de volksstammen die door de etnografen als de meest achtergebleven, armzaligste wilden zijn beschreven, de oerbewoners van Australië. (1913/84 p.29)

Het sociale leven van deze stammen wordt volgens Freud geregeld door het systeem van het totemisme. De stammen vallen uiteen in clans en iedere clan noemt zich naar een totem. Een totem is in de regel een dier dat fungeert als symbool voor de oervader van de stam. Het totemisme kent twee fundamentele voorschriften: de totem niet te doden en geen seksuele omgang te hebben met iemand die tot dezelfde totem behoort. Omdat de Australische stammen heel oud zijn, leidt Freud hieruit af dat deze voorschriften betrekking hebben op de alleroudste taboes en bijgevolg op de allerwezenlijkste begeerten van de mens. En zie: als wij het totemdier, respectievelijk de totemistische 'oervader', gelijkstellen met de vader, en de verboden clangenoten met de moeder, dan komen deze begeerten overeen met de twee 'oerwensen' van het kind in de oedipale fase, de wens om de vader te verdringen en met de moeder te trouwen.

Naast een antropologisch 'bewijs' voor het Oedipuscomplex leverden de oer-Australiërs Freud ook materiaal voor zijn historische theorie. Bij een van de door hem geraadpleegde etnologen las hij verheugd over een regelmatig terugkerend ritueel, waarbij de clan zijn totemdier slacht.

> De clan doodt tijdens een plechtigheid op wrede wijze het totemdier en verorbert het rauw – bloed, vlees en botten.

Het gaat hierbij om een het individu verboden handeling, een taboe, dat alleen collectief 'rechtmatig' kan worden doorbroken.

> Na de dood wordt het afgeslachte dier beweend en beklaagd. (1913/84 p.187)

Door wat hij over dit ritueel heeft gelezen te combineren met Darwins hypothese over de oertoestand van de menselijke samenleving,

komt Freud tot zijn theorie over de oorsprong van het incesttaboe.

De hypothese van Darwin hield in dat de mensen in de oertijd samenleefden in groepen of clans, de zogenaamde 'oerhorde'. Aan het hoofd van zo'n groep stond een gewelddadige, jaloerse vader die alle vrouwen voor zichzelf hield en de opgroeiende zonen verjoeg. Het enige wat die zoons konden doen was homoseksuele betrekkingen aanknopen of vrouwen roven en zich aan het hoofd stellen van een nieuwe horde. Slechts een enkeling van de zoons was het vergund de vader bij diens dood als absolute heerser op te volgen.

Wat Freud nu in *Totem en taboe* aan deze hypothese toevoegt is de veronderstelling dat de zoons op een bepaald moment tegen het vaderopperhoofd samenspanden, hem doodden en hem opaten. Al gauw kregen zij echter spijt van hun daad, een emotie die voortkwam uit hun ambivalentie. Zij hadden de vader, die hun behoefte aan macht en hun aanspraken op seksueel gebied in de weg stond, gehaat, maar zij hadden zich ook met hem geïdentificeerd, hem bewonderd en van hem gehouden. Na zijn dood verdween de haat. De liefde kreeg de overhand en nam de vorm aan van berouw en schuldgevoel. Wat de vader vroeger met zijn bestaan had verhinderd, verboden de zoons nu zichzelf door hem alsnog te gehoorzamen en af te zien van de vrijgekomen vrouwen in de groep door het incesttaboe in het leven te roepen.

Zo bezien fungeerde het incesttaboe dus als een middel om het geweten te sussen, maar het mes sneed aan twee kanten, in die zin dat de invoering ervan ook praktisch gezien noodzakelijk was geworden. Om de vader te kunnen overweldigen hadden de broers zich georganiseerd, maar ondanks hun samenwerking waren zij elkaars rivalen bij de vrouwen. Ieder van hen had de vrouwen net als de vader het liefst allemaal voor zichzelf gehad, maar in de situatie die na de dood van de vader was ontstaan, had dit streven een strijd van allen tegen allen betekend. Er was immers geen supersterke man meer die de rol van de vader met succes had kunnen overnemen, en was er wel zo'n man opgestaan, dan had dat een terugkeer naar de oude situatie betekend en was de ellende van voren af aan begonnen, met als resultaat een nieuwe vadermoord. En daar hadden ze nu juist zo'n wroeging over. Kortom, wilden de broers in harmonie met elkaar samenleven en wilden zij de organisatie die zij inmiddels hadden opgebouwd – en die hen tot het inzicht had gebracht dat een coalitie sterker is dan de

enkeling – voor de ondergang bewaren, dan zat er niets anders op dan het incestverbod in te stellen en op die manier allemaal tegelijk afstand te doen van de door hen begeerde vrouwen uit hun groep. Door middel van het incesttaboe maakte de vaderhorde plaats voor de broederclan en won samenwerking het van rivaliteit.

Bloederig verhaal. Harmonieus slot. Doet 'n beetje denken aan Beethovens Negende. Wat ik mij echter al maar afvraag is wat de vrouwen van de oerhorde deden toen de zoons op zo wrede wijze afrekenden met de vader. Vonden zij dat zomaar goed? Hielpen zij hen? Kregen zij ook een stukje vlees? Of keken zij alleen maar toe? Koken hoefden zij niet, want als we Freud mogen geloven lustten de zoons de vader rauw.

Een ander probleem is dat Freud niet vertelt hoe het verder ging, nadat alle mannen broeders werden. Waar bleven de vrouwen die zij afstonden? En hoe ging het daarna met de voortplanting? 't Blijft een gok, maar vanwege het verband tussen de Oedipustheorie en het *Totem en taboe* -verhaal lijkt het meest logische antwoord mij dat de broeders een systeem in het leven riepen in de trant van het moderne kerngezin, en dat zij naast broeders in de samenleving in dat gezin tegelijkertijd gewoon zoons, broers en vaders bleven. Toch zijn daarmee niet alle raadsels opgelost.

Ik begrijp uit Freuds betoog dat het ideaal van de man, van de oerman, maar ook van de cultuurman in wiens diepste binnenste de oerman voortleeft, erin bestaat zusters, dochters, moeders, kortom alle vrouwen uit zijn familie of groep exclusief voor zichzelf te reserveren. Ik leid hieruit af dat het incesttaboe een verbod is van mannen voor mannen, dat incestueuze verlangens per definitie mannelijk zijn en dat de bevrediging van die verlangens, dat wil dus zeggen de schending van het incesttaboe, uitsluitend uitgaat van mannen.

Ik begrijp dat vrouwen niets wordt verboden omdat er niets te verbieden valt. Zij hebben geen rechten, geen plichten, geen behoeften, geen verlangens. Zij zijn geen personen, maar seksuele objecten, zowel ten tijde van de oerhorde als daarna. Al moet mij van 't hart dat ik mij in dit licht verbaas over een passage in *Totem en taboe* die Freud van de Schotse antropoloog J.G. Frazer overneemt om aan te tonen hoe streng incest door de Australiërs wordt bestraft:

> In Australië is de gewone straf voor seksuele gemeenschap met een persoon van een verboden clan de dood. Het doet er niet toe of de vrouw van dezelfde plaatselijke groep is of in een oorlog buitgemaakt werd op een andere stam; een man van de verkeerde clan die haar als zijn vrouw beslaapt, wordt door zijn clangenoten gevangen genomen en ter dood gebracht, en evenzo vergaat het de vrouw.(...) Bij de Ta-Ta-thi stam (...) wordt de man gedood en de vrouw alleen geslagen of gespietst of beide, totdat zij bijna dood is. Als reden om haar niet waarlijk te doden wordt dan opgegeven dat zij waarschijnlijk door de man gedwongen was. (1913/84 p.33)

Het bevreemdt mij dat Freud hier verder niets over zegt, dat zijn gevoel voor logica en zijn rechtvaardigheidsgevoel zich niet storen aan het feit dat de vrouw in dit voorbeeld, die naar Freuds zienswijze niet meer is dan een corpus delicti, toch als een persoon wordt gestraft, zij het in wat lichtere mate dan de man.

Iets anders dat mij nog sterker bevreemdt is het volgende: Het verlangen naar het oerideaal, naar de positie van de oervader, manifesteert zich volgens de theorie van Freud in alle mannen: zoons, broers en vaders. Bijgevolg zou ook het incestverbod moeten gelden voor alle mannen: voor zoons, broers en vaders. Freud lijkt zich echter alleen maar zorgen te maken over het gedrag van de zoons. Vadermoord is slecht, maar het is de tirannie van de vader die tot de moord heeft geleid. Wanneer mannen als zoons het risico lopen terug te vallen in het gedrag van de oerzoons, lopen mannen als vader dan niet evenzeer het risico terug te vallen in het gedrag van de oervader? Is dat risico zelfs niet veel groter? De zoons uit de oerhorde hadden elkaar nog en komen in het verhaal over als uit de kluiten gewassen kerels. Maar als het oerconflict tussen vader en zoon om het bezit van de moeder zich tijdens de Oedipusfase reproduceert in een jongetje van een jaar of vier, dat zich geconfronteerd ziet met een grote en sterke tegenstander, lijkt het mij logisch dat zo'n kind de incestueuze verlangens snel uit het hoofd zet. Een vader die zich met zijn incestueuze verlangens tot zijn dochter wendt, is daarentegen zelf groot en sterk en stuit bovendien niet op de tegenstand van een andere man.

En dan beperk ik mij nog tot immanente kritiek. Je zou je natuurlijk ook kunnen afvragen of het Oedipuscomplex wel universeel is. En of het überhaupt bestaat, of de verlangens van een jongetje naar

zijn moeder wel seksueel zijn. Het zou ook best kunnen gaan om de projectie van gevoelens van de vader die vindt dat zijn kind te veel beslag legt op zijn vrouw en het om die reden ervaart als een rivaal. In dat geval zou het Oedipuscomplex een kenmerk zijn van samenlevingen waarin vrouwen in het gezin met de verzorging van man en kinderen zijn belast.

We zouden te ver van ons onderwerp afdwalen als we hier nu dieper op ingingen. Ik wilde alleen maar aangeven dat het makkelijk speculeren is over een verschijnsel als moeder-zoon-incest dat in de praktijk nauwelijks voorkomt. Van iemand die pretendeert inzicht te verschaffen in incest en het incesttaboe, zou je mogen verwachten dat hij tenminste even stilstaat bij de meest voorkomende overtredingen. Freud denkt bij het woord incest echter alleen maar aan moeders en zoons en de rechten van de vaders. We kunnen met een gerust hart stellen dat hij zich voor de relatie tussen vader en dochter totaal niet interesseert. Als cultureel antropoloog wel te verstaan. Als psychoanalyticus kon hij niet om die relatie heen, omdat zijn broodwinning voor een deel bestond uit de behandeling van slachtoffers van vader-dochter-incest, die zich, hoewel zij vrouwen waren, in zijn spreekkamer ontpopten als personen. De theorieën die hij in dit verband als psychoanalyticus ontwikkelde, komen verderop in dit boek uitvoerig aan de orde.

8
Het incesttaboe als gevolg van de onverenigbaarheid van ouderlijk gezag en seksualiteit

Westermarck ging er van uit dat gezinsleden een instinctieve afkeer hebben van incest, Freud dat zij zich er instinctief toe aangetrokken voelen. Malinowski is het met geen van beiden eens.

BRONISLAW MALINOWSKI, van oorsprong een Pools fysicus, vestigde zich op zesentwintigjarige leeftijd in Engeland, waar hij in de ban raakte van de antropologie. Hij was een van de eersten die intensief veldwerk verrichtten, maar hield zich daarnaast ook bezig met theorievorming, onder andere in zijn boek *Sex and Repression in Savage Society* uit 1927.

'De verleiding om incest te plegen,' schrijft Malinowski in dit boek, 'is in zekere zin de erfzonde.' (p.252) Van nature bezit de mens volgens hem evenals het dier noch een speciale neiging tot incest noch een speciale afkeer ervan. Mensen hebben het gevaar voor incest echter zelf in het leven geroepen toen zij het gezin als opvoedingsmedium creëerden. Tegelijkertijd vormt incest een bedreiging voor het gezin, zodat het nodig was een taboe op incest in te stellen.

Terwijl Westermarck de *afkeer* van incest als inherent aan het gezin beschouwt, is volgens Malinowski de *neiging* tot incest inherent aan het gezin. Terwijl Freud (en, zoals we hierna zullen zien, Lévi-Strauss) het incest*taboe* beschouwt als de wortel van de cultuur en incest als een eigenschap van de natuur, zegt Malinowski: welnee, juist *incest* is een produkt van de cultuur en het incesttaboe vormt daar slechts een reactie op. Zo'n uitgangspunt biedt perspectief. Immers: als de cultuur het gezin heeft gecreëerd als een veilige omgeving waarin kinderen onbedreigd kunnen opgroeien tot volwassenheid; als incest, althans de neiging tot incest, inherent is aan het gezin; en als de cultuur de taak op zich heeft genomen gezinsleden tegen dit gevaar te beschermen via het incesttaboe, dan dient zij er op toe te zien dat dit taboe door alle gezinsleden in gelijke mate wordt gerespecteerd. Gebeurt dat niet, wordt dit taboe volgens een bepaald patroon geschonden, dan is de cultuur het aan zichzelf verplicht maatregelen te treffen door bijvoorbeeld de structuur van het gezin te veranderen.

Helaas maakt Malinowski de belofte die in zijn uitgangsstelling ligt besloten, niet waar. Zoals zoveel van zijn collega's is hij ziende blind. Het is voor hem een uitgemaakte zaak dat er een taboe rust op incest en dat dit taboe in principe ook functioneert. Zodat hij zich met een gerust hart kan wijden aan bespiegelingen omtrent de functie van het incesttaboe, zonder zich te bekommeren om de praktijk. Over die functie schrijft hij het volgende:

> Incest moet worden verboden omdat (...) incest onverenigbaar is met de grondslagen van de cultuur. In een beschaving waarin gewoonten, moraal en wet incest zouden toestaan, zou het gezin ten onder gaan (...) Er zou een maatschappelijke chaos ontstaan. Incest zou de leeftijdsgrenzen ondermijnen, generaties overhoopgooien, gevoelens ontregelen en leiden tot een gevaarlijke rolverwarring binnen het gezin. Onder dergelijke omstandigheden zou de samenleving ineenstorten. (1927 p.251)

Op deze onheilsprofetie past slechts één reactie, en dat is een verbaasd: Maar dat is toch helemaal niet waar! En dat weet u, Bronislaw Malinowski, toch ook zelf. Nota bene in uw eigen boek schrijft u dat dochters in de puberteit vaak worden 'lastiggevallen' door hun vaders en dat 'vader-dochter-incest in werkelijkheid veel vaker voorkomt dan incest tussen moeder en zoon.' (pp.65, 66) U heeft het dan over de westerse samenleving, maar bij de Trobrianders in Nieuw-Guinea schijnt het niet anders te liggen. Terwijl u bij de Trobrianders 'geen enkel geval van moeder-zoon-incest aantrof' is ook daar 'vader-dochter-incest beslist geen zeldzaamheid.' (p.100) U suggereert dat geen mens zich daarover zal verbazen. Welnu, op grond van wat u elders schrijft, verbaas ik mij daar wel over. Juister gezegd: ik verbaas mij over een flagrante tegenspraak in uw betoog. U beweert dat incest de ondergang zou betekenen van de samenleving. Tegelijkertijd zegt u dat vader-dochter-incest heel veel voorkomt. Waarom is de samenleving dan niet al lang in elkaar gestort? Noch bij de Trobrianders noch bij ons?

De reden van deze tegenspraak is dat Malinowski net als Freud het woord incest in de eerste plaats associeert met de relatie tussen moeder en zoon. Hij deelt Freuds mening dat de erotische toenadering tussen moeder en zoon zou leiden tot rivaliteit tussen vader en zoon,

maar ziet de belangrijkste barrière tegen moeder-zoon-incest in de 'natuurlijke' rol van de moeder in gezin en samenleving. De moeder heeft volgens hem tot taak de zoon op te voeden tot onafhankelijkheid en culturele rijpheid, en zij kan dat alleen als zij gezag over hem heeft, als hij haar gehoorzaamt en respecteert.

> In een dergelijke situatie zou incest een destructief element betekenen.(...) Aan iedere erotische toenadering tot de moeder zou een werven vooraf moeten gaan, maar dit is in strijd met de haar verschuldigde eerbied en respect. (p.250)

Kortom, moeder-zoon-incest zou de autoriteit van de moeder ondermijnen en daardoor een bedreiging vormen voor de sociale functie van het gezin.

Nu is moeder-zoon-incest zo zeldzaam dat men zich kan afvragen of Malinowski zich niet te veel laat obsederen door een haarscheurtje en daardoor de barst over het hoofd ziet. Zelf denkt hij daar anders over. Vader-dochter-incest mag dan in de praktijk veel meer voorkomen, maar in wezen is de kans op moeder-zoon-incest in Malinowski's ogen veel groter. Dat komt zo. Als het jongetje een baby is heeft het intiem lichamelijk contact met de moeder. De moeder vertroetelt het, verzorgt het, draagt het in haar armen, en bovenal: zij geeft het de borst. Vooral dit laatste aspect, 'het contact tussen de kinderlipjes en de tepel van de moeder' (p.247) mogen we van Malinowski niet over het hoofd zien, want hij komt er wel vijf keer op terug. Malinowski beschouwt de vroege band tussen moeder en zoon niet als seksueel, maar als sensueel. Tussen seksualiteit en sensualiteit bestaan volgens hem echter opmerkelijke overeenkomsten, want in beide gevallen ontstaan lustgevoelens uit lichamelijk contact met een lid van de andere sekse. Door deze partiële overeenkomst zal de seksualiteit later in de jongen de vroegere gevoelens voor de moeder wakker roepen, die nu echter een andere inhoud krijgen. De verleiding om incest te plegen met de moeder is in dit stadium onvermijdelijk, en de neiging daartoe is zo groot, dat zij met kracht moet worden verdrongen. En gelukkig schijnt dat verdringen zo goed te lukken, dat moeder-zoon-incest praktisch niet voorkomt.

Het zal de lezer/es niet ontgaan zijn dat borstvoeding onder antropologen hoe dan ook in verband met incest van cruciaal belang wordt

geacht. Ook Fox (zie p.49) had het er immers al over, al zag hij in borstvoeding juist een tegengif tegen incest in plaats van de grondslag voor een incestueuze objectkeuze. In wezen maakt het echter weinig verschil of borstvoeding in de ogen van de antropoloog moeder-zoon-incest nu rechtstreeks verhindert of indirect via de weg van de verdringing. Het resultaat is hetzelfde.

Ook meisjes worden als baby gewiegd en gezoogd door de moeder. Je zou dus denken dat ook zij als adolescenten onvermijdelijk incestueuze gevoelens voor haar ontwikkelen. Maar dat schijnt volgens Malinowski toch niet zo te zijn. Tussen moeders en dochters gebeurt op dat tijdstip iets veel wonderbaarlijkers: zij worden zomaar, spontaan, rivalen. Die rivaliteit tussen moeder en dochter gaat gepaard met 'een speciale tederheid in de relatie tussen vader en dochter.' (p.65) En ja, zo nu en dan mondt die tederheid uit in vader-dochter-incest. Geen reden om ons zorgen te maken, want het werkelijke gevaar schuilt immers in de relatie tussen moeder en zoon.

We moeten Malinowski nageven dat hij, anders dan Freud in *Totem en taboe*, tenminste zo nu en dan nog bij de positie van dochters stilstaat. Wat hij over hen schrijft beperkt zich echter tot ad hoc-opmerkingen, die geen consistent geheel vormen, elkaar soms tegenspreken en altijd uitgaan als een nachtkaars. Het opvallendste is nog de regelmatig terugkerende suggestie dat het leven voor een meisje zoveel simpeler verloopt dan voor een jongen. Zo brengt de puberteit voor een meisje veel minder veranderingen met zich mee. 'Haar doel in het leven is wachten op het huwelijk.' (p.64) En daarbij maakt het niet zoveel uit of zij in Europa of in Nieuw-Guinea woont:

> In het algemeen treft men bij een Melanesisch meisje soortgelijke gevoelens aan als bij meisjes in Europa. (p.73)

Het heeft er veel van weg dat Malinowski de dochters het liefst zou negeren, maar dat niet goed aandurft. Op een gegeven moment verontschuldigt hij zich er zelfs voor dat zij in zijn discussie zo weinig aandacht krijgen. Om daar snel aan toe te voegen:

> In ieder geval geldt wat over moeder en zoon en over vader en zoon is gezegd met enige aanpassing (...) ook voor het andere stel relaties. De rolverdeling in de Freudiaanse Oedipustragedie, waarin de

> zoon optreedt in relatie tot beide ouders, is antropologisch gezien dan ook correct. Freud weigerde zelfs Electra op één lijn te plaatsen met Oedipus en wij zien ons genoodzaakt deze daad van ostracisme te onderschrijven.(p.253)[7]

Malinowski was geen apostel van de psychoanalyse. Op diverse plaatsen in zijn boek geeft hij Freud de wind van voren, maar hier verschuilt hij zich ineens achter hem. Een kale aftocht, waarmee hij ook zelf niet gelukkig lijkt, te oordelen naar het woord 'ostracisme'. Volgens mij had hij beter ronduit kunnen bekennen dat hij met vader-dochter-incest geen raad wist.

BRENDA SELIGMAN, een leerlinge van Malinowski, nam geen genoegen met de theoretische discriminatie van vaders en dochters in de incestliteratuur en verklaarde in haar anno 1932 gepubliceerde artikel 'The Incest Barrier: its Rôle in Social Organization' Malinowski's hypothese dat incest de samenleving zou ondermijnen, ook van toepassing op de relatie tussen vader en dochter. Zij kon dat echter alleen door voorbij te zien aan de empirie en vader-dochter-incest slechts voor te stellen als een potentieel gevaar, dat net als moeder-zoon-incest door het incesttaboe efficiënt wordt bezworen.

Bovendien verstrikt zij zich in een tegenstrijdigheid met betrekking tot de vraag of de incestdreiging nu uitgaat van de kinderen in het gezin of van de mannelijke gezinsleden. Malinowski kon deze tegenstrijdigheid uit de weg gaan: bij moeder-zoon-incest vallen 'man' en kind immers samen. Seligman schrijft enerzijds dat kinderen die de kans zouden krijgen

> hun seksuele verlangens binnen het gezin te bevredigen en dus de plaats in te nemen van een van hun ouders, het ouderlijk gezag zo'n slag zouden toebrengen dat het gezin nauwelijks zou kunnen overleven.(1932 p.260)

7 Electra was een Griekse sagenfiguur, dochter van Agamemnon en Clytaemnestra. Clytaemnestra vermoordde samen met haar minnaar haar echtgenoot Agamemnon, waarop Electra samen met haar broer haar moeder van het leven beroofde om haar vader te wreken. Freud introduceerde het begrip Electracomplex als een vrouwelijke pendant van het Oedipuscomplex, maar kwam al snel van dit begrip terug omdat hij het onbruikbaar achtte.

Het gevaar is hier duidelijk afkomstig van de kinderen, zonder onderscheid des geslachts. Anderzijds beschouwt Seligman het incestverbod als een regel die

> tegelijkertijd de moeder tegen de zoon en de dochter tegen de vader beschermt.(p.260)

In die visie zijn het niet langer de kinderen die incest willen plegen maar de mannelijke gezinsleden. En het moet worden gezegd dat Seligman dit laatste heel natuurlijk acht:

> De vader behoudt zijn gezag over het gezin door een regel te aanvaarden die hem berooft van seksuele omgang met zijn dochter. Door afstand te doen van zijn dochter brengt de vader een groot offer, want voor een oudere man is een jong meisje heel aantrekkelijk.(p.260)

En wat de vader zichzelf ontzegt, kan hij zijn zoon niet toestaan: broer-zus-incest zou voor hem onverdraaglijk zijn.

> Als de vaders afzien van iedere seksuele toenadering tot de dochters, moeten de zoons dat ook (p.261)

Het siert Brenda Seligman dat zij de aandacht wil vestigen op de relatie tussen vader en dochter, maar uiteindelijk betekent haar werk een stap achteruit vergeleken bij dat van haar leermeester. Malinowski signaleert tenminste nog dat vader-dochter-incest deel uitmaakt van de werkelijkheid. Seligman doet alsof het incestverbod voor alle gezinsrelaties even goed functioneert, terwijl zij tegelijkertijd met het beeld van de edelmoedige vader die zichzelf zijn aantrekkelijke dochter ontzegt de indruk wekt dat seksueel gebruik van dochters eigenlijk behoort tot de 'natuurlijke' rechten van vaders.

Tot nu toe heb ik vooral proberen aan te tonen hoe Malinowski – en in tweede instantie ook Seligman – vader-dochter-incest verdoezelt en bagatelliseert. De kern van Malinowski's betoog, te weten de onverenigbaarheid van autoriteit en seksualiteit, heb ik onverlet gelaten. Seligman omschrijft deze kern als volgt:

> Een seksuele relatie tussen ouder en kind zou gevaarlijk zijn voor het gezin (...) want het kind zou daardoor verheven worden tot de sociale status van de ouders, die niet langer het gezag zouden kunnen uitoefenen dat bij de oudere generatie past.(p.260)

Seksueel contact met een ouder zou het kind dus in één klap evenveel kennis en macht verschaffen als de ouder. Dat lijkt mij pure nonsens. Tussen een seksueel misbruikte dochter en haar vader bestaat wel degelijk een autoriteitsverhouding. Sterker nog, juist het respect dat een dochter haar vader verschuldigd is en het vanzelfsprekend gezag dat de vader geniet, vormen een voedingsbodem voor vader-dochter-incest. Een kind heeft behoefte aan warmte en aandacht; het is de volwassene – man of vrouw, vader of moeder – die in het gezin over de macht beschikt om die behoefte te seksualiseren en in dienst te stellen van de eigen verlangens. Die macht is inherent aan de positie van volwassene en ouder. Een kind dat in een incestueuze relatie wordt gemanoeuvreerd, wordt niet tot een hogere status verheven, maar verlaagd tot de status van lijfeigene in de meest letterlijke zin van het woord.

9
Het incesttaboe als oorsprong van de samenleving

Uit het voorgaande blijkt dat de meeste antropologen in het incesttaboe op de een of andere manier een regel met een sociale functie zien. CLAUDE LÉVI-STRAUSS gaat hierin het verst. Voor hem vormt het incesttaboe de oorsprong van de samenleving.

De in Brussel geboren Lévi-Strauss studeerde wijsbegeerte in Parijs en werkte enkele jaren als hoogleraar sociologie in Brazilië, waar hij belangstelling kreeg voor de culturele antropologie. Na de tweede wereldoorlog werd hij hoogleraar in de sociale antropologie te Parijs, waar in 1947 zijn monumentale werk *Les structures élémentaires de la parenté* verscheen.

Hoewel ik bij de hiervoor behandelde auteurs niet ben ingegaan op wetenschapstheoretische achtergronden, moet ik terwille van de duidelijkheid voor Lévi-Strauss een uitzondering maken. Lévi-Strauss heeft van de linguïstiek de methode van het structuralisme overgenomen. Dat betekent dat hij zich niet zozeer voor concrete mensen interesseert als wel voor de relaties tussen mensen en de structuren die daaraan ten grondslag liggen. Maatschappelijke structuren kunnen per samenleving verschillen en tegelijkertijd verwijzen naar een permanente onderliggende structuur; het wetenschappelijk streven van Lévi-Strauss bestaat erin dergelijke onderliggende structuren bloot te leggen. Onderliggende structuren die in alle samenlevingen terugkeren, dienen volgens Lévi-Strauss te worden beschouwd als grondregels van de samenleving als zodanig; deze grondregels zijn volgens hem onveranderlijk en onttrekken zich aan de invloed van concrete menselijke subjecten.

Inherent aan de structuralistische aanpak van Lévi-Strauss is een dubbele aanspraak op objectiviteit. In de eerste plaats gaat de onderzoeker uit van een zo breed mogelijke observatie en onderwerpt die aan een structurele analyse, zonder zich daarbij te laten beïnvloeden door persoonlijke gevoelens of opvattingen. Tenminste, dat pretendeert hij. In de tweede plaats beziet de onderzoeker de wereld niet door de ogen van een bepaalde maatschappelijke groepering, maar

kiest een volstrekt neutraal perspectief. Tenminste, dat pretendeert hij.

In *Les structures élémentaires de la parenté* gaat Lévi-Strauss uit van de hypothese dat de oorsprong van de samenleving moet worden gezocht in een gegeven dat alle samenlevingen gemeen hebben. Dit gegeven is volgens hem het incesttaboe, dat hij plaatst op de grens tussen natuur en cultuur. Het incesttaboe riep volgens hem een basisstructuur in het leven die nog steeds het fundament vormt van ieder samenlevingsverband. Die basisstructuur is de uitwisseling van vrouwen door mannen via het huwelijk. Voor zijn bewijsvoering richt Lévi-Strauss zich hoofdzakelijk op zogenaamde 'primitieve' samenlevingen, waar de empirisch waarneembare structuren volgens hem dichter bij de basisstructuur staan dan bij ons. De basisstructuur is echter ook aanwezig in de moderne samenleving. Zij heeft daar alleen wat meer modificaties ondergaan.

Het kader voor zijn betoog ontleende Lévi-Strauss aan een studie van Marcel Mauss (*Essai sur le don*, 1923), die liet zien hoe door de genormeerde praktijk van het geven en ontvangen van geschenken een systeem van uitwisseling tussen individuen en groepen ontstaat. Volgens Lévi-Strauss is de regel van het wederzijdse geschenk kenmerkend voor alle primitieve samenlevingen. Zij houdt in dat verschillende groepen, families of clans de waardevolle goederen die zij produceren, niet zelf consumeren maar met andere groepen ruilen tegen goederen van overeenkomstige waarde. Als motto bij het eerste deel van zijn boek kiest Lévi-Strauss het volgende aforisme van de Arapesj:

> Je eigen moeder, je eigen zuster, je eigen varkens, je eigen yamswortels die je zelf hebt geoogst, mag je niet opeten. De moeders van anderen, de zusters van anderen, de varkens van anderen, de yamswortels van anderen die zij hebben geoogst, mag je opeten. (1947/81 p.31)[8]

Met dit motto laat Lévi-Strauss zien dat ook vrouwen onder de regel van het geschenk vallen. Of liever, zij zijn de basis ervan, want door

8 Om misverstanden te voorkomen: de Arapesj zijn geen kannibalen. Met betrekking tot moeders en zusters is het woord 'opeten' in overdrachtelijke zin gebruikt.

de uitwisseling van vrouwen ontstaan verwantschapsverbanden die maken dat families elkaar in tijden van nood niet in de steek zullen laten. Vrouwen vormen daarom ook niet zomaar een geschenk, maar het kostbaarste aller geschenken:

> Het incestverbod is niet zozeer een regel die een huwelijk met de moeder, zuster of dochter verbiedt, als wel een regel die de verplichting schept moeder, zuster of dochter aan iemand anders te geven. Het is de regel van het geschenk in zijn puurste vorm. (p.552)

Het incestverbod is tevens een regel die berust op wederkerigheid:

> (...) want ik ben alleen bereid mijn zuster of dochter op te geven op voorwaarde dat mijn buurman hetzelfde doet, (...) het feit dat ik een vrouw kan krijgen is uiteindelijk te danken aan het feit dat een vader of broer afstand van haar heeft gedaan. (p.72)

De regel van het geschenk vormt dus een middel om sociale verbintenissen te creëren en te bevestigen, maar deze regel zou niet functioneren zonder de fundamenteelste vorm van geschenkenuitwisseling, het huwelijk, dat fungeert als een brug tussen mannen via de vrouw en dat, aldus Lévi-Strauss, slechts mogelijk is dankzij het incesttaboe. Op die manier ligt het incesttaboe ten grondslag aan een uitgebreid netwerk van relaties die Lévi-Strauss een verwantschapssysteem noemt. Alle sociale relaties die verder ontstaan, op het gebied van economie, politiek, religie enzovoort, worden uiteindelijk door deze structuur bepaald.

Op de keper beschouwd is het incesttaboe zoals Lévi-Strauss het beschrijft, neutraal ten aanzien van de seksen. Als grondslag van de samenleving vraagt het slechts om de uitwisseling van mensen tussen familiegroepen. De regel als zodanig bevat niets dat zegt dat die mensen vrouwen moeten zijn, niets dat de uitwisseling van mannen verhindert. In de praktijk vormen vrouwen echter het geschenk en mannen de schenkers. In de woorden van Lévi-Strauss:

> De op uitwisseling gebaseerde relatie die het huwelijk vormt is niet een relatie tussen een man en een vrouw die ieder iets geven en krij-

gen; het is een relatie tussen twee groepen mannen en de vrouw fungeert slechts als een van de objecten in de uitwisseling, niet als een van de partners tussen wie de uitwisseling plaatsvindt. (p.135)

Aan de vraag waarom het vrouwen zijn die worden uitgewisseld, gaat Lévi-Strauss niet helemaal voorbij, maar het antwoord klinkt weinig wetenschappelijk. Vrouwen vormen een schaars produkt, stelt hij, niet omdat er minder meisjes dan jongens worden geboren, maar omdat er in alle samenlevingen een tendens bestaat tot polygamie:

(...) zelfs in een monogame samenleving (...) heeft deze neiging tot polygamie die alle mannen delen, tot gevolg dat het aantal beschikbare vrouwen altijd onvoldoende lijkt. Laten we hieraan toevoegen dat, zelfs als er evenveel vrouwen beschikbaar zouden zijn als mannen, deze vrouwen niet allemaal even aantrekkelijk zouden zijn (...) en dat de aantrekkelijke vrouwen per definitie een minderheid vormen. Bijgevolg verkeert de vraag naar vrouwen (...) altijd in een toestand van onevenwichtigheid en spanning. (p.45)

Naar de reden van de mannelijke polygamie mogen we raden. En wat het tweede deel van zijn antwoord betreft, vraag je je af wie er aan het woord is: Lévi-Strauss de man of Lévi-Strauss de wetenschapper. Van de objectieve blik van de structuralist vinden we hier in ieder geval weinig terug, want die zou hebben moeten constateren dat aantrekkelijke mannen minstens zo dun gezaaid zijn.

We laten de vraag waarom het vrouwen en niet mannen zijn die worden uitgewisseld even rusten. 'Incest komt voor,' schrijft Lévi-Strauss, 'het komt zelfs veel vaker voor dan een collectieve conventie om erover te zwijgen doet vermoeden.'(p.20) Wat hebben we aan een wetenschap die dit soort conventies niet doorbreekt? Van een wetenschapper die pretendeert het incestvraagstuk in kaart te brengen, mag toch op zijn minst worden verwacht dat hij nagaat of de schending van het incesttaboe een bepaald patroon volgt en of dit patroon wellicht past binnen de door hem beschreven structuur? Zo niet Lévi-Strauss. En het navrante is dat hij met zijn analyse van de verwantschapssystemen nu juist een uitstekend instrument in handen had om tenminste een mogelijke verklaring te leveren voor de asymmetrische schending van het incesttaboe, de discrepantie tussen vader-

dochter-incest en incest tussen moeder en zoon. Lévi-Strauss beschrijft immers een systeem waarin vrouwen het bezit zijn van mannen. In zo'n systeem is het incestverbod een verbod van en voor mannen, dat alleen door mannen kan worden geschonden. Schending van het verbod betekent geen misdaad tegen een vrouw, maar tegen de man aan wie de vrouw 'toebehoort'. In patriarchale samenlevingen, met inbegrip van de westerse, berust het eigendom van vrouwen in het gezin in de eerste plaats bij de vaders. Dat maakt de positie van dochters uitermate kwetsbaar. De relatie tussen vader en ongetrouwde dochter is de enige relatie waarin de regel die het seksueel gebruik van vrouwelijke verwanten verbiedt, niet wordt bekrachtigd door de rechten van andere mannelijke familieleden. Incest met de moeder is ten strengste verboden omdat de moeder van de vader is. Ook incest met de zuster betekent een inbreuk op de rechten van de vader, die in dit geval weliswaar niet het recht op seksueel gebruik omvatten, maar wel het recht op bezit en uitwisseling. Tante en nicht zijn verboden omdat zij toebehoren aan de oom, schoondochter en kleindochter omdat zij toebehoren aan de zoon, etcetera. Maar de dochter is, zolang zij nog niet aan een andere man is 'afgestaan', van de vader alleen. Dat incestueuze vaders dit vaak ook als zodanig ervaren, illustreert bijvoorbeeld de dreiging van een vader toen zijn dochter vijftien was: 'Wacht maar,' schreeuwde hij tegen zijn vrouw die hun dochter in bescherming nam, 'wacht maar, vóór ze trouwt zál ik haar nog een keer hebben!' (persoonlijke mededeling van een incestslachtoffer). En Katherine Brady, die jarenlang door haar vader seksueel is misbruikt, schrijft over zijn reactie op haar verloving:

> Eindelijk was mijn vader bereid mij met rust te laten. Er was nu iets dat belangrijker was dan zijn behoefte aan seksuele bevrediging: eigendom, het feit dat ik toebehoorde aan een andere man. Dat was iets dat hij kon begrijpen, hoe kwaad hij er ook om was. (Brady, 1979 p.100)

Kortom, Lévi-Strauss verschaft ons tegen wil en dank – want zelf rept hij er met geen woord over – het inzicht dat vader-dochter-incest een kenmerk is van een maatschappelijk systeem waarin vrouwen als het eigendom van mannen worden beschouwd. Zo'n systeem is door mensenhersens bedacht en kan dus ook door mensenhersens worden

veranderd. Lévi-Strauss is echter een andere mening toegedaan. In de eerste plaats beschouwt hij, zoals we hiervoor hebben gezien, de uitwisseling van vrouwen en bijgevolg de oppositie tussen mannen als bezitters en vrouwen als bezit, als een onveranderlijke grondregel van de samenleving. In de tweede plaats lijkt de zeggenschap van mannen over vrouwen in zijn betoog door de natuur gegeven. Hoewel het leven in de 'natuurlijke staat' die aan de instelling van het incesttaboe voorafging, volgens hem werd gekenmerkt door 'promiscuïteit' en seksuele contacten tot stand kwamen op grond van 'toevallige ontmoetingen' (p.350), moeten ook in de natuur mannen in zijn ogen macht hebben gehad over vrouwen, in ieder geval de macht om te beschikken over hun seksuele lot. Tenslotte waren het volgens hem de mannen die zichzelf op de breuklijn tussen natuur en cultuur het incestverbod oplegden. Ook uitdrukkingen als 'afstand doen van' en 'opgeven' wijzen erop dat Lévi-Strauss vrouwen als het natuurlijke bezit van hun mannelijke verwanten beschouwt.

Lévi-Strauss is lastig te bekritiseren omdat zijn waarnemingen grotendeels correct zijn, zodat zijn werk op het eerste gezicht een betrouwbare indruk maakt. De door hem beschreven uitwisseling van vrouwen is op tal van samenlevingen van toepassing, ook op de onze. Een jongen die met een meisje wilde trouwen, moest tot voor kort bij haar vader om haar hand vragen en het was de vader die de bruid weggaf. Vrouwen worden nog steeds als goederen verhandeld in porno en prostitutie. In Nederland wonende Turkse en Marokkaanse meisjes worden door hun vaders ontvoerd om in het land van herkomst te worden uitgehuwelijkt. En dat zijn nog maar een paar voorbeelden. Lévi-Strauss beschrijft de wereld ogenschijnlijk zoals zij is. Hij doet dat in een briljante stijl en legt dermate fascinerende verbanden dat men zich al gauw laat meeslepen. Pas wanneer men zich vastbijt in een concrete vraag, de vraag bijvoorbeeld wat hij over vader-dochter-incest te zeggen heeft, beseft men dat ook hij slechts een beeld van de werkelijkheid geeft dat is gebaseerd op subjectieve keuzes en weglatingen.

Een punt dat hiermee samenhangt is dat hij met zijn structuralistische aanpak de indruk wekt persoonlijke opvattingen buiten beschouwing te laten. Onderwijl sijpelen die opvattingen wel degelijk in zijn betoog door. Zo beschrijft hij niet alleen hoe vrouwen als objecten *worden behandeld*, maar doet ook voortdurend of zij objecten

zijn. Wat betreft de vraag waarom het vrouwen zijn en geen mannen die worden uitgewisseld, hebben we hiervoor al kennis gemaakt met het schamele argument van de schaarste aan vrouwelijk schoon. Op een andere plaats in zijn boek maakt Lévi-Strauss het nog bonter. Hij stelt daar dat vrouwen niet alleen het kostbaarste bezit vormen maar tevens een intrinsieke waarde bezitten als

> natuurlijke prikkel, en wel de prikkel voor het enige instinct waarvan de bevrediging kan worden uitgesteld. (p.72)

Hiermee reduceert hij vrouwen tot seksueel koolzuur in de limonade van het mannenleven, tot een grondstof waaruit mannen seksualiteit maken. En met die opvatting staat Lévi-Strauss niet alleen, niet als man en niet als antropoloog.

We hebben hiervoor gezien dat Freud, Malinowski en in een wat halfslachtiger vorm ook Seligman net als Lévi-Strauss het incesttaboe zien als een verbod voor mannen dat alleen door mannen kan worden geschonden. Lévi-Strauss plaatst deze zienswijze binnen een maatschappelijk systeem waarin vrouwen als mannelijk eigendom worden behandeld. Daar wij, ook al is het nu aan het afbrokkelen, al heel lang binnen zo'n systeem leven, geeft de voorstelling van incest als een mannelijk misdrijf de zaken op zich juist weer. Men zou zelfs kunnen zeggen dat de culturele antropologie in dit opzicht gunstig afsteekt bij andere disciplines, ware het niet dat er een gemene adder onder het gras schuilt. Lévi-Strauss c.s. beschouwen incestueuze neigingen namelijk als mannelijk omdat seksuele driften in hun ogen per definitie mannelijk zijn. De gedachte aan eigen seksuele gevoelens bij vrouwen komt niet bij hen op. Vrouwen *kunnen* in hun ogen op seksueel gebied geen subject zijn. Alleen een subject beschikt over de vrijheid om goed of slecht te handelen; alleen een subject kan slachtoffer zijn van de daden van een ander subject. Vandaar dat Lévi-Strauss incest niet alleen ziet als een misdrijf *van* mannen maar ook als een misdrijf *tegen* mannen. Niet de vrouw, niet het meisje is het slachtoffer, maar de man aan wie zij toebehoort. Op die manier wordt vrouwen en meisjes niet alleen het vermogen ontzegd om vanuit zichzelf seksuele behoeften en verlangens te koesteren, maar ook om bepaalde seksuele toenaderingen vanuit zichzelf *niet* te willen en als kwetsend en vernederend te ervaren.

Lévi-Strauss zou hier waarschijnlijk tegen inbrengen dat hij zich nu eenmaal niet bezighoudt met menselijke ervaringen en gevoelens maar met structuren. Hij zou zeggen dat ook het leven van mannen door die structuren wordt bepaald. In werkelijkheid is zijn zogenaamde objectiviteit echter ook in dit opzicht slechts bedrieglijke schijn. In *Les structures élémentaires de la parenté* wordt de hele wereld bekeken vanuit mannelijk perspectief. Schrijft Lévi-Strauss 'men', dan bedoelt hij 'de man'; schrijft hij 'wij mensen', dan bedoelt hij 'wij mannen'. De vrouw is altijd de ander, een object. En niet alleen de vrouw, maar ook het meisje, wat voor Lévi-Strauss overigens op hetzelfde neerkomt. Ook dat beeld, het beeld van meisjes als volwassen vrouwen in zakformaat, sluit aan bij de visie van zijn voorgangers. Weliswaar maken Malinowski en Seligman verschil tussen kinderen en volwassenen, maar we hebben gezien dat bij hen kinderen door seksuele contacten binnen het gezin in enen tot het niveau van volwassenen zouden worden 'verheven'. Westermarck, die ervan uitgaat dat de gezinsverhoudingen een afkeer van incest produceren, doet alsof alle gezinsleden, volwassenen en kinderen, een gelijkwaardige positie innemen. En Freud plaatst net als Lévi-Strauss meisjes in seksueel opzicht op één lijn met vrouwen. Meisjes zijn in hun ogen net als vrouwen in de eerste plaats seksuele objecten en oefenen, hoe klein zij ook zijn, simpelweg door het feit dat zij tot de vrouwelijke sekse behoren seksuele aantrekkingskracht uit op mannen, familie of niet.

Ook al verplaatst Lévi-Strauss zich geen moment in het perspectief van het kind, wat vrouwen betreft lijkt op de voorlaatste pagina van zijn dikke boek tenminste nog even tot hem door te dringen dat zij niet helemaal van menselijke eigenschappen zijn gespeend. Dan schrijft hij dat de vrouw 'zelfs in een mannenwereld nog altijd een persoon is.' 'En dit,' voegt hij er romantisch aan toe,

> verklaart waarom de omgang tussen de seksen die rijkdom aan affectie, die gloed en dat mysterieuze heeft behouden waarvan ongetwijfeld oorspronkelijk het hele universum van de menselijke communicatie was vervuld. (p.569)

Zijn vrouw had hem zeker net koffie gebracht en een rode roos in een vaasje.

Ondanks zijn kritiek op Freuds theorie over de moord op de oerva-

der als oorsprong van het incesttaboe, waagt Lévi-Strauss zich aan het eind van zijn boek aan een flirtation met *Totem en taboe*:

> Het verlangen naar de moeder of zuster, de moord op de vader en het berouw van de zoon verwijzen niet naar een historische gebeurtenis (...) maar geven misschien symbolisch uitdrukking aan een oude en eeuwige droom. De magie van deze droom, zijn vermogen om vorm te geven aan gedachten die men van zichzelf niet kent, vloeit voort uit het feit dat de daden die erdoor worden opgeroepen, nooit zijn gepleegd, omdat de cultuur er zich altijd en overal tegen heeft verzet. (p.563)

Incest als mannendroom. Het is geen toeval dat de dochter in deze passage ontbreekt. De cultuur verzet zich niet tegen vader-dochter-incest. Vader-dochter-incest is geen droom maar werkelijkheid.

10
Feministische herinterpretatie van Lévi-Strauss door Gayle Rubin

Gayle Rubin publiceerde in 1975 onder de titel 'The Traffic in Women' ('De handel in vrouwen') een artikel waarmee zij binnen de vrouwenbeweging veel succes oogstte en waarin zij via een integratie van Lévi-Strauss en de psychoanalytische leer van Freud (de laatste bezien door de ogen van Lacan) tot een algemene theorie over de oorzaken van vrouwen

> onderdrukking tracht te komen. Volgens Rubin vormen de elkaar overlappende beschouwingen van Lévi-Strauss en Freud een uitgebreide beschrijving van de onderwerping van vrouwen. Hoewel beide auteurs blind zijn voor de kritiek op de bestaande verhoudingen die in hun werk ligt besloten, brengen zij als geen ander het gebied in kaart waarop wij, aldus Rubin, onze aandacht moeten richten als wij een eind willen maken aan de onderdrukking van vrouwen (en van homoseksuelen en homoseksualiteit).

Volgens Rubin kan aan Lévi-Strauss het inzicht worden ontleend dat de ondergeschikte positie van vrouwen een produkt is van verwantschapsbetrekkingen. De 'uitwisseling van vrouwen' vormt volgens haar

> een notering in steno om aan te duiden dat de sociale relaties binnen een verwantschapssysteem van dien aard zijn dat mannen bepaalde rechten hebben op hun vrouwelijke verwanten en dat vrouwen diezelfde rechten niet hebben, noch op zichzelf noch op haar mannelijke verwanten. Zo beschouwd is de 'uitwisseling van vrouwen' een karakterisering van systemen waarin vrouwen niet het recht hebben om volledig over zichzelf te beschikken. (1975/80 p.215)

Terwijl Lévi-Strauss het verwantschapssysteem *beschrijft*, bestaat de bijdrage van Freud er volgens Rubin uit dat hij ons een theorie heeft geschonken over de *reproduktie* van verwantschap.

> De psychoanalyse bevat een unieke verzameling begrippen die het mogelijk maakt mannen, vrouwen en seksualiteit te begrijpen. Het is een theorie over de seksualiteit in de menselijke samenleving. En wat het belangrijkste is, de psychoanalyse levert een beschrijving van de mechanismen door middel waarvan de seksen worden verdeeld en gedeformeerd, van de wijze waarop biseksuele, androgyne kleine kinderen worden veranderd in jongens en meisjes. De psychoanalyse is een feministische theorie manquée. (p.223)

Het betoog van Rubin behoort voor mij tot die feministische klassieken die je telkens opnieuw uit de kast haalt. Niettemin ligt in haar werk met betrekking tot incest een even merkwaardige als gevaarlijke gedachtengang besloten, die de kijk op incest als concreet probleem in onze samenleving vertroebelt.

Rubins betoog komt erop neer dat zij het incesttaboe aanwijst als uiteindelijke oorzaak van vrouwenonderdrukking. Sterk versimpeld: zonder incesttaboe geen uitwisseling van vrouwen en zonder uitwisseling van vrouwen geen vrouwenonderdrukking, dus weg met het incesttaboe! Zeker in onze tijd, nu het begrip 'incest' steeds meer de betekenis krijgt van seksueel misbruik van kinderen in het gezin, zaait zo'n redenering verwarring.

Zoals we hiervoor hebben gezien, beschouwt Lévi-Strauss het incestverbod als een verbod voor mannen, wat impliceert dat de schending van dat verbod een door mannen gepleegd misdrijf is. Als we de vooronderstellingen over een 'natuurlijke' zeggenschap van mannen over vrouwen die in zijn theorie besloten liggen, even buiten beschouwing laten, kunnen we hem alleen maar gelijk geven. Het is een empirisch gegeven dat incest in het gezin in verreweg de meeste gevallen uitgaat van vaders en broers. Bij Rubin wordt het incesttaboe in plaats van een verbod voor mannen hoofdzakelijk een verbod voor vrouwen:

> Voor de jongen is het incesttaboe een taboe op bepaalde vrouwen. Voor het meisje is het een taboe op alle vrouwen. (p.231)

Rubin ziet in het incesttaboe het mechanisme dat heteroseksualiteit bij vrouwen reproduceert, doordat het het meisje tijdens de Oedipusfase dwingt de moeder als liefdesobject op te geven en haar verlangen

voortaan te richten op de vader, dat wil zeggen op mannen. Zo beschouwd wordt de schending van het incesttaboe in plaats van een mannelijk misdrijf een vrouwelijke daad van verzet tegen de heteroseksuele norm. En het begrip incest staat niet voor iets verwerpelijks, namelijk seksueel misbruik van meisjes in het gezin, maar voor iets moois, namelijk liefde tussen vrouwen.

Dat Rubin zich verdiept in de vraag hoe heteroseksualiteit ontstaat, is alleen maar toe te juichen. De gedachtengang waarmee zij deze vraag tracht te beantwoorden, lijkt mij echter onverstandig. De uitwisseling van vrouwen mag dan neerkomen op een systeem van vrouwenonderdrukking en onderdrukking van homoseksualiteit, maar Gayle Rubin doet te veel concessies aan het streven haar betoog sluitend te maken wanneer zij het incesttaboe – dat volgens Lévi-Strauss aan de uitwisseling van vrouwen ten grondslag ligt – vervolgens voorstelt als een kwalijk instituut en incest als een daad van bevrijding. De begripsverwarring die hierdoor ontstaat is volgens mij noch in het belang van incestslachtoffers noch in het belang van slachtoffers van de heteroseksuele norm.

II
Het incesttaboe als produkt van het mannelijk equilibratievermogen: Robin Fox

Als een klein kind vraagt waarom het niet met papa of mama kan trouwen, krijgt het in negen van de tien gevallen te horen dat daar ongelukkige kindertjes van komen. De opvatting dat kinderen uit incestverhoudingen abnormaal worden geboren, is onder leken wijdverbreid. De opvattingen van de deskundigen lopen daarentegen uiteen. De meesten zijn van mening dat aan incestueuze geboortes genetische risico's zijn verbonden, maar terwijl de een die risico's te verwaarlozen vindt, tilt de ander er veel zwaarder aan.

Anders ligt het met inteelt, dat wil zeggen een aaneenschakeling van incestueuze geboortes gedurende een aantal generaties. Het gevaar daarvan is – en daar zijn de meeste deskundigen het wel over eens – dat tengevolge van toenemende homozygotie (de mate waarin een individu identieke genenparen bezit) nakomelingen steeds meer op elkaar gaan lijken. Zo'n 'gehomogeniseerd' nageslacht kan zich bij gelijk blijvende levensomstandigheden prima handhaven, maar zou bij gebrek aan aanpassingsvermogen aan nieuwe omstandigheden bij de eerste de beste crisis het loodje leggen.

Wat antropologen in verband met de inteeltdiscussie vooral interesseert is de vraag of onze voorouders ooit om biologische redenen een verbod op incest hebben ingesteld. De meesten wijzen deze verklaring van het incesttaboe van de hand met het argument dat de primitieve mens niet over voldoende kennis en inzicht beschikte om een verband te kunnen leggen tussen inteelt en de gezondheid van het nageslacht. De voorstanders van de biologische verklaring van het incesttaboe gaan er daarentegen van uit dat inteelt bij mensen en dieren[9] leidt tot een zwakkere constitutie die zowel de overlevingskansen van het individu als die van de groep aantast. In hun visie is incestvermijding dan ook geen produkt van kennis en inzicht, maar van natuurlijke selectie die uit is op 'survival of the fittest'.

9 Zie voor incestvermijding bij dieren Shepher 1983 pp.104 e.v.; 't Hart 1975; Meiselman 1978 pp.17 e.v.; Vidal 1985.

Robin Fox, van huis uit cultureel/sociaal antropoloog, maar zoals wel meer Amerikaanse sociale wetenschappers in de ban geraakt van etologie en sociobiologie[10], streeft in zijn boek *The Red Lamp of Incest* (1980) naar een soort synthese van de inteelttheorie en de theorieën van Freud en Lévi-Strauss. De evolutieleer van Darwin fungeert als bindmiddel.

We hebben Fox hiervoor al even ontmoet in verband met Westermarck (zie pp.46 e.v.), maar zijn herinterpretatie van Westermarck doet haast kleurloos aan in vergelijking met de hier te behandelen hoofdmoot van zijn boek, het deel waarin hij duidelijk hart en ziel heeft gelegd.

Fox' betoog is voor ons niet alleen interessant vanwege zijn visie op incest, maar ook omdat hij in het werk van Freud en Lévi-Strauss een tendens blootlegt die naar mijn mening de antropologische discussie over het incesttaboe bepaalt maar over het algemeen verborgen blijft. Kort gezegd gaat het om de tendens de seksuele zeggenschap van mannen over vrouwen als natuurlijk te beschouwen en in het kader daarvan vader-dochter-incest ofwel aan het oog te onttrekken of terloops af te doen als een bijkomstigheid. Binnen de culturele antropologie bestaat een traditionele afkeer van biologistische benaderingen omdat die gemakkelijk tot racisme leiden, maar dat het biologisme onderwijl maar al te vaak een bloeiend bestaan leidt in de onuitgesproken vooronderstellingen over de seksen, wordt over het hoofd gezien. Nu ligt het zeker niet in de bedoeling van Fox deze tendens aan de kaak te stellen; integendeel, hij maakt haar zichtbaar om haar op te hemelen en met (sociobiologische) argumenten te onderbouwen.

De rode draad in Fox' betoog is dat wij ons ten onrechte druk maken over incest, omdat incest in de praktijk nauwelijks voorkomt. De natuur beschikt volgens hem namelijk over een uitstekend mechanis-

10 De sociobiologie kenmerkt zich onder andere door een opvallend gebrek aan bescheidenheid, daar zij pretendeert een alomvattende theorie te leveren over de evolutie van het sociaal gedrag. Geïnteresseerden wijs ik in dit verband nog op Shepher (1983), die zijn visie op incest ontleent aan de door de sociobiologie ontwikkelde theorie van de ouderlijke investering. Ik vond zijn betoog te bizar om er hier op in te gaan. Zie voor de seksistische (en trouwens ook racistische) implicaties van de sociobiologie: *Wetenschap en Samenleving* 1983/2, themanummer 'Sociobiologie'; Meulenbelt 1984 pp.73-84; Ekelschot 1985 pp.13-38.

me dat jonge mannen belet seksuele toegang te zoeken tot zusters en moeders. Dat vader-dochter-incest bij zo'n benadering onder het tapijt verdwijnt, is voor Fox geen probleem, want hij is in wezen alleen geïnteresseerd in de vraag hoe de 'natuur' voorkomt dat de rechten van de vaders worden geschonden. En dat deze vraag in feite ook op de voorgrond staat bij Freud en Lévi-Strauss, toont hij aan door de wijze waarop hij hun theorieën over de oorzaak van het incesttaboe in de zijne verwerkt.

Het anti-incest-mechanisme van de natuur kent volgens Fox twee pijlers: het 'basismodel van de voortplanting' en het menselijk 'equilibratievermogen'. Fox' centrale hypothese, die de grondslag vormt van zijn betoog, is dat samenleving en voortplanting bij alle primaten zijn georganiseerd volgens hetzelfde basismodel en dat dit model, ook al heeft het door toedoen van het equilibratievermogen in de loop van de evolutie tal van veranderingen ondergaan, in wezen ook bij de moderne mens nog steeds fungeert. En dat moeten we ook zo houden, vindt hij, want het basismodel heeft van ons de mensen gemaakt die wij zijn, en als wij het afschaffen of er te veel van afwijken, zou dat wel eens de ondergang van onze soort kunnen worden.

Voor de beschrijving van het basismodel baseert Fox zich op observaties bij mensapen en bavianen. Binnen alle groepen ziet hij een soort driedeling: de oude mannetjes – de sterksten – de vrouwtjes met de jongen en de jonge volwassen mannetjes. De oudsten hebben de beschikking over de vrouwtjes, terwijl de jonge mannetjes naar de rand van de groep worden gedreven. Dit leidt tot voortdurende spanningen binnen de groepen: de jonge mannetjes proberen op hun beurt toegang te krijgen tot de vrouwtjes, terwijl de oude mannetjes hen telkens terugjagen. Veel jonge mannetjes leggen daarbij het loodje: zij sterven aan de verwondingen hun toegebracht door de oudsten of zij zien zich gedwongen te gaan zwerven met alle gevaren van dien. Slechts een aantal van hen – de sterksten en agressiefsten – weet zich uiteindelijk een weg naar de top te banen.

Fox beschouwt deze constante machtsstrijd als de motor van de evolutie. Het proces dat wij sinds Darwin 'natuurlijke selectie' noemen, gaat bij Fox gepaard met 'seksuele selectie', en deze selectie vindt plaats van twee kanten: via rivaliteit tussen leden van de ene sekse (de mannelijke) en via een keuze uit de rivalen door leden van

de andere sekse (de vrouwelijke). Mannetjes streven ernaar zoveel mogelijk van hun genen door te geven aan de volgende generatie, maar dankzij het basismodel slagen alleen diegenen daarin die over andere mannetjes zegevieren en dus bewezen hebben dat zij over de beste genen beschikken. Deze gang van zaken harmonieert uitstekend met de reproduktieve strategie van vrouwtjes, die alleen bevrucht willen worden door de beste mannetjes. Zo worden de beste genen uitgeselecteerd om te worden doorgegeven aan het nageslacht. Kortom,

> het is een fantastisch seksueel selectiesysteem. De vrouwtjes ontzien zichzelf, terwijl de mannetjes zich in een concurrentiestrijd storten. Wie succes heeft krijgt recht op seksuele toegang tot de vrouwtjes, en de vrouwtjes verschaffen zich op die manier de beste genen.(1980 p.106)

De evolutie vraagt echter niet alleen om genetische selectie, maar ook om genetische variatie en dus om incestvermijding. Te oordelen naar het gedrag van de huidige primaten moeten onze aapachtige voorouders volgens Fox over verschillende methoden van incestvermijding hebben beschikt. Eén daarvan had rechtstreeks te maken met het basismodel. De jonge mannetjes die in hun eigen groep het onderspit delfden, waren – voor zover zij niet het leven lieten – gedwongen hun seksuele heil elders te zoeken, door zich aan te sluiten bij andere groepen of door vreemde vrouwtjes te roven. Incestvermijding was volgens Fox dus ook in ons aapstadium in ieder geval voor een deel al te danken aan de conflicten tussen oude en jonge mannetjes waarbij de vrouwtjes als object fungeerden.

De belangrijkste bijdrage aan de incestvermijding zoals wij die nu kennen, in de vorm van innerlijke remmingen, regels en taboes, leverde het basismodel volgens Fox echter indirect: als bron van het 'equilibratievermogen' dat ik hiervoor heb aangeduid als tweede pijler van het anti-incestmechanisme waarover de 'natuur' in Fox' ogen beschikt.

Lezers die nu wel eens willen weten wat dat equilibratievermogen precies inhoudt, moet ik gedeeltelijk teleurstellen. Fox blijft er vaag over. Aanvankelijk is het, kort gezegd, het vermogen om belangen te-

gen elkaar af te wegen en te handelen op grond van beslissingen in plaats van emoties en instincten. In de loop van zijn boek dijt het echter uit tot een soort vergaarbak van die eigenschappen die de mens onderscheiden van het dier, zoals innerlijke remmingen, schuld en boete, geweten en moraal, redelijkheid en verstand, ordening en regelgeving, enzovoort. Eén ding staat in ieder geval buiten kijf: het equilibratievermogen is mannelijk. Weliswaar is het aan vrouwen niet helemaal voorbij gegaan, maar het is door mannen geschapen en het wordt door mannen gedragen, overgedragen en verfijnd, zodat zij in de loop der tijd steeds gecompliceerdere wezens zijn geworden. Vrouwen blijven daarentegen in het betoog van Fox aandoenlijk 'ongecompliceerd', op het dierlijke af. Niet dat hun leven door toedoen van de evolutie niet ingewikkelder is geworden. Zo is de aapmens rechtop gaan lopen, waardoor het bekken nauwer werd, terwijl tegelijkertijd de hersenen groeiden, zodat het mensenkind in een steeds onrijper stadium werd geboren en steeds langer afhankelijk was van ouderlijke zorg, wat voor Fox per definitie en voor eeuwig moederlijke zorg betekent. Daardoor, en door andere ontwikkelingen zoals de arbeidsverdeling tussen de seksen, konden vrouwen er niet langer mee volstaan zich de beste genen te verschaffen, maar moesten zij ook een partner zien te vinden die bereid was te investeren in hun nageslacht. Maar voor de rest hebben zij, als wij Fox moeten geloven, al die geweldige ontwikkelingen die in de loop van de evolutie hebben plaatsgevonden nogal passief over zich heen laten komen, dik tevreden als zij zoveel mogelijk kindertjes konden baren en tot seksuele rijping konden brengen. Natuurlijk worden in de ogen van een sociobioloog als Fox ook mannen uiteindelijk gedreven door de hoofdwet van de natuur die bij hem luidt: gaat heen en vermenigvuldigt u. Maar mannen verkeerden in zijn redenering door de hele evolutie heen in een precaire positie omdat zij, om zich te kunnen voortplanten, de toegang tot de vrouwen moesten bevechten. Vrouwen hadden het veel gemakkelijker, want die vonden altijd wel een partner. Vandaar dat mannen genoodzaakt waren, en dus ook in staat waren, al strevend naar een vruchtbare toekomst voor hun genen een hele cultuur uit de grond te stampen en een psyche te ontwikkelen van een complexiteit waar je u tegen zegt.

Reeds bij onze aapachtige voorouders deed het basismodel van de voortplanting, de machtsstrijd tussen oude en jonge mannen en jon-

ge mannen onderling, volgens Fox een beroep op andere kwaliteiten dan alleen lichaamskracht en vechtlust. De jonge mannetjes die een toegang tot het machtscentrum moesten bevechten, slaagden daar op den duur beter in als zij tactisch te werk gingen door bijvoorbeeld geduld te oefenen en pas op het juiste moment toe te slaan. Kort gezegd: wie niet sterk was, moest slim zijn en gebruik maken van zijn equilibratievermogen. Naarmate het slimme mannetje het vaker won van het sterke en beheerste agressie over blinde agressie zegevierde, veranderde de kwaliteit van de genen die zich een weg wisten te banen naar het nageslacht. Intelligentie werd een belangrijke eigenschap, zodat het equilibratievermogen de groei van de hersenen bevorderde, terwijl het toenemende hersenvolume op zijn beurt een verfijning van het equilibratievermogen mogelijk maakte. Het equilibratievermogen stimuleerde niet alleen de groei van de hersenen, maar vervulde tegelijkertijd een soort bufferfunctie: de steeds groter wordende hersenen stelden onze verre voorouders in staat telkens weer nieuwe levensomstandigheden te creëren, maar die omstandigheden dreigden meer dan eens het machtsevenwicht tussen de oude en jonge mannen te verstoren en de incestbarrières te ondermijnen. De grotere hersenen waren echter ook in staat de zelfgeschapen conflicten steeds weer op te lossen en het equilibratievermogen fungeerde daarbij als een soort ingebouwde stabilisator die telkens voor een nieuw evenwicht zorgde, zodat de spanningen tussen de oude en de jonge mannen niet al te hoog opliepen, maar wel die mate van intensiteit behielden die volgens Fox voor de natuurlijke selectie noodzakelijk is.

Na deze grove schets van de twee hoofdpijlers van Fox' betoog wordt het tijd om ons af te vragen wat de theorieën van Lévi-Strauss en Freud over de oorzaak van het incesttaboe met dit alles te maken hebben. Welnu, Fox vindt in deze beide theorieën niet alleen een bevestiging van zijn hypothese over het basismodel van de voortplanting, maar ook een houvast voor zijn equilibratietheorie. We herinneren ons dat er in Freuds verhaal sprake is van een overgangssituatie: eerst laten de 'zoons' (Fox' jonge mannen) zich van incest weerhouden door de macht van de 'vader' (Fox' oude mannen), later door schuldgevoelens en wroeging. In de theorie van Lévi-Strauss wordt incestvermijding gewaarborgd door verwantschapssystemen, de uitwisseling van vrouwen en de daarmee gepaard gaande regels en taboes.

Volgens Fox vertegenwoordigen zowel de door Freud beschreven emoties als de door Lévi-Strauss beschreven uitwisseling van vrouwen bepaalde ontwikkelingsstadia van het door hem zo geroemde (en in wezen tijdloze) basismodel van de voortplanting, waarbij oude en jonge mannen concurreren om de macht over de vrouwen. De door Freud en Lévi-Strauss beschreven 'nieuwe' incestbarrières worden bij Fox exponenten van het mannelijk equilibratievermogen, dat het basismodel in staat stelt zich in de loop van de evolutie telkens weer aan te passen aan nieuwe omstandigheden zonder zijn kern te verliezen.

Het zou te ver voeren Fox' versie van de evolutieleer hier tot in details weer te geven. Ik beperk mij tot die ontwikkeling die volgens hem de door Freud en Lévi-Strauss beschreven incestbarrières in het leven riep en die hij tevens beschouwt als de grote sprong voorwaarts in de evolutie, te weten de overgang naar de systematische jacht op groot wild als gevolg van de schaarste aan plantaardig voedsel in de bossen. Ook daarvóór hadden de pré-menselijke primaten zo nu en dan vlees gegeten, maar daarbij ging het om kleine prooien die zij enkel op grond van hun lichaamskracht de baas konden. Bij de systematische jacht op grote schaal doodden de jagers hun prooi niet langer in een directe confrontatie, maar op afstand. Het succes van de jacht lag steeds meer in 'culturele' aanpassing, in de ontwikkeling en steeds verdere verfijning van wapens en werktuigen, van organisatie, samenwerking en taakverdeling.

Een van de manieren waarop het basismodel van de voortplanting door de overgang naar de jacht onder druk kwam te staan, was dat de jonge mannen nu over wapens beschikten, wapens die waren ontwikkeld voor de jacht, maar die ook konden worden gebruikt om de oude mannen te onttronen. Bovendien bezaten de jongeren inmiddels voldoende intelligentie om een komplot te kunnen smeden. Die intelligentie had echter ook een andere kant. De jonge mannen hadden weet van de toekomst en konden zich troosten met de gedachte dat zij, als zij succesvol waren, later zelf oude mannen zouden worden en dat het systeem dan in hun voordeel zou werken. Zij onderdrukten daarom hun vijandige impulsen, maar de aanwezigheid van wapens confronteerde hen wel voortdurend met de mogelijkheid om de oude mannen uit de weg te ruimen, zodat zij daar telkens weer over fantaseerden. Die fantasieën riepen de schuldgevoelens en de wroeging in

het leven die Freud in *Totem en taboe* aanvoert als de oorzaak van het incesttaboe. Nu de oude remming, namelijk de angst voor de grotere lichaamskracht van de oude mannen, voor een deel was weggevallen, zorgden deze emoties voor nieuwe remmingen die de jonge mannen ervan weerhielden de rechten van de vaders te schenden door seksuele toenadering te zoeken tot moeders en zusters.

Een ander gevolg van de jacht op grote schaal was volgens Fox de arbeidsverdeling tussen de seksen. Aanvankelijk hadden mannetjes en vrouwtjes los van het seksuele verkeer niet zoveel met elkaar te maken, daar ieder individu voor haar of zijn eigen voedsel zorgde. Daarin kwam verandering toen de aapmens vlees ging eten. Daar het de mannen waren die op jacht gingen (de vrouwen zaten immers met de kinderen), werden mannen en vrouwen voor hun voedselvoorziening afhankelijk van elkaar. Mannen zorgden voor het vlees, vrouwen voor het groenvoer, en beide voedselbestanddelen waren onontbeerlijk. De hieruit voortvloeiende primitieve uitwisseling van arbeidsprodukten tussen de seksen maakte volgens Fox dat vrouwen niet langer alleen maar belangrijk waren voor de voortplanting, maar als groenteproducenten tevens waardevolle arbeid vertegenwoordigden, zodat de rivaliteit tussen mannen om het bezit van de vrouwen toenam. Tegelijkertijd hadden de mannen echter ook elkaar harder nodig, omdat de toenemende complexiteit van de jacht vroeg om steeds meer samenwerking, specialisatie en arbeidsverdeling tussen de mannen onderling. De in het basismodel ingebouwde mechanismen tegen incest konden de conflicten die deze situatie met zich meebracht, niet aan: het 'spontane' equilibratievermogen dreigde uit zijn voegen te barsten, maar tegelijkertijd dwongen deze mechanismen en dit vermogen volgens Fox de hersenen om flink te groeien, zodat zij in staat zouden zijn een oplossing te bedenken. En die oplossing bestond volgens hem uiteindelijk in de door regels gewaarborgde uitwisseling van vrouwen zoals zij is beschreven door Claude Lévi-Strauss.

De bereidheid van de oude mannen om afstand te doen van 'hun' vrouwen, verzekerde hen van de medewerking van andere mannen, zwagers, schoonzoons etcetera, bij de jacht en andere activiteiten die daarmee samenhingen. Tegelijkertijd werden de drang naar macht en de seksuele driften van de jonge mannen formeel aan banden gelegd door de regels van het verwantschapssysteem, die hun toegang tot

vrouwen beperkten maar succes beloofden voor later. In de woorden van Fox:

> Bij de primaten luidde de boodschap met betrekking tot de voortplanting voor mannen: Zorg dat je in de hoogste rangen van je groep komt zodat je de vrouwen kunt gebruiken om je voort te planten. De menselijke boodschap zegt: Zorg dat je in de hoogste rangen van je groep komt zodat je de vrouwen kunt gebruiken om ze tegen andere vrouwen te ruilen. De zeggenschap over de 'eigen' vrouwen als *gebruiks*voorwerp verandert dus in de zeggenschap over de eigen vrouwen als *ruil*voorwerp.(1980 p.139)

Wat Fox dus aantoont is dat Lévi-Strauss en Freud net als hijzelf het hele incestvraagstuk uiteindelijk benaderen als een conflict tussen oude en jonge mannen, en die benadering is volgens hem de enig juiste, niet alleen bij het zoeken naar de oorsprong van het incesttaboe, maar ook voor onze huidige houding ten aanzien van incest. Het incestverbod is, zegt hij, in de eerste plaats een verbod voor jonge mannen, en het is een natuurlijk gevolg van het feit dat de 'zoon' in de loop van de evolutie steeds is heen en weer getrokken, en nog steeds wordt heen en weer getrokken, tussen enerzijds het streven naar een vrije toegang tot de vrouwen en anderzijds identificatie met de 'vader' van wie de vrouwen zijn (p.161). Zijn equilibratievermogen stelt de jonge man in staat dit innerlijke conflict op te lossen: het heeft uiteindelijk geleid tot de regel van het incestverbod, maar deze regel zou nooit functioneren zonder de wroeging en de schuldgevoelens die in de loop der tijd de vorm hebben aangenomen van innerlijke remmingen. Het zijn deze innerlijke remmingen die de zoon ervan weerhouden seksuele toegang te zoeken tot de moeder, omdat zij aan de vader toebehoort. Tegelijkertijd vormen deze remmingen in de ogen van Fox een barrière tegen broer-zus-incest omdat de zuster ook altijd een dochter is en dus op de een of andere manier onder de zeggenschap valt van een oudere man.

We hebben hiervoor gezien dat Freud (als etnoloog) en Lévi-Strauss zich niet specifiek met vader-dochter-incest bezighouden. Fox doet dat wel. Tegen vader-dochter-incest bestaat, zo stelt hij, technisch gezien geen enkel bezwaar. En met technisch bedoelt hij uiteraard: in

het kader van het basismodel dat volgens hem het voortbestaan van de menselijke soort garandeert. Vaders die hun dochter seksueel gebruiken zolang zij nog niet aan een andere man toebehoort, schenden niemands rechten omdat hun dochter op dat moment nog van hen is. In de woorden van Fox:

> Technisch gezien bestaat er geen reden waarom hij geen seks met haar zou hebben en haar vervolgens zou uithuwelijken. Dit schijnt over de hele wereld de meest voorkomende vorm van incest te zijn en in het licht van onze theorie is dat ook alleen maar logisch.

Niettemin, zo vervolgt hij, heeft ook de vader in de loop der tijd remmingen ontwikkeld tegen seksueel contact met de dochter:

> Tegen de tijd dat er een dochter is, is de jonge man zelf een oudere man geworden met alle verantwoordelijkheden van dien voor de instandhouding van het verwantschapssysteem. Weliswaar is de dochter (...) een 'vrouw onder zijn beheer', maar hij is inmiddels in staat zijn eigen equilibratievermogen ten volle te benutten en heeft geleerd dat de 'eigen' vrouwen ruilmiddelen zijn ten behoeve van de bondgenootschappen met andere mannen.(...) De dochter is al die jaren grootgebracht als een potentiële echtgenote voor *een andere man.* Dit moet voor de vader een sterke belemmering vormen, en het oude equilibratiemechanisme met de daaruit voortvloeiende remmingen zal zich hier in al zijn kracht doen gelden.(p.163)

Als we nu even aannemen dat Fox' analyse klopt, dan zou je, ondanks bovenstaande bezweringen, daaraan de conclusie kunnen verbinden dat dochters toch wel erg zijn overgeleverd aan vaderlijke willekeur. Als er 'technisch' geen bezwaar tegen bestaat, dan staat of valt de barrière tegen vader-dochter-incest met de kracht van het vaderlijk equilibratievermogen. Mij lijkt deze onzekere situatie voor dochters weinig aangenaam. Fox ziet dat anders. Telkens weer prent hij ons in dat het incestverbod weliswaar een verbod is voor mannen, maar dat bijgevolg de barrières en remmingen tegen incest ook door mannen worden gedragen. Als we dit soort zaken aan vrouwen zouden overlaten, zo suggereert hij telkens weer, dan zou er weinig van terechtkomen. Niet dat moeders, zusters en dochters in zijn visie uit zijn op in-

cest, maar zij hebben als vrouwen nu eenmaal een minder gecompliceerde psyche en daarom kan het hun allemaal niet zoveel schelen. Daar kunnen zij niks aan doen, en Fox neemt het ze ook niet kwalijk, integendeel, het zou niet goed zijn als het anders was, want dat zou een aantasting betekenen van het basismodel en het voortbestaan van de soort in gevaar brengen, maar hij vindt wel dat we met die verschillen rekening moeten houden als we het over incest hebben. Het lijkt mij beter Fox zelf even aan het woord te laten, want hij zegt duidelijk genoeg wat hij bedoelt:

> Het equilibratieproces drukt zwaar op de jonge mannen en wordt later een probleem voor de oude. Hoe zit het met de vrouwen? Hier bevinden we ons op minder veilig terrein (...) maar ik vermoed dat het equilibratieproces zich in vrouwen veel minder sterk ontwikkelt dan in mannen, omdat de conflicten voor vrouwen niet zo groot zijn en de reacties bijgevolg minder beladen. Ik betwijfel of (...) de vrouwelijke gevoelens over seks met broers en vaders met veel schuld gepaard gaan. Als zich met betrekking tot de broer natuurlijke incestvermijding heeft ontwikkeld[11], dan zullen er natuurlijk weinig seksuele gevoelens zijn; hetzelfde geldt voor het contact tussen moeders en zoons. De barrière tussen vader en dochter is waarschijnlijk veel minder groot, en met betrekking tot dit contact waarbij incest het meest voorkomt, bestaan vermoedelijk ook de minste schuldgevoelens – de minste remmingen – van de kant van het meisje. Het is moeilijk te zeggen, maar sommige waarnemers geloven dat, ook al rust er een maatschappelijk taboe op seksuele relaties tussen vaders en dochters, een meisje zo'n relatie kan aangaan zonder schuldgevoelens of psychische schade, die vaak alleen ontstaat wanneer de zaak wordt ontdekt en zij kennis maakt met de schande die eraan verbonden is of door maatschappelijk werkers, psychiaters en justitie wordt behandeld als een 'probleem'. Er bestaat weinig bewijsmateriaal, maar theoretisch ge-

11 Fox zinspeelt hier op de onverschilligheidstheorie van Westermarck, of liever, op zijn herinterpretatie daarvan, die – zoals we op pp.40 e.v. hebben gezien – inhoudt dat seksueel contact tussen broers en zussen in de vroege jeugd via frustraties leidt tot incestvermijding en dat diezelfde incestvermijding ontstaat tussen moeder en zoon als gevolg van het zogen.

sproken mag men verwachten dat meisjes in dit opzicht door minder innerlijke conflicten worden gekweld dan jongens. (p.164)

Zou Fox zich nooit eens hebben afgevraagd waarom tegenwoordig juist zoveel vrouwen in het geweer komen tegen incest?

Op het tijdstip waarop hij zijn boek schreef, had Fox kunnen weten dat dochters vaak jarenlang gebukt gaan onder de psychische gevolgen van seksueel misbruik door de vader, zeker wanneer zij het gebeurde voor de buitenwereld verzwijgen. En zij zwijgen vaak. Zij zwijgen al eeuwen, uit angst, uit schaamte, de mond gesnoerd door al die remmingen en innerlijke conflicten waar zij volgens Fox geen last van hebben.

Fox opent zijn boek met een citaat uit het gedicht 'Encore une fois sur le fleuve' van Jacques Prévert (1963). Prévert beschrijft in dit gedicht wat de zon waarneemt als zij haar blik over Parijs laat dwalen. Het ergste wat de zon die dag te zien krijgt is – Fox zegt het zelf – 'de zelfmoord van een meisje dat is verkracht en zwanger gemaakt door haar dronken vader.' (p.1) Ik vind het nogal cynisch van Fox om een boek te beginnen met een verwijzing naar dit gedicht en vervolgens in datzelfde boek te beweren dat meisjes alleen maar onder vader-dochter-incest lijden wanneer dit leed hun door anderen wordt aangepraat.

12
Het incesttaboe als rookgordijn

Wat heeft een eeuw culturele antropologie ons over incest geleerd? Ik vrees: weinig. Door concrete gevallen van incest, hoe frequent ook, af te doen als incidentele schendingen van het incesttaboe, slagen de cultureel-antropologen erin het incestprobleem zoals het zich in de praktijk manifesteert, uit hun theorievorming weg te schrijven.

Zoals we hebben gezien bevatten de hiervoor beschreven theorieën wel degelijk vruchtbare ideeën, maar zij verzanden in de discussie over de oorsprong en de functie van het incesttaboe. De culturele antropologie houdt zichzelf met die discussie gevangen in een vicieuze cirkel. Uitgangspunt is dat er een universeel incesttaboe bestaat dat in principe prima functioneert. Vervolgens vraagt men zich af waarom zo'n taboe noodzakelijk is. De antwoorden op deze vraag verschillen maar leiden allen terug naar het uitgangspunt: de universele regel van het incesttaboe. Geen van de hier geïntroduceerde antropologen kiest de concrete gevallen van incest waarop hij of zij stuit tot onderwerp van studie. Zij worden afgeschud als niet ter zake doende bijkomstigheden.

Het incesttaboe fungeert als afleidingsmanoeuvre en tevens als bastion waarachter de denker zich verschanst als de grond hem tijdens zijn theoretische reis te heet onder de voeten wordt. Tegelijkertijd ontdekt de lezer/es die erop gespitst is in de betogen van de cultureel-antropologen allerlei verbrokkelde en afgebroken gedachtengangen die kunnen worden samengevoegd tot een impliciete visie op vader-dochter-incest. Twee belangrijke gedachtengangen, die het duidelijkst naar voren komen bij Freud en Lévi-Strauss maar ook meespelen in de theorieën van de anderen, zijn: a) dat vrouwen het seksuele bezit vormen van mannen en incest neerkomt op een eigendomsdelict met de vrouw als corpus delicti en de eigenaar van de vrouw als slachtoffer, wat betekent dat bij vader-dochter-incest het slachtoffer ontbreekt, en b) dat meisjes in seksueel opzicht geen kinderen zijn maar vrouwen en als zodanig begeerlijke objecten. Deze gedachten tonen veel overeenkomst met argumenten waarmee ook een incestu-

euze vader nogal eens komt aanzetten: het argument dat niemand het recht heeft hem te vertellen hoe hij met zijn dochter om moet gaan en het argument dat zijn dochter nu eenmaal vroegrijp is en in seksueel opzicht nooit een kind is geweest. Generaliserend zou men dan ook kunnen zeggen dat de – min of meer heimelijke – antropologische visie op vader-dochter-incest de visie van de incestueuze vader weerspiegelt en met het perspectief van de dochter totaal geen rekening houdt, zoals ook een incestueuze vader geen rekening houdt met de belevingen van zijn kind. De vader beschouwt het seksuele gebruik van zijn dochter als zijn natuurlijk recht en de culturele antropologie geeft hem stilletjes gelijk.

Robin Fox is onder de hier besproken antropologen de enige die het stereotiepe denkpatroon van de culturele antropologie met betrekking tot incest doorbreekt. Hij vindt het niet nodig de zwakke barrière tegen vader-dochter-incest te verheimelijken maar probeert deze ongegeneerd te verkopen als een natuurlijk fenomeen. Ik weet niet met wie ik – op papier althans – liever te doen heb, met een verfijnd denker als Lévi-Strauss die altijd even keurig blijft en op wie je nauwelijks vat hebt, of met een seksistische botterik als Fox. Het is in ieder geval zo dat de vos die in allerlei vermommingen door de culturele antropologie waart, in het werk van Fox zijn ware aard toont.

Aan het eind van mijn wandeling door het land der antropologen vermoed ik dat het incesttaboe niet alleen bij ons maar ook in andere culturen met voeten wordt getreden. Je kunt dat ook anders verwoorden en zeggen dat het incesttaboe, sinds een eeuw pièce de résistance van de culturele antropologie, helemaal niet bestaat! Althans niet als absoluut verbod op seksuele betrekkingen binnen alle gezins- en familierelaties. Er bestaat een pact tussen mannelijke verwanten en aanverwanten om elkaars vrouwen met rust te laten. En verder bestaat er een stilzwijgende overeenkomst om discreet de ogen te sluiten voor die vormen van incest die buiten dit pact vallen en waarvan kinderen – haast altijd meisjes – het slachtoffer zijn. Of deze 'conspiracy of silence' voor alle culturen geldt of een westers produkt is, zal moeten worden onderzocht. Zoals ook moet worden onderzocht waarom cultureel-antropologen deze samenzwering om te zwijgen mede in stand hebben gehouden, waarom zij simpele empirische gegevens aan hun laars lapten en hun lezers in slaap susten met theorieën over de oorzaken en functies van een taboe waarvan zij zich niet eens meer af-

vroegen of het wel bestond. Wat voor belang hadden zij daarbij? Was het een teken van wetenschappelijk onvermogen? Liepen hun redeneringen stuk op vooroordelen over man-vrouw- en ouder-kind-verhoudingen waarvan zij zich niet bewust waren of die zij liever niet onder de loep namen uit vrees uit te komen bij een goedkoop biologisme à la Fox? Identificeerden zij zich met incestueuze vaders en durfden zij het aanzien van de man als hoofd van het gezin en hoeder van zijn kinderen niet op het spel te zetten? Waren zij bang dat het gezin als hoeksteen van de samenleving een knauw zou krijgen? Was het zelfcensuur? Zelfbescherming? Een afweermechanisme uit angst – angst om de realiteit onder ogen te zien omdat die realiteit onverdraaglijk is? Dit soort kwesties lijkt mij voer voor antropologen van de huidige en de toekomstige generatie.

Deel II
De psychoanalyse als dekmantel

13
Het verraad van Freud

De culturele antropologie mag een aanzienlijke bijdrage hebben geleverd aan de verdoezeling van vader-dochter-incest, het is de psychoanalyse die in dit opzicht de kroon spant. In het begin zag het daar geenszins naar uit. Freud was de eerste die het incestslachtoffer serieus nam, haar liet spreken en naar haar luisterde. Hij was de eerste die haar ervaringen als uitgangspunt nam voor een theorie. Maar al gauw verkeerde zijn aanvankelijke empathie in verraad. Het incestslachtoffer mocht nog steeds spreken, Freud luisterde nog steeds naar haar, maar alles wat zij zei werd nu tegen haar gebruikt.

De invloed van Freud wordt tegenwoordig vaak onderschat. Men zegt dat het Oedipuscomplex uit de tijd is. Men zegt dat de psychoanalyse niet stil is blijven staan bij Freud. Men zegt dat Freuds leer alleen nog wordt gezien als uitleg van het gedrag van Oostenrijkse burgers uit het Wenen van de vorige eeuw. Wie er een antenne voor heeft, kan echter iedere dag opnieuw constateren dat Freuds ideeën nog springlevend zijn. Ze zijn alleen inmiddels zo innig met onze cultuur verweven dat hun historische oorsprong uit het zicht is verdwenen en ze eeuwigheidswaarde lijken te hebben. Het Freudiaanse denken is doorgedrongen in alle hoeken en gaten van het leven. Niet alleen in de menswetenschappen maar ook in de literatuur. Niet alleen in de psychoanalytische praktijk maar ook in andere therapieën: gezinstherapie, relatietherapie, groepstherapie, enzovoort. De hele geestelijke gezondheidszorg en de hele hulpverlening zijn ervan doortrokken. Dat is op zich niet negatief. Freud heeft ongetwijfeld een revolutie teweeggebracht in het denken over de menselijke psyche. Een zinvolle revolutie. Daarnaast beweerde hij echter ook onzin. En wat ons onderwerp – incest – betreft, heeft de onzin het zinvolle overwoekerd.

Sinds het begin van deze eeuw treft men in de meeste uiteenzettingen over vader-dochter-incest in verschillende jasjes gestoken ten minste één van de vier volgende Freudiaanse denkbeelden aan: ten eerste de gedachte dat het meisje liegt, ten tweede dat het meisje de

incest zelf heeft uitgelokt, ten derde dat de moeder medeplichtig is, zo al niet de hoofdschuldige, en ten vierde dat vader-dochter-incest op zichzelf geen kwaad kan. Deze gedachten hebben zich min of meer tot vanzelfsprekendheden ontwikkeld; vergeten wordt hoe zij zijn ontstaan; vergeten wordt dat zij het exacte tegenbeeld vormen van Freuds vroegere inzichten.

Het is bitter om te bedenken dat incestslachtoffers hun verraderlijke tegenstander zelf in het zadel hebben geholpen. Zij betaalden Freud als patiënten de honoraria waarmee hij in zijn levensonderhoud voorzag. Zij deden hem ervaringen uit hun kindertijd aan de hand waaruit hij uiteindelijk de theorieën destilleerde die zich als een boemerang tegen hen keerden. Het wordt dan ook tijd dat we ons verweren. Niet door Freud simpelweg af te doen als een seksist en met een grote boog om hem heen te lopen. Daar schieten we niets mee op. De beste methode lijkt mij in Freuds betoog te kruipen, aan zijn hand mee te wandelen door zijn gedachtenwereld, zonder ons door zijn retorische stijl te laten manipuleren, eerder als eigenzinnige kinderen die zelf bepalen waar zij tijdens de wandeling stilstaan en wat zij willen onderzoeken.

We hoeven met onze kritiek op Freuds ideeën over incest niet vanuit het niets te beginnen. Hoe hardnekkig deze ideeën ook zijn, zij zijn vanaf het begin met een zekere regelmaat ontmaskerd, al gebeurde dat aanvankelijk in de vorm van artikelen die verstopt in vaktijdschriften slechts toegankelijk waren voor een beperkt publiek van insiders. Pas de afgelopen jaren zijn er boeken verschenen die ofwel een uitstekende basis vormen voor een herziening van Freuds incesttheorieën of die deze herziening zelf ter hand nemen. Bovendien besteden ook de meeste feministische incestdeskundigen aandacht aan wat Florence Rush (1980) 'a Freudian cover-up', een Freudiaanse dekmantel noemt. Van deze recente publikaties maak ik hier dankbaar gebruik.

14
De Freud-Fliess-brieven

Zonder de eigengereidheid van Freuds leerlinge Marie Bonaparte, een verre nazaat van Napoleon, had de wereld een verhelderende blik in de ziel van de meester moeten ontberen. In zijn Freud-biografie vertelt Ernest Jones (1953/56 pp.249 e.v.) hoe zij op nogal spectaculaire wijze de brieven van Freud aan Fliess redde. Wilhelm Fliess was een Berlijnse keel- neus- en oorarts met wie Freud bevriend was van 1887 tot 1902, dat wil dus zeggen in zijn produktiefste jaren waarin hij de grondslagen van de psychoanalyse legde. Freud koesterde enorme bewondering voor de twee jaar jongere Fliess – die achteraf niet veel meer blijkt te zijn geweest dan een charlatan – en stuurde hem niet alleen talloze brieven, maar ook wetenschappelijke aantekeningen en concepten ter beoordeling.

In 1902 kwam het – hoofdzakelijk op instigatie van Fliess – tussen beide heren tot een breuk. Freud vernietigde de brieven die Fliess hem had geschreven, maar Fliess bewaarde die van Freud.

Na de dood van Fliess verkocht zijn weduwe brieven, aantekeningen en manuscripten aan de Berlijnse boekhandelaar Reinhold Stahl. In de wetenschap dat Freud als hij de kans kreeg, de brieven zou vernietigen, verbond zij aan de transactie de voorwaarde dat de brieven onder geen beding in Freuds handen mochten vallen. Tijdens het nazi-regime vluchtte Stahl naar Frankrijk, waar hij de brieven aanbood aan Marie Bonaparte, die onmiddellijk de waarde ervan inzag en ze kocht. Ze ging ermee naar Wenen en probeerde Freud te overtuigen van het wetenschappelijk belang van de brieven, maar Freud reageerde afwijzend en beval haar ze te vernietigen. Bonaparte trotseerde zijn bevel en borg het pakket in Wenen op in een bankkluis. Toen Hitler Oostenrijk binnenviel, kwam het voortbestaan van de brieven opnieuw in gevaar, maar Bonaparte maakte gebruik van haar status als prinses van Griekenland en Denemarken om de kluis in aanwezigheid van de Gestapo te legen. Zij slaagde erin de documenten naar Engeland te smokkelen, waar ze in 1941, twee jaar na Freuds dood in Londen, arriveerden.

In 1950 werd een deel van de documenten gepubliceerd onder de titel *Aus den Anfängen der Psychoanalyse.* De samenstellers, Freuds dochter Anna en Ernst Kris, beweerden dat zij alleen die brieven hadden weggelaten die wetenschappelijk oninteressant waren.

Zoals hierna zal blijken, is niet iedereen het daarmee eens. Laten we ons echter eerst afvragen waarom de brieven van Freud aan Fliess zo belangrijk zijn. Welnu, zij bestrijken precies die periode waarin Freud zijn oorspronkelijke theorie over de oorzaken van de hysterie – de hierna te bespreken 'verleidingstheorie' – ontwikkelde en deze vervolgens opgaf, of liever haar volledig op haar kop zette door haar te vervangen door de Oedipustheorie. De brieven tonen aan hoe Freud ertoe kwam deze irrationele stap te zetten. Een irrationele stap die Freuds biografen en trouwe discipelen later zullen voorstellen als zijn grootste prestatie die de ontwikkeling van de psychoanalyse mogelijk maakte. Ook Freuds nieuwste biograaf, Peter Gay, houdt in zijn *Freud; A Life For Our Time*, vast aan deze visie. (Gay 1988 pp.95,96)

De spectaculaire geschiedenis van de Freud-Fliess-brieven kreeg onlangs een niet minder spectaculair vervolg. In de tweede helft van de jaren zeventig verwierf Jeffrey Mousaieff Masson, een hoogleraar in het Sanskriet die zich had laten omscholen tot psychoanalyticus, de toestemming om een volledige uitgave van alle brieven te verzorgen. Masson won het vertrouwen van K.R. Eissler, directeur van de Sigmund-Freud-Archives in New York, en werd in 1980 benoemd als diens opvolger. Tevens zou hij na de dood van Anna Freud als bewoner en conservator het sterfhuis van Freud in Londen betrekken. Tijdens zijn speurtochten in de archieven en in het Freud-huis in Londen, waar Anna Freud haar laatste levensdagen sleet, stuitte Masson op materiaal waardoor zijn kijk op Freud en de psychoanalyse radicaal, en in negatieve zin, veranderde. Tot teleurstelling van Eissler en Anna Freud was hij niet bereid zijn bevindingen voor zich te houden, maar publiceerde deze in twee artikelen, waarna hij als directeur van het Freud-archief werd ontslagen. De affaire werd breed uitgemeten in de Amerikaanse pers, die nogal eens de neiging had op de man te spelen in plaats van op de bal.[12]

Wat voor verschrikkelijks had Masson ontdekt? In de eerste plaats dat er systeem zat in de weglatingen uit de eerste editie van de Freud-Fliess-brieven. Enerzijds waren alle brieven weggelaten die betrekking hadden op de Eckstein-affaire. (Zoals we hierna zullen zien was

Emma Eckstein een patiënte van Freud die met zijn toestemming door Fliess was geopereerd en aan die operatie bijna bezweek.) Anderzijds waren alle toespelingen op de verleidingstheorie na 21 september 1897, de datum waarop Freud geacht werd deze theorie te hebben opgegeven, geschrapt. In de tweede plaats ontdekte Masson ongepubliceerde brieven van Freud aan andere kopstukken uit de psychoanalytische gemeenschap, brieven die volgens Masson aantonen dat Freud als een despoot regeerde en niet terugschrok voor achterbaks gekonkel, terwijl hij in de gezichten van de mensen mooi weer speelde. Een van de slachtoffers daarvan was Sándor Ferenczi, twintig jaar lang een van Freuds lievelingen, die echter op het eind van zijn leven tegen de meester in durfde te gaan door diens verleidingstheorie uit de kast te halen en verder uit te werken. Onder aanvoering van Freud ontstond een ware samenzwering die tot doel had Ferenczi's publikaties tegen te houden of, als dat niet mogelijk was, ze te ontkrachten door de auteur voor te stellen als een zielige figuur wiens eens zo briljante intelligentie aan het eind van zijn leven ten onder ging in de verwarring van een paranoïcus.

Masson beschrijft dit alles in zijn boek *Traumatische ervaring of fantasie* (1984), waarin hij niet alleen pleit voor een herwaardering van de verleidingstheorie, maar ook stelt dat Freud in zijn binnenste altijd in deze theorie is blijven geloven. Wereldschokkend zijn Massons ontdekkingen niet. Het werk dat Freud na het opgeven van de verleidingstheorie publiceerde, bevat nog genoeg toespelingen op die theorie die op zijn minst als aarzelingen kunnen worden gekenmerkt. En

12a. Een duidelijk voorbeeld daarvan vormen de artikelen die de journaliste Janet Malcolm, nadat zij een week met Masson was opgetrokken, publiceerde in de *New Yorker* en later bundelde in een boekje onder de titel *In the Freud-Archives* (1984/85). In een interview met Max Pam in *Vrij Nederland* (22 december 1984) zegt Masson dat dit boek 'vol leugens' staat, wat je als lezer graag gelooft als je kennis maakt met de malicieuze toon ervan.
b. In reactie op bovengenoemde opmerking in de eerste uitgave van dit boek, maakte Han Israëls mij erop attent dat Masson tegen Malcolm en de *New Yorker* een proces heeft aangespannen wegens smaad, dat hij heeft verloren. Israëls is, zoals hij mij zelf schreef, in deze kwestie niet geheel belangeloos: hij heeft het boek van Malcolm vertaald en wordt erin genoemd. Toch bracht hij mij aan het twijfelen. Na herlezing van Malcolms boek blijf ik echter, hoezeer me dat voor Han Israëls ook spijt, van mening dat Malcolm de boodschap van Masson in diskrediet brengt door zijn persoon belachelijk te maken.

wat de kern van Massons betoog betreft, dat wil zeggen de bewering dat de orthodoxe psychoanalyse een dwaalleer is omdat zij is opgebouwd uit een cruciale denkfout van haar schepper, die was ik al eerder tegengekomen bij feministische auteurs als Florence Rush, Alice Miller, Judith Herman, Louise Armstrong. Ik kan mij zelfs niet aan de indruk onttrekken dat de invloed van hun ideeën op die van Masson groter is geweest dan de simpele vermelding van hun namen waartoe hij zich in zijn boek beperkt (p.162) doet vermoeden.

Wat wel schokkend is, is de reactie van de psychoanalytische gemeenschap wanneer iemand uit de eigen gelederen hetzelfde beweert. Buitenstaanders en zeker feministen kunnen tenslotte met een schouderophalen als Freud-haters worden afgedaan. Een psychoanalyticus die de officiële leer aanvalt, moet echter tot de orde worden geroepen. En de officiële leer, dat is nog steeds de Oedipustheorie, zoals ook blijkt uit de brief die Anna Freud op 20 september 1981 schreef aan Masson:

> Vasthouden aan de verleidingstheorie zou betekenen dat het Oedipus-complex werd opgegeven en daarmee het hele belang van het fantasieleven. In feite zou er dan, denk ik, later geen psychoanalyse geweest zijn. (Masson 1984 p.101)

Ondank zijn ontslag als directeur van het Freud-archief zette Masson zijn werk aan de Freud-Fliess-brieven voort. De complete editie verscheen in 1985. Het is een fascinerend boek, dat aantoont hoe Freuds aanvankelijke spontane verontwaardiging over het leed dat kleine meisjes door naaste verwanten wordt aangedaan, langzaam maar zeker plaats maakt voor gevoelens van ongeloof en ontkenning die uitmonden in een afweermechanisme tegen de waarheid dat generaties lang standhield en tot op de dag van vandaag voortleeft.

15
De verleidingstheorie

Na zijn studie medicijnen hield Freud zich in Wenen onder andere bezig met de neurofysiologie, maar alras bleek dat hij meer werd geboeid door de werking van de menselijke geest dan door die van de menselijke organen. In 1885 verwierf hij, negenentwintig jaar oud, een studiebeurs voor Parijs, waar hij in het Salpêtrière-ziekenhuis een half jaar werkte onder Charcot, indertijd een beroemd neuroloog.

Na zijn terugkeer uit Parijs trouwde Freud met Martha Bernays, bij wie hij zes kinderen zou krijgen, en vestigde zich als psychiater in Wenen. Zijn patiënten waren over het algemeen vrouwen uit de gegoede burgerij, die leden aan hysterie. Hysterische symptomen zoals depressies, zelfmoordpogingen, frigiditeit, verlammingen, anorexia, hallucinaties, gezichtsstoornissen etcetera, werden tot diep in de negentiende eeuw beschouwd als een typische vrouwenkwaal (het woord hysterie is afgeleid van het Griekse hustera, dat baarmoeder betekent). Charcot had ontdekt dat hysterie soms ook bij mannen voorkwam, maar hield niettemin vast aan de opvatting dat het ging om een erfelijk bepaalde, dat wil dus zeggen organische ziekte die samenhing met de geslachtsorganen.

Charcot was erin geslaagd zijn hysterische patiënten van hun symptomen te genezen door hen onder hypnose te brengen. Ook Freud paste aanvankelijk hypnose toe, maar schakelde al snel over op een andere behandelingsmethode, de methode van de 'vrije associatie', die inhield dat hij zijn patiënten over hun emoties liet praten in een sfeer die vrij was van veroordeling en censuur. Zelf luisterde hij zorgvuldig naar wat zij vertelden en probeerde verborgen verbanden te ontdekken. Op die manier kwam hij geleidelijk tot het inzicht dat hysterie geen lichamelijke kwaal was en niet op erfelijkheid berustte, maar moest worden gerekend tot de neurosen, dat wil zeggen de psychische aandoeningen. Alle vrouwen die hij in behandeling had, hadden, zo stelde hij vast, in hun jeugd een psychisch trauma opgelopen als gevolg van seksuele verleiding[13] door een mannelijk familielid, veelal de eigen vader. In een brief aan Fliess van

6 december 1896 formuleerde hij deze opvatting kort en bondig als volgt:

> Ik krijg steeds meer de indruk dat hysterie voortkomt uit perversie van de kant van de verleider en dat erfelijkheid niets anders is dan verleiding door de vader. (1887-1904/1985 p.212)

In diezelfde brief vertelt hij over een van zijn patiënten 'in wier geschiedenis haar uitermate perverse vader de hoofdrol speelt.' En enkele maanden later schrijft hij zijn vriend:

> Helaas behoort ook mijn eigen vader tot die perverselingen en is verantwoordelijk voor de hysterie van mijn broer (...) en die van enkele jongere zussen.(p.230)

Freuds officiële, voor publikatie bestemde uitwerking van de verleidingstheorie bestaat uit drie essays, waarvan dat over de etiologie (de oorzakenleer) van de hysterie (1896/1984) het diepst gaat.[14] Freud presenteerde deze tekst alvorens hem te publiceren in de vorm van een lezing in april 1896 aan zijn collega's. Die waren niet bepaald enthousiast, te oordelen naar wat Freud hierover op 26 april 1896 aan Fliess schrijft:

> Een lezing over de etiologie van de hysterie (...) kreeg van de ezels een ijzige ontvangst en Krafft-Ebing gaf te kennen: 'Het klinkt als een wetenschappelijk sprookje.' En dat terwijl je ze de oplossing wijst van een meer dan duizend jaar oud probleem, een caput Nili. Ze kunnen de pot op, eufemistisch uitgedrukt. (p.184)[15]

13 Een ongelukkig gekozen term die de indruk wekt dat het kind op de een of andere manier meewerkt, maar die door Freud werd gebruikt in de zin van 'misbruik' of 'uitbuiting'.

14 De andere twee zijn: 'Weitere Bemerkungen über die Abwehr-neuropsychosen' (1896) en het in het Frans geschreven 'L'hérédité et l'étiologie des névroses' (1896).

15 Krafft-Ebing was een vooraanstaand Weens hoogleraar in de psychiatrie en auteur van het destijds beroemde boek *Psychopathia Sexualis* (1886). Caput Nili = bron van de Nijl.

In 'Over de etiologie van de hysterie' brengt Freud verslag uit van de conclusies die hij heeft getrokken uit de behandeling van achttien gevallen van hysterie. Hij verwerpt de erfelijkheidstheorie en stelt dat hysterische symptomen te herleiden zijn tot een seksuele ervaring in de kinderjaren 'die met recht en reden gepaard ging met een hoge mate van walging.' Naar gelang van de oorsprong van de 'seksuele prikkeling' verdeelt hij zijn gevallen in drie groepen:

> Bij de eerste groep gaat het om gewelddaden, om een eenmalig of in elk geval sporadisch misbruik van meestal vrouwelijke kinderen door onbekende volwassenen (...) Een tweede groep wordt gevormd door de veel talrijkere gevallen waarin een volwassene die het kind verzorgt – kindermeisje, gouvernante, onderwijzer, helaas maar al te vaak ook een naaste bloedverwant – het kind in het seksuele verkeer inwijdde en er een werkelijke – ook in psychisch opzicht ontwikkelde – liefdesverhouding mee onderhield, vaak jarenlang. Tot de derde groep behoren tenslotte (...) seksuele betrekkingen tussen twee kinderen van verschillend geslacht, meestal tussen broer en zus. (...) Waar het ging om een verhouding tussen twee kinderen kon enkele keren worden aangetoond dat de jongen – die ook hier de agressieve rol speelde – tevoren door een volwassen vrouwspersoon was verleid. (...) Ik hel daarom over tot de veronderstelling dat kinderen die niet eerst zijn verleid uit zichzelf de weg naar daden van seksuele agressie niet kunnen vinden. De basis voor de neurose zou dan dus in de kinderjaren steeds door volwassenen worden gelegd.(1896/1984 pp.31, 32)

Ondanks de misleidende term 'liefdesverhouding' behoeft het voor Freud geen betoog dat de seksuele ervaringen voor het kind 'een zware beproeving' vormen. Hij is zich terdege bewust van het enorme machtsverschil tussen kinderen en volwassenen en steekt zijn verontwaardiging over volwassenen die misbruik maken van deze situatie, niet onder stoelen of banken:

> Van personen die niet aarzelen hun seksuele behoeften aan kinderen te bevredigen kan men niet verwachten dat zij zich druk zullen maken om nuances in de wijze waarop die bevrediging haar beslag krijgt.(...) Alle merkwaardige omstandigheden waaronder het on-

gelijke paar zijn liefdesrelatie onderhoudt – enerzijds de volwassene die (...) is toegerust met alle autoriteit en het recht tot kastijding, en terwille van de ongeremde bevrediging van zijn grillen de ene rol met de andere afwisselt; anderzijds het kind dat in zijn hulpeloosheid aan deze willekeur is overgeleverd (...) – al deze groteske maar niet minder tragische wanverhoudingen komen bij de verdere ontwikkeling van het individu en van zijn neurose tot uitdrukking in een enorm aantal blijvende effecten, die grondig onderzoek zouden verdienen.(pp.38, 39)

Freud spreekt in zijn lezing ook nadrukkelijk de overtuiging uit dat de verhalen van zijn patiënten onmogelijk verzinsels kunnen zijn:

Ten eerste is het gedrag van de patiënten terwijl zij deze infantiele ervaring reproduceren in alle opzichten strijdig met de veronderstelling dat de scènes iets anders zouden zijn dan een realiteit,(...) tijdens de bewustwording van deze infantiele ervaringen lijden zij onder de heftigste gemoedsaandoeningen, waarvoor zij zich schamen en die zij trachten te verbergen, en zelfs nadat zij deze ervaringen op zo overtuigende wijze opnieuw hebben beleefd, proberen zij hun geloof eraan nog te onthouden.(...) Waarom zouden patiënten mij zo resoluut van hun ongeloof willen overtuigen, als zij de dingen waarvan zij de waarde aanvechten zelf hebben verzonnen, uit welk motief ook? (...) Er zijn echter nog tal van andere garanties voor de realiteit van seksuele scènes uit de kinderjaren. In de eerste plaats hun uniformiteit wat bepaalde details betreft.(...) Voorts dat de patiënten soms als het ware argeloos gebeurtenissen beschrijven waarvan zij de betekenis kennelijk niet begrijpen, omdat zij anders ontzet zouden moeten zijn, (...) een ander en nog sterker bewijs hiervoor is de relatie tussen de infantiele scènes en de inhoud van de hele verdere ziektegeschiedenis. Zoals zich bij legpuzzels voor kinderen na veel proberen ten slotte een absolute zekerheid openbaart over de vraag welk stukje in de opengelaten ruimte hoort (...) zo blijken ook de infantiele scènes door hun inhoud een onmisbare aanvulling op de associatieve en logische structuur van de neurose; pas wanneer zij zijn ingevoegd, wordt de gang van zaken begrijpelijk. (pp. 27, 28)

Zoals uit bovenstaande citaten blijkt, was Freud er dus in 1896 van overtuigd dat patiënten die hem vertelden dat zij als kind seksueel waren misbruikt, de waarheid spraken; dat de verantwoordelijkheid voor dit misbruik volledig bij de volwassen daders berustte; en dat dit misbruik voor het kind schadelijke gevolgen had, niet alleen op korte termijn maar ook voor het latere leven. Toch blijkt bij nadere beschouwing in dit opstel over de oorzaken van de hysterie reeds een merkwaardige tegenstrijdigheid te zitten. Verreweg de meeste van Freuds patiënten waren vrouwen en uit de hele tekst van zijn opstel blijkt duidelijk dat hij het heeft over heteroseksuele contacten. Hij vermeldt expliciet dat seksueel misbruik in verreweg de meeste gevallen wordt gepleegd door 'een volwassene die het kind verzorgt.' Maar als hij er dan toe overgaat de daders op te sommen, plaatst hij het 'kindermeisje' en de 'gouvernante' voorop. Als de meeste slachtoffers meisjes waren en als het ging om heteroseksuele contacten, dan was het logischer geweest als hij zijn opsomming was begonnen met de 'naaste bloedverwant' die nu achteraan staat. Opvallend is ook dat hij deze bloedverwant niet nader benoemt. Om zijn gehoor niet al te zeer te schokken? Want dat bestond natuurlijk grotendeels uit mannen en vaders. Hoe het ook zij, door de indruk te wekken dat de schuldigen voornamelijk moesten worden gezocht onder het dienstpersoneel – een indruk die nog eens wordt versterkt door de uitspraak dat broers die hun zussen verleiden zelf eerst door 'een volwassen vrouwspersoon' zijn verleid – verdoezelde hij de essentie van zijn ontdekking zoals deze in zijn brieven aan Fliess tot uitdrukking komt. In die brieven stelt hij immers dat de hysterische symptomen hun oorsprong hebben in 'verleiding door de vader.'

Er bestaat nog een aanwijzing dat de 'vaderetiologie', zoals Freud zijn verleidingstheorie tot tweemaal toe in zijn correspondentie met Fliess noemt (brieven van 28 april en 12 december 1897), hem vanaf het begin niet lekker zat. In 1895, een jaar voor zijn lezing over de etiologie van de hysterie, publiceerde Freud samen met Josef Breuer, met wie hij een tijdlang had samengewerkt, een boek onder de titel *Studien über Hysterie*. Freud vertelt hierin onder andere de ziektegeschiedenis van Katharina, die aan angstaanvallen lijdt en die vanaf haar veertiende een aantal malen seksueel blijkt te zijn lastiggevallen door een oom. In 1924 voegt Freud aan deze geschiedenis de volgende voetnoot toe:

> Na zoveel jaren ben ik niet bang meer de indertijd in acht genomen discretie op te heffen en kenbaar te maken dat Katharina niet de nicht maar de dochter van de waardin was; het meisje was dus ziek geworden als gevolg van seksuele beproevingen waaraan zij was blootgesteld door haar eigen vader. (1895/1983 p.108)

De eveneens in deze bundel opgenomen ziektegeschiedenis van Rosalia H. had Freud op dezelfde manier verdraaid, zoals blijkt uit de eveneens in 1924 toegevoegde voetnoot: 'Ook hier was het in werkelijkheid de vader, niet de oom.' (p.139)

Freud schrijft zijn verdraaiingen toe aan discretie en dat klinkt nobel (al dienen we ons te realiseren dat het niet zozeer de slachtoffers als wel de daders waren die bij deze discretie belang hadden), maar het maakt natuurlijk wel degelijk verschil – niet alleen voor het slachtoffer maar ook voor de mede op haar ervaringen gebaseerde theorieën – of het de oom of de eigen vader is die een meisje misbruikt. Freud beseft dat ook, zoals blijkt uit de tweede helft van de voetnoot bij de geschiedenis van Katharina:

> Een verkeerde voorstelling van zaken zoals ik in dit geval heb gegeven, zou in een ziektegeschiedenis vermeden moeten worden. Het gaat hier natuurlijk niet om een bijzaak zonder consequenties voor de betekenis, zoals dat het geval is wanneer je gebeurtenissen van de ene bergstreek naar de andere verplaatst.(p.108)

Uiteraard strekt het Freud tot eer dat hij in 1924 die voetnoten nog heeft toegevoegd, maar hij kwam er wel rijkelijk laat mee, toen de verleidingstheorie al volledig was overvleugeld door de Oedipustheorie.

16
Freuds ommezwaai: van verleidingstheorie naar Oedipuscomplex

Op 21 september 1897 schrijft Freud aan Fliess dat hij hem een groot geheim moet vertellen dat zich in de voorafgaande maanden geleidelijk aan hem heeft geopenbaard: hij gelooft niet langer in zijn verleidingstheorie! Hij noemt hiervoor drie beweegredenen:

> De voortdurende teleurstelling dat ik er niet in slaagde ook maar één analyse tot een goed einde te brengen; (...) het uitblijven van de volledige successen waarop ik had gerekend; (...) vervolgens de verbazing dat in alle gevallen de *vader*, met inbegrip van de mijne, moest worden beschuldigd van perversiteit – het besef van de onverwachte frequentie van hysterie, (...) terwijl zulke wijdverbreide perversiteiten tegen kinderen toch niet erg waarschijnlijk zijn. (...) En ten derde het inzicht dat het onbewuste geen verwijzingen naar de werkelijkheid bevat, zodat men geen onderscheid kan maken tussen waarheid en met affect bezette fictie.(pp.264 e.v.)

De eerste twee beweegredenen spreken voor zich; de derde behoeft enige toelichting, in de eerste plaats om duidelijk te maken wat Freud bedoelt en in de tweede plaats om te laten zien dat hij hier in een val trapt die hij eerst zelf heeft opgesteld. In de loop van zijn onderzoek ontwikkelde Freud de hypothese dat hysterische symptomen alleen kunnen ontstaan wanneer de gebeurtenissen waarin zij wortelen zijn vergeten. In 'Over de etiologie van de hysterie' verwoordt hij deze hypothese als volgt:

> Hieruit kunt u opmaken dat niet alleen het bestaan van infantiele seksuele ervaringen cruciaal is, maar dat er ook een psychologische voorwaarde meespeelt. Deze scènes moeten aanwezig zijn als *onbewuste herinneringen;* alleen zolang en voor zover zij onbewust zijn, kunnen zij hysterische symptomen voortbrengen en in stand houden. Waarvan het afhangt of zulke ervaringen bewuste dan wel onbewuste herinneringen opleveren – of de voorwaarde hiertoe gele-

gen is in de inhoud van die ervaringen, in de periode waarin zij plaatsvinden, of in invloeden van latere datum – dat is een nieuw probleem dat wij behoedzaam uit de weg willen gaan. U zij er alleen aan herinnerd dat het eerste resultaat van de analyse de stelling was: *hysterische symptomen zijn derivaten van onbewust werkzame herinneringen.* (1896/1984 p.35)

Later, wanneer hij meer greep krijgt op het verschijnsel van de verdringing, zal Freud als voorwaarde voor het ontstaan van onbewuste herinneringen de inhoud van bepaalde ervaringen benadrukken, maar in het stadium dat hier aan de orde is en waarin hij in ieder geval in zijn privé-correspondentie het probleem minder behoedzaam uit de weg gaat dan hij hier beweert, hecht hij vooral belang aan de periode waarin de ervaringen plaatsvinden. In zijn brieven aan Fliess stelt hij dat ze moeten hebben plaatsgevonden 'in de eerste levensperiode, tot de leeftijd van drie jaar' (brief van 3 januari 1897) of zelfs in 'de vroege periode voor de leeftijd van anderhalf jaar' (brief van 24 januari 1897). Een probleem waarop hij hierbij stuit is dat zijn patiënten over het algemeen een andere levensperiode noemen en zich de ervaringen in kwestie vaak ook wel degelijk bewust herinneren. De beschrijving van een ziektegeschiedenis in een brief aan Fliess (28 april 1897) laat zien hoe Freud dit probleem oplost:

(...) deze ochtend bracht mij een nieuwe bevestiging van de vaderetiologie. Gisteren ben ik begonnen met de behandeling van een nieuw geval: een jonge vrouw die ik liever uit tijdgebrek had afgeschrikt. (...) Vandaag kwam ze weer en bekende dat ze over de hele behandeling had nagedacht en een obstakel had ontdekt. 'En dat is?' – 'Ik kan over mijzelf zoveel slechts zeggen als nodig is, maar ik moet andere mensen ontzien. U moet het goed vinden dat ik geen namen noem.' – 'Namen zijn onbelangrijk. Wat u bedoelt zijn uw betrekkingen met mensen. Wat dat betreft zal het niet mogelijk zijn iets te verbergen. (...) Goed, laten we de dingen bij de naam noemen. In mijn analyses zijn de schuldigen nauwe verwanten, de vader of een broer.' – 'Met mijn broer is niets gebeurd.' – 'Dan was het dus uw vader.' Vervolgens bleek dat haar anderszins zo nobele en respectabele vader haar van haar achtste tot haar twaalfde regelmatig seksueel misbruikte zonder over te gaan tot penetratie ('hij

maakte haar nat', nachtelijke bezoeken). Dat had haar ook toen grote angst bezorgd. Een zus die zes jaar ouder was dan zij en met wie zij jaren later over deze dingen praatte, bekende dat zij met hun vader hetzelfde had meegemaakt. (...) *Natuurlijk vond zij het heel geloofwaardig toen ik haar vertelde dat soortgelijke en ergere dingen moesten zijn gebeurd in haar vroegste kindertijd.* (p.238, cursivering van mij)

In feite schuift Freud dus datgene wat het meisje tussen haar achtste en haar twaalfde is overkomen en wat zij zich ook herinnert, als niet zo belangrijk terzijde en praat haar aan dat soortgelijke dingen in haar vroegste jeugd moeten zijn gebeurd, want dat is immers de leeftijdsfase die hem in verband met zijn theorie over de etiologie van de hysterie interesseert. Wanneer hij later aan zijn theorie gaat twijfelen, denkt hij niet meer aan wat hem in werkelijkheid is verteld, maar grijpt hij de *door hemzelf centraal gestelde leeftijdsfase* aan om te bewijzen dat de verleidingstheorie niet klopt omdat 'het onbewuste geen verwijzingen naar de werkelijkheid bevat.'

Men zou dit cirkelredenerinkje kunnen beschouwen als een vooraf-spiegeling van de grote en werkelijk ingenieuze cirkelredenering die Freud later zou bedenken, of liever, die onderwijl al in zijn hersenpan broeide. Want de ontmanteling van de verleidingstheorie betekende nog niet dat Freud zijn geloof in het aandeel van de seksualiteit bij het ontstaan van neuroses had verloren. Integendeel. Zij betekende aanvankelijk vooral dat de seksuele ervaringen van zijn vrouwelijke patiënten hem niet meer zo interesseerden maar dat hij meer werd geboeid door het seksuele leven van jongetjes, en dan nog vooral van het jongetje Sigmund Freud. Freud was inmiddels begonnen met zijn zelfanalyse. Die stelde hem om te beginnen in staat zijn dienstmeisjesetiologie (die zoals we op p.110 hebben gezien, al eerder in zijn denken was binnengeglipt) nog eens extra te benadrukken ten koste van de vaderetiologie. In zijn brieven van 3 en 4 oktober 1897 schrijft hij aan Fliess:

Ik kan alleen maar aangeven dat de oude in mijn geval geen actieve rol speelt,(...) maar dat de 'veroorzaker' bij mij een lelijke, al wat oudere maar snuggere vrouw was, die mij veel vertelde over de Al-

> machtige God en de hel en mij een hoge dunk van mijn eigen capaciteiten heeft bijgebracht;(...) zij was mijn lerares in seksuele zaken en klaagde omdat ik onhandig was en niets kon.(...) Bovendien waste zij mij in roodachtig water waarin zij eerst zichzelf had gewassen.(...) En zij bracht mij ertoe 'Zehner' [munten] weg te nemen en aan haar te geven.(pp. 268, 269)

Op het moment waarop Freud dit schrijft is hij er nog niet zeker van dat zijn herinneringen juist zijn en de oude vrouw werkelijk heeft bestaan, maar op 15 oktober 1897 schrijft hij Fliess dat zijn moeder op zijn vraag of zij zich de dienstmeid nog herinnerde, had geantwoord:

> Natuurlijk, (...) een oudere vrouw, heel intelligent, ze nam je altijd mee naar een of andere kerk; als je terugkwam stond je te preken en vertelde ons alles over de Almachtige God. Toen ik in het kraambed lag van Anna (tweeëneenhalf jaar jonger) werd ontdekt dat zij een dievegge was en vonden ze bij haar alle nieuwe Zehner en Kreuzer en al het speelgoed dat jij had gekregen. Je broer Philippe heeft zelf de politie gehaald en zij heeft tien maanden gezeten.(p.271)

Op het eerste gezicht mag het vreemd lijken dat Freud in deze door zijn moeder bevestigde herinnering aan zijn kindertijd niet juist een bewijs zag dat zijn enkele maanden eerder opgegeven verleidingstheorie toch klopte. Misschien worden de wegen die hij bewandelt wat minder duister wanneer mijn vermoeden klopt dat Freud niet zozeer op de vlucht sloeg voor de verleidingstheorie als zodanig, dat wil dus zeggen voor de vaststelling dat kinderen in hun jeugd seksueel werden misbruikt en dat dit misbruik schadelijke gevolgen had voor het latere leven, als wel voor de ontdekking dat het in veel gevallen de vader was die dit misdrijf pleegde. Het lijkt alsof Freud bij die vlucht op twee paarden wedt, of anders gezegd: zijn denken volgt twee aparte sporen die als belangrijkste gemeenschappelijk kenmerk hebben dat zij wegleiden van de vaderetiologie en die elkaar pas ontmoeten wanneer het ene – dat van de dienstbodenetiologie – leidt tot beschuldiging van de moeder van het seksueel misbruikte kind en het andere – dat van het Oedipuscomplex – tot beschuldiging van het kind zelf.

Laten we hem nu eerst even volgen op het tweede spoor, dat van het Oedipuscomplex.

Op 31 mei 1897, een kleine vier maanden vóór zijn brief waarin hij de verleidingstheorie afzweert, sluit Freud bij een brief aan Fliess een concept in waarin hij het heeft over de agressie van kinderen tegenover hun ouders in plaats van omgekeerd:

> Vijandige impulsen jegens de ouders (de wens dat zij doodgaan) vormen eveneens een integrerend bestanddeel van de neurosen. (...) Het lijkt alsof dit doodsverlangen bij zoons zich tegen de vaders keert en bij dochters tegen de moeders. (p.250)

Op 3 oktober 1897, in dezelfde brief waarin hij Fliess vertelt over de verleiding door zijn oude kindermeid, schrijft hij hem

> dat later (tussen twee en tweeënhalf jaar) mijn libido jegens *matrem* [moeder] werd gewekt en wel ter gelegenheid van een reis met haar van Leipzig naar Wenen, waarbij wij samen de nacht moeten hebben doorgebracht en ik de gelegenheid moet hebben gehad haar *nudam* [naakt] te zien. (p.268)

Een dikke week later, op 27 oktober 1897, schrijft hij ten slotte:

> Ik heb ook bij mijzelf vastgesteld dat ik verliefd was op mijn moeder en jaloers op mijn vader, en beschouw dit nu als een universeel kenmerk van de vroegere kindertijd. (...) Als dit zo is, dan begrijpt men waarom Oedipus Rex de mensen zo aangrijpt, ondanks alle bezwaren die zijn ingebracht tegen de lotsbeschikking; (...) de Griekse legende geeft uitdrukking aan een drang die iedereen herkent omdat hij het bestaan ervan bij zichzelf gewaarwordt. Iedere toeschouwer was eens in de kiem en in zijn eigen fantasie zo'n Oedipus en voor de hier gerealiseerde vervulling van zijn dromen deinst iedereen ontzet terug met alle verdringing die het verschil uitmaakt tussen zijn infantiele en zijn huidige situatie. (p.272)

Deze briefpassages geven de eerste contouren van de Oedipustheorie aan en er blijkt ook al uit dat Freud de verleidingstheorie simpelweg aan het omkeren is. Het toneel van de seksuele ervaringen in de kin-

dertijd verplaatst zich van werkelijkheid naar fantasie en het initiatief verplaatst zich van ouder naar kind.

Alvorens over te gaan naar Freuds officiële uitwerking van de Oedipustheorie maak ik een zijsprongetje naar zijn andere denkspoor, dat van de dienstbodenetiologie. Ik heb gezegd dat dit spoor uiteindelijk naar de moeder leidt en zoals we hierna zullen zien, klopt dat ook. Kennelijk liep er echter in Freuds hoofd niet alleen een verbindingslijntje van het dienstmeisje naar de moeder, maar ook van het dienstmeisje naar de dochter. Nadat Freud Fliess heeft geschreven dat dochters hun moeders dood willen hebben omdat zij verliefd zijn op hun vader, voegt hij er aan toe:

> Een variatie hierop vormt de dienstbode die wil dat haar meesteres doodgaat zodat haar meester met haar kan trouwen. (p.250)

In een concept bij een eerdere brief (concept L, brief van 2 mei 1897) legt Freud nog op een andere manier een verband tussen dochter en dienstmeisje. Het concept gaat over de rol van het dienstmeisje bij het ontstaan van hysterie bij de dochter des huizes:

> Door identificatie met deze wezens die zich kenmerken door een lage moraal en als waardeloos vrouwelijk materiaal zo vaak worden herinnerd in seksuele betrekkingen met vader of broer, ontstaat een enorm schuldgevoel dat gepaard gaat met zelfverwijt (over diefstal, abortus.) Tengevolge van de sublimering van deze meisjes in de fantasieën bevatten die fantasieën de meest onwaarschijnlijke aanklachten tegen anderen. Angst voor prostitutie (de angst om alleen te zijn), de angst dat er een man onder het bed zit, enzovoort, wijzen ook in de richting van het dienstmeisje. Er zit een soort tragische rechtvaardigheid in het feit dat een gezinshoofd dat zich tot een dienstbode verlaagt wordt geconfronteerd met zelfverlaging bij zijn dochter.(p.241)

Wat Freud hier dus eigenlijk zegt is dat het dienstmeisje seksueel wordt misbruikt door de vader of de zoon des huizes (wat dat voor het dienstmeisje betekent vraagt hij zich uiteraard niet af), dat de dochter vervolgens erover gaat fantaseren dat pa of broer met haar hetzelfde doet, waarop zij ziek wordt uit schuldgevoel en zelfverwijt (het

dienstmeisje wordt natuurlijk niet ziek want die heeft daarvoor een te lage moraal) en als symptoom van haar ziekte pa of broer ten onrechte van seksueel misbruik beschuldigt. Je zou kunnen zeggen dat Oedipus en dienstbode elkaar hier ontmoeten en Freud even pas op de plaats maakt op het denkspoor van de dienstbodenetiologie, om zich af te vragen hij het dienstmeisje niet nog op een andere manier de schuld kan geven van wat de heer des huizes doet, door haar niet rechtstreeks van verleiding te beschuldigen maar haar indirect verantwoordelijk te stellen voor de beschuldigingen van de dochter aan het adres van vader of broer.

We verlaten de hersenspinsels van Freud in zijn brieven aan Fliess en begeven ons op het terrein van de voor een groter publiek bestemde verhandelingen.

In zijn in 1900 verschenen *Droomduiding* vertelt Freud voor het eerst de door Sophocles tot een drama omgewerkte mythe na die in zijn verdere werk zo'n belangrijke rol zal spelen, de Oedipusmythe:

> Oedipus, zoon van Laïus, de koning van Thebe, en Iocaste, wordt als zuigeling te vondeling gelegd omdat een orakel zijn vader had verkondigd dat de nog ongeboren zoon zijn moordenaar zou worden. Hij wordt gered en groeit op als koningszoon aan een buitenlands hof, totdat hij, onzeker over zijn afkomst, zelf het orakel ondervraagt en daarvan de raad krijgt het vaderland te mijden omdat hij gedoemd zou zijn de moordenaar van zijn vader en de echtgenoot van zijn moeder te worden. Onderweg van zijn vermeende vaderland naar elders komt hij koning Laïus tegen en doodt hem in een snel ontbrande twist. Dan komt hij voor de poorten van Thebe, waar hij de raadsels oplost van de sfinx die daar de weg verspert, en wordt als dank daarvoor door de Thebanen tot koning gekozen en met Iocastes hand begiftigd. Hij regeert lange tijd in vrede en waardigheid en verwekt bij de hem onbekende moeder twee zoons en twee dochters, tot er een pestepidemie uitbreekt die voor de Thebanen reden vormt het orakel opnieuw te raadplegen.(...) De boden brengen het antwoord dat de pest zal ophouden als de moordenaar van Laïus uit het land verdreven is.

De tragedie van Sophocles begint volgens Freud op dit punt en bestaat

> uit niets anders dan de stap voor stap opgevoerde en kunstig uitgestelde onthulling – te vergelijken met het werk van een psychoanalyse – dat Oedipus zelf de moordenaar van Laïus, maar ook de zoon van de vermoorde en Iocaste is. Door zijn onopzettelijke gruweldaden geschokt, verblindt Oedipus zichzelf en verlaat het vaderland. De orakelspreuk is in vervulling gegaan.

Vervolgens vertelt Freud dat wij in ons hart allemaal een Oedipusje zijn, dat het lot van de held ons ontroert omdat het ook ons had kunnen treffen, omdat het orakel voor onze geboorte dezelfde vloek over ons heeft uitgesproken als over hem. Allemaal hebben wij

> de eerste seksuele impuls op de moeder, de eerste haat en gewelddadige wens tegen de vader gericht. (...) Koning Oedipus, die zijn vader Laïus gedood en zijn moeder Iocaste gehuwd heeft, is alleen maar de wensvervulling van onze kinderjaren. (1900/1987 pp.322-324)

Uit de context blijkt duidelijk dat het in dit citaat gehanteerde 'wij' staat voor de mannelijk mens. Dat het oedipale verlangen mutatis mutandi ook voor diens vrouwelijke tegenhanger geldt, lijkt Freud in dit stadium van zijn denken nog vanzelfsprekend te vinden. Hij zegt het tenminste niet expliciet, maar het blijkt onder andere uit de verhaaltjes die hij vertelt over een vierjarig meisje dat op een gegeven dag zei: 'Mama mag nu wel weggaan, dan trouwt papa met mij en dan ben ik zijn vrouw' en over een ander meisje dat van de afwezigheid van haar moeder aan tafel profiteert om haar plaats in te nemen en te vragen wie er nog groente wil. Het blijkt ook uit enkele meer theoretisch getinte passages, waarvan de volgende als voorbeeld moge dienen:

> Men leert dan dat de seksuele verlangens van het kind zeer vroeg ontwaken (...) en dat de eerste genegenheid van het meisje naar de vader, de eerste infantiele begeerten van de jongen naar de moeder uitgaan. De vader wordt derhalve voor de jongen, de moeder voor het meisje een hinderlijke rivaal. (1900/1987 p.318)

Weliswaar voegt Freud hieraan toe dat ook de ouders in deze keuze wel enig aandeel hebben, omdat de man van nature geneigd is het dochtertje te vertroetelen en de moeder het zoontje te ondersteunen, maar die ouderlijke voorkeur versterkt in zijn ogen slechts de voorkeur van het kind en is er niet de oorzaak van.

Nu was Freud dankzij zijn zelfanalyse die hem had geopenbaard dat hij vroeger verliefd was geweest op zijn moeder, wel tot de geruststellende constatering gekomen dat die lastige vaderbeschuldigingen die hem in zijn praktijk achtervolgden alleen maar te maken hadden met de fantasieën van meisjes die verliefd waren op hun vader, maar daarmee was nog niet alles verklaard. Hij moet gezien hebben – en anders wezen zijn vrouwelijke collega's hem er wel op – dat zij eigen babydochtertjes die geacht werden van nature naar hem te trekken, zich heel behaaglijk voelden in de armen van zijn vrouw. En bovenal moet hij zich hebben afgevraagd waarom, als het Oedipuscomplex voor beide geslachten hetzelfde inhield, vooral zijn vrouwelijke patiënten over seksueel misbruik in hun jeugd klaagden, terwijl dit bij mannen veel minder vaak voorkwam. Waar zat hem het verschil? Freud piekerde en piekerde tot hij op een gegeven dag – zo stel ik mij voor – uit zijn studeerstoel opsprong en juichte: Habemus Papam![16] De penis! Maar daar straks over.

Na zijn zelfanalyse en de publikatie van *De droomduiding*, die zoals Freud ook zelf in het voorwoord bij de tweede druk te kennen geeft in zekere zin als een verslag van die analyse kan worden beschouwd, blijft Freud werken aan de Oedipustheorie tot zij haar definitieve beslag krijgt in drie teksten die altijd worden aangehaald om Freuds vrouwenhaat te illustreren, maar die ook kunnen worden beschouwd als een definitieve afrekening met de verleidingstheorie. Deze teksten zijn: 'Enkele psychische gevolgen van het anatomisch geslachtsverschil' (1925/85), 'Over de vrouwelijke seksualiteit' (1931/85) en 'Die Weiblichkeit' (1933/80). Als argument voor mijn zienswijze dat het zoeken naar een alternatief voor de verleidingstheorie als een van de drijvende krachten van Freuds denkmachine fungeerde, zou ik willen aanvoeren dat hij in zijn vroegere teksten nog regelmatig blijkt te

16 We hebben een paus! Deze triomfkreet gebruikt Freud in de betekenis van eureka in een brief aan Fliess.(1887-1904/1985 p.220)

twijfelen aan de juistheid van zijn ommezwaai, zoals het volgende citaat uit 1905 illustreert:

> Voorop staat [bij de seksuele activiteit van het kind] de invloed van de verleiding, waarbij het kind voortijdig als seksueel object wordt behandeld en onder diep ingrijpende omstandigheden de bevrediging van de genitale zones leert kennen. (...) Een dergelijke beïnvloeding kan zowel van volwassenen als van kinderen uitgaan; ik kan niet zeggen dat ik in mijn opstel 'Over de etiologie van de hysterie' de frequentie of betekenis hiervan heb overschat, al wist ik destijds nog niet dat normaal gebleven mensen in hun kinderjaren dezelfde ervaringen gehad kunnen hebben en al sloeg ik daardoor de verleiding als belangrijker aan dan in de seksuele constitutie en ontwikkeling gegeven factoren. Vanzelfsprekend is er geen verleiding nodig om het seksuele leven van het kind op gang te brengen en kan dit laatste ook spontaan uit innerlijke oorzaken gebeuren.(1905/85 p.121)

Pas in zijn latere teksten, bijvoorbeeld in zijn 'Selbstdarstellung' uit 1925, stelde Freud de verleidingstheorie ronduit voor als een dwaalweg die hij gelukkig bijtijds had verlaten:

> Onder druk van de werkwijze die ik toen toepaste, reproduceerden de meesten van mijn patiënten scènes uit hun kindertijd waarin de seksuele verleiding door een volwassene centraal stond. Bij vrouwelijke personen werd de rol van verleider haast altijd toebedeeld aan de vader. Ik geloofde deze mededelingen en nam dus aan dat ik met die seksuele verleiding in de kindertijd de bron van de latere neurose had gevonden. Een paar gevallen waarin zulke betrekkingen met vader, oom of oudere broer zich hadden voortgezet tot in de jaren die men zich bewust herinnerde, sterkten mij in deze gedachte. (...) Toen ik uiteindelijk toch moest inzien dat deze verleidingsscènes nooit hadden plaatsgevonden en alleen maar bestonden uit fantasieën die mijn patiënten hadden verzonnen en die ik hun wellicht zelf had opgedrongen, was ik een tijd lang ten einde raad. (...) Toen ik weer wat meer afstand kon nemen, trok ik uit mijn ervaring de juiste conclusie dat de neurotische symptomen niet voortkwamen uit werkelijke gebeurtenissen maar uit wensfan-

tasieën, en dat voor de neurose de psychische werkelijkheid belangrijker was dan de materiële. Ik geloof ook nu nog niet dat ik mijn patiënten die verleidingsfantasieën heb opgedrongen, heb 'gesuggereerd'. Ik was toen voor het eerst op het Oedipuscomplex gestuit, dat later zo'n uitzonderlijke betekenis zou krijgen, maar dat ik in een dergelijke fantastische vermomming nog niet herkende.(1925/81 pp.63, 64)

Het zou te ver voeren Freuds gedachtenontwikkeling in dit opzicht stap voor stap weer te geven en ik beperk mij hierna dan ook tot een samenvatting van zijn uiteindelijke ideeën over het Oedipuscomplex.

We hebben hiervoor gezien dat Freud het vrouwelijke Oedipuscomplex aanvankelijk simpelweg als een spiegelbeeld van het mannelijke beschouwde.

Wanneer wij de eerste psychische structuren van het seksuele leven bij het kind onderzochten, namen wij steeds het mannelijke kind, de kleine jongen, als object. Bij het kleine meisje, meenden wij, moest het op een gelijksoortige manier toegaan. (1925/85 p.102)

Later heeft hij de indruk

dat onze uitspraken over het Oedipus-complex in hun volle rigoro-siteit slechts van toepassing zijn op het mannelijke kind.(1931/85 p.129)

Freud heeft inmiddels de zogenaamde pre-oedipale fase ontdekt, waarin jongen en meisje in seksueel opzicht nog nauwelijks van elkaar verschillen. Beide kinderen zijn vanaf het begin seksueel actief; zij masturberen in de zuigelingentijd; daarna verplaatsen de lustgevoelens zich naar de mond (orale fase) en anus (anale fase) om vervolgens terug te keren naar de genitaliën.

Die terugkeer luidt de fallische fase in, niet alleen bij het jongetje maar ook bij het meisje, want de lustgevoelens van het meisje, die zich – dacht Freud – later naar de vagina verplaatsen, zetelen in dit stadium nog in de clitoris en dat is in Freuds ogen een minifallusje. Vanaf dit moment lopen de ontwikkelingen van de jongen en het meisje uiteen.

De fallische fase valt bij het jongetje samen met de Oedipusfase. Hij blijft zijn liefde richten op zijn oude liefdesobject, de moeder, maar hij wil haar nu ook bezitten, en daarbij staat zijn vader hem in de weg. Onderwijl masturbeert hij er lustig op los, schoon men 't hem verbiedt. Tot hij zijn zusje of nichtje bij het urineren gadeslaat en merkt dat zij geen penis heeft. Hij herinnert zich de dreigementen dat hij zijn penis zou verliezen als hij bleef masturberen. Dat gevaar bestaat dus echt. De angst om zijn edele deel slaat hem om het hart, anders gezegd, hij komt in de greep van het castratiecomplex. Bovendien ontdekt hij al gauw dat ook zijn moeder een 'penisloos schepsel' is, waardoor zij fors in zijn aanzien daalt. Hij blijft nog wel van haar houden maar hoeft haar niet zo nodig meer te bezitten. Dat komt later wel, als hij net als pa een eigen vrouw heeft. Eerst maar eens ervoor zorgen dat hij net als pa zijn penis houdt. Niet meer masturberen dus. Het parool luidt van nu af aan: sublimeren! De jongen geeft zijn incestueuze verlangens op, het Oedipuscomplex wordt opgevolgd door het boven-ik, het geweten. Het gesublimeerde seksuele verlangen wordt omgezet in andere activiteiten die ertoe zullen leiden dat het jongetje later, als man, belangrijke prestaties kan leveren op cultureel-maatschappelijk gebied. En zo gaat het jongetje dankzij het castratiecomplex een veelbelovende toekomst tegemoet.

Bij het meisje liggen de zaken anders. Ook voor het meisje is de moeder het eerste liefdesobject. Ook zij beschouwt de vader aanvankelijk als een rivaal, al staat zij nooit zo vijandig tegenover hem als de jongen. Wat, zo vraagt Freud zich af, brengt het meisje nu ertoe zich van haar eerste liefdesobject af te keren en over te stappen naar de vader? Antwoord: de haat die zij in de pre-oedipale fase jegens haar moeder ontwikkelt. De vijandige gevoelens jegens de ouder van hetzelfde geslacht berusten dus bij het meisje, anders dan bij de jongen, niet op rivaliteit; zij zijn niet het *gevolg* maar de *oorzaak* van haar Oedipuscomplex. Wat het meisje de moeder onder andere verwijt is dat zij haar niet genoeg melk heeft gegeven en haar het masturberen heeft verboden, maar die redenen kunnen niet van doorslaggevend belang zijn, want zij gelden ook voor het jongetje. We moeten dus, realiseert Freud zich

> iets vinden dat specifiek is voor het meisje en bij het jongetje niet of niet op dezelfde manier voorkomt.(1933/80 p.102)

En Freud zou Freud niet zijn als hij dat iets niet ook vond. De sleutel van het geheim is het castratiecomplex, dat – zoals we hiervoor hebben gezien – bij het jongetje in de vorm van castratie-angst de motor vormt van zijn cultureel-maatschappelijke ontwikkeling, maar dat bij het meisje een heel andere inhoud heeft en in cultureel-maatschappelijk opzicht eerder werkt als een rem:

> Ook het castratie-complex van het meisje wordt op gang gebracht door het aanschouwen van het andere geslachtsdeel. Zij merkt direct het verschil en – dat moet worden erkend – ook de betekenis daarvan. Zij voelt zich sterk benadeeld, zegt vaak dat ze 'ook zoiets wil hebben' en valt ten prooi aan de penisnijd. (1933/80 p.102)

Deze penisnijd bederft voor het meisje het plezier dat zij tot nu toe aan haar clitoris beleefde en de actieve liefde die zij voor haar moeder koesterde.

> Door de vergelijking met het zoveel beter uitgeruste jongetje is haar eigenliefde gekrenkt, ziet zij af van de bevrediging door masturbatie van de clitoris, verwerpt haar liefde voor de moeder (...). Haar liefde gold de fallische moeder; nu zij heeft ontdekt dat de moeder gecastreerd is, wordt het mogelijk haar als liefdesobject te laten vallen, zodat de al sinds lang opgestapelde motieven voor vijandigheid de overhand krijgen. Dat betekent dus dat door de ontdekking van de penisloosheid de vrouw in de ogen van het meisje net zo in waarde daalt als in de ogen van het jongetje en later wellicht de man.(1933/80 p.103)

Het meisje keert zich – vol vijandschap en haat, Freud houdt niet op dat te benadrukken – van haar moeder af, haar seksualiteit wordt in plaats van actief passief, en zij hoopt dat haar vader haar kan geven wat haar moeder haar heeft onthouden, namelijk een penis. Al snel verandert dat verlangen naar een eigen penis in het verlangen naar een kind van de vader:

> Met de overdracht van de kind-penis-wens op de vader is het meisje de situatie van het Oedipus-complex binnengegaan. De vijandigheid jegens de moeder, die toch al niet gering was, wordt nu

nog veel sterker, want zij wordt de rivale die van de vader alles gedaan krijgt wat het meisje van hem begeert.(1933/80 p.105)

Het essentiële verschil tussen het mannelijk en het vrouwelijk Oedipuscomplex, en dus tussen jongen en meisje, tussen man en vrouw, vat Freud ten slotte als volgt samen:

> Het Oedipuscomplex van de jongen, die zijn moeder begeert en zijn vader als rivaal uit de weg wil ruimen (...) wordt onder invloed van het gevaar de penis te verliezen, opgegeven, verdrongen, in het normaalste geval grondig vernietigd, en opgevolgd door een streng boven-ik. Wat bij het meisje gebeurt is haast het omgekeerde. Bij haar bereidt het castratiecomplex het Oedipuscomplex voor in plaats van het te vernietigen; onder invloed van de penisnijd wordt het meisje uit de moederbinding verdreven en loopt in de Oedipusfase binnen als in een haven. Daar zich bij haar geen castratieangst voordoet, vervalt het belangrijkste motief dat de jongen dwingt het Oedipuscomplex te overwinnen. Het meisje blijft voor onbepaalde tijd in dit complex steken en overwint het pas laat en dan nog slechts gedeeltelijk. Het kan niet anders of de vorming van het boven-ik lijdt onder deze situatie, het kan niet de kracht en onafhankelijkheid bereiken waaraan het zijn culturele betekenis ontleent, al horen feministen het niet graag wanneer men wijst op de gevolgen hiervan voor het gemiddelde vrouwelijke karakter. (1933/80 pp.105, 106)

Voilà. Legio redenen dus waarom jongetjes niet seksueel worden misbruikt door hun moeders en meisjes wel door hun vaders – o, pardon, waarom zij dat zo graag willen en er daarom over gaan zitten fantaseren. Het jongetje geeft zijn oedipale verlangens keurig op en wordt een fatsoenlijk lid van de gemeenschap, maar het meisje slaagt daar nooit helemaal in. Zij blijft maar naar de penis van haar vader snakken en omdat zij vasthoudt aan het Oedipuscomplex, komt er ook geen plaats vrij voor een sterk boven-ik. Dat schriele boven-ik, dat krakkemikkige geweten, sterkt haar nog eens in haar schuldige fantasieën en maakt natuurlijk ook dat zij soms de grens tussen fantasie en werkelijkheid uit het oog verliest. En het trieste is dat dit alles uiteindelijk biologisch is bepaald en er dus niks aan te

doen is. Uiteindelijk komt het allemaal omdat het meisje geen penis heeft.

Het is misschien zinvol een en ander nog eens te herformuleren met gebruikmaking van de term 'incest'. Alle kinderen, jongens en meisjes, neigen volgens Freud van nature tot (heteroseksuele) incest; jongetjes willen de moeder bezitten, meisjes de vader. Het kind moet leren dat deze incestwens niet kan worden vervuld. Tijdens de socialisatie maakt het kennis met de incestbarrière en het is de bedoeling dat het deze internaliseert. Onder invloed van het castratiecomplex (de angst om te worden gecastreerd) lukt dat bij het jongetje wonderwel; hij geeft zijn incestueuze verlangens op en ontwikkelt in plaats daarvan geweten en moraal. Bij het meisje daarentegen heeft het castratiecomplex (de woede gecastreerd te zijn) het tegenovergestelde effect: zij wendt zich vol vijandschap van de moeder af en ontwikkelt een positief-tedere, door incestwensen gekleurde betrekking tot de vader. Die betrekking duurt onbepaalde tijd voort, anders gezegd, het meisje geeft haar incestueuze verlangens nooit helemaal op.

Het zal de lezer/es niet ontgaan zijn dat men de kern van deze redenering terugvindt in het betoog van de sociobioloog Robin Fox (zie hoofdstuk 11). Ook hij beweerde tegen iedere empirie in dat de vrouwelijke sekse door het leven gaat met een uiterst rudimentair ontwikkeld geweten en bijgevolg weinig remmingen tegen incest kent. Alleen schreef hij dit verschil niet toe aan een al dan niet gerealiseerde castratie, maar aan het mannelijk karakter van het 'equilibratievermogen'.

Nu maakt penisnijd en al wat daar aan vastzit in Freuds ogen deel uit van de normale ontwikkeling van meisje tot vrouw. De vraag die rest is dus waarom sommige vrouwen neurotisch worden en andere niet; als alle meisjes een kind van hun vader willen, waarom beschuldigen sommige vrouwen hun vader dan van seksueel misbruik en andere niet? Deze vraag brengt ons bij de moeder. Ik heb hiervoor gezegd dat Freud twee sporen volgt om weg te komen van de vaderetiologie: het spoor van de Oedipustheorie en het spoor van de dienstbodenetiologie. Om ons geheugen op te frissen: al in zijn lezing over de etiologie van de hysterie, toen hij nog vierkant achter de verleidingstheorie stond, suggereerde Freud dat dienstmeisjes de voornaamste schuldi-

gen waren; later vond hij een dergelijke dienstbode terug in zijn eigen levensgeschiedenis, zodat hij de eerder geuite beschuldiging tegen zijn vader kon intrekken. Laten we nu eens kijken waar dit tweede denkspoor uiteindelijk toe leidt.

Freud mag op een gegeven moment de mening toegedaan zijn dat kinderen spontaan tot masturbatie komen, hij ziet toch ook al snel een factor van buitenaf die deze seksuele activiteiten stimuleert, namelijk de lichamelijke verzorging van het kind door het dienstmeisje, het kindermeisje of de moeder. Wanneer hij signaleert dat die verzorging kan overgaan in 'verleiding', formuleert hij zijn uitspraken aanvankelijk nog zo dat onze blik zich vooral op het dienstmeisje richt, maar al gauw gaat ook de moeder niet vrijuit:

> Voor het kind is de omgang met zijn verzorgster een onophoudelijk stromende bron van seksuele opwinding en bevrediging vanuit erogene zones, temeer daar de ander – gewoonlijk immers de moeder – het kind met gevoelens bedeelt die uit haar eigen seksuele leven voortkomen; zij streelt, kust en wiegt het en gebruikt het onmiskenbaar als surrogaat voor een volwaardig seksueel object.

Nu valt dit de moeder volgens Freud niet kwalijk te nemen. Integendeel, zij doet er zelfs goed aan:

> Zij vervult slechts haar taak wanneer zij het kind leert liefhebben; het moet later immers een flink mens met een krachtige seksuele behoefte worden, en in zijn leven alles volbrengen waartoe de drift de mens aandrijft.

Maar moeder moet zich wel in acht nemen, want:

> Een overmaat aan ouderlijke tederheid zal echter schadelijk worden, aangezien de seksuele rijping dan wordt overhaast en bovendien doordat het kind dan wordt 'verwend' en het vermogen verliest om in zijn latere leven tijdelijk van liefde af te zien of met een geringere hoeveelheid daarvan genoegen te nemen.(1905/85 pp.156, 157)

In dit stadium – we schrijven 1905 – legt Freud nog geen verband tussen moederlijke verzorging en vaderlijke verleiding. Later, in 1931, doet hij dat wel. Nadat hij erop heeft gewezen dat het meisje 'de eerste, of in elk geval de sterkste genitale gewaarwordingen moest ondergaan bij het wassen en de lichaamsverzorging door de moeder,' vervolgt hij:

> Ik stel het feit dat de moeder het kind zodoende onvermijdelijk toegang verschaft tot de fallische fase, ervoor verantwoordelijk dat in de fantasieën van latere jaren vrijwel altijd de vader als seksuele verleider optreedt.(1931/85 pp.139, 140)

Een jaar of wat later heeft deze gedachtengang zich nog duidelijker uitgekristalliseerd:

> U herinnert zich een interessante periode uit de geschiedenis van het analytisch onderzoek, die mij veel pijnlijke uren heeft bezorgd. Toen mijn belangstelling zich nog hoofdzakelijk richtte op de ontdekking van seksuele trauma's in de kindertijd, vertelden haast al mijn vrouwelijke patiënten mij dat zij waren verleid door hun vader. Ik moest tenslotte inzien dat deze berichten niet waar waren en leerde zo begrijpen dat de hysterische symptomen in fantasieën en niet in werkelijke gebeurtenissen wortelen. Pas later herkende ik in deze fantasieën over verleiding door de vader de typisch vrouwelijke variant van het Oedipuscomplex. En nu vindt men de verleidingstheorie terug in de pre-oedipale voorgeschiedenis van het meisje, maar de verleidster is nu de moeder. In dit geval bevat de fantasie echter wel een kern van waarheid, want het was werkelijk de moeder die bij de lichaamsverzorging genitale lustgevoelens opriep.(1933/80 p.98)

De stap naar de moeder is gezet, maar nog steeds is niet helemaal duidelijk waarom sommige vrouwen nu hysterisch worden en hun vader van seksueel misbruik beschuldigen en andere niet. Welnu, hysterie komt volgens Freud voor bij vrouwen die zich abnormaal sterk met de vader verbonden voelen. Die vaderbinding komt niet uit de lucht vallen maar is voorgevormd door de moederbinding. Stel dat de moeder het meisje door een 'overmaat aan ouderlijke tederheid' heeft

'verwend', dan zal het meisje proberen dit patroon met de vader te herhalen, en tegelijkertijd zal de teleurstelling in haar moeder des te groter zijn naarmate zij zich meer met haar verbonden heeft gevoeld, zodat zij nog meer in de armen van de vader wordt gedreven.De sterke afhankelijkheid van de vrouw ten opzichte van haar vader is volgens Freud slechts de erfenis van een sterke moederbinding die 'een bijzonder nauw verband met de etiologie van de hysterie' doet vermoeden. Dit inzicht brengt hem er ook toe

> de algemeenheid van de stelling dat het Oedipuscomplex de kern van de neurose is, te herroepen. (1931/85 p.126, 127)

Deze stelling geldt alleen voor jongetjes, maar bij meisjes zijn de kaarten al in de pre-oedipale fase geschud. Of een meisje gezond blijft of neurotisch wordt, wordt niet bepaald door de verhouding met haar vader maar door die met haar moeder, zodat de vraag of haar vader haar in werkelijkheid heeft verleid of dat zij dit slechts heeft verzonnen, er ook eigenlijk niet meer zoveel toe doet, want

> tot op heden zijn we er, of het nu de fantasie is of de werkelijkheid die het grootste aandeel in deze voorvallen uit de jeugd heeft gehad, niet in geslaagd enig verschil in de gevolgen te ontdekken.(1917/84 p.292)

Zie daar het logisch slot van Freuds Umwertung aller Werte. Psychoanalytici konden hun vrouwelijke patiënten die leden onder de gevolgen van het feit dat zij als kind seksueel waren misbruikt door hun vader, voortaan vertellen a) dat het ging om wensfantasieën, iets waarnaar zij hadden verlangd maar dat in werkelijkheid niet had plaatsgevonden en b) dat ongeacht de vraag of hun vader hen had misbruikt – eigenlijk: had toegegeven aan hun verlangen – dit nooit de werkelijke oorzaak van hun problemen kon zijn, want die moesten zij niet bij de vader maar bij de moeder zoeken.

Na deze oefening in Freudiaanse hersengymnastiek is de oplossing van het raadsel waarom sommige vrouwen niet hun vader maar hun broer of oom beschuldigen, uiteraard een peuleschil. In dat geval is er gewoon sprake van verschuiving - het oedipale verlangen richt zich om wat voor reden ook niet op het eigenlijke object, de vader, maar op een vervangend object.

Ook de kwestie waarom er tussen al die hysterische vrouwen zo nu en dan een man zit die dezelfde klachten heeft en dezelfde beschuldigingen uit aan het adres van de vader, levert binnen Freuds denkkader geen onoverkomelijke problemen op. Mensen zijn volgens hem biseksueel; bij sommige mannen overwegen de vrouwelijke kanten; die nemen dan een feminiene houding aan tegenover de vader en de rest kunt u raden.

Nu we hebben gezien dat de Oedipustheorie in wezen niets anders is dan een omkering van de verleidingstheorie, rest ons de vraag waarom Freud min of meer in paniek is weggevlucht van zijn eerste theorie waarmee hij, blijkens zijn brief van 21 september 1897 aan Fliess, nog wel 'eeuwige roem, (...) rijkdom, volledige onafhankelijkheid' had willen vergaren. (p.266) Waarom heeft hij zijn 'caput Nili', zijn bron van de Nijl waar hij eerst zo trots op was, zelf weer toegedekt?

17
De neus van Emma Eckstein en het taboe van vader Jakob

Jeffrey M. Masson (1984) brengt de verloochening van de verleidingstheorie in verband met Freuds verering voor Fliess en met de kapitale medische blunder die laatstgenoemde bij de behandeling van Emma Eckstein beging.

Emma Eckstein was een van de eerste patiënten van Freud. Daar zij aan hysterische symptomen leed, veronderstelt Masson dat zij het is die Freud de verleidingstheorie aan de hand heeft gedaan.

Net als Freud geloofde Fliess dat seksuele problemen een sleutelrol vervullen in het veroorzaken van neurotische afwijkingen en dat er bij die afwijkingen verschuivingen optreden. Voor Freud waren die verschuivingen psychisch van aard: de patiënt verplaatst angstgevoelens van het werkelijke probleem naar een onschuldig surrogaat, zodat ieder verband met de werkelijke bron van angst wordt uitgewist. Voor Fliess waren zij louter fysiek: hij veronderstelde dat het probleem zich verplaatst van de vagina naar de neus.

Al dacht Freud hier anders over, kennelijk voelde hij zich toch op de een of andere manier tot Fliess' bizarre redenering aangetrokken, want hij stond toe dat zijn vriend een operatie uitvoerde op de neus van Emma Eckstein. Na de operatie wilde Emma maar niet genezen, tot een door Freud geconsulteerde arts constateerde dat er een halve meter verbandgaas in de wond was achtergebleven. Ook na de ontdekking van het gaas heeft Emma nog maandenlang last van neusbloedingen. Aanvankelijk bestaat er voor Freud geen twijfel aan dat deze bloedingen te wijten zijn aan de operatiefout en dat Fliess en hijzelf de oorzaak zijn van Emma's ellende. In de loop der tijd ontwikkelt hij echter een nieuwe visie, die inhoudt dat de bloedingen hysterisch van aard zijn en zijn teweeggebracht door verdrongen seksuele wensen in plaats van door een onbekwame chirurg.

Volgens Masson nu zijn de naweeën van Emma's operatie en de lotgevallen van de verleidingstheorie met elkaar verweven. Freud stond volgens hem voor de keuze ofwel openlijk te erkennen dat de operatie, die Emma bijna fataal was geworden, onnodig was

geweest, of Fliess te beschermen door goed te praten wat er was gebeurd.

> Maar om dit te doen, om het externe trauma van de operatie uit te wissen, zou het noodzakelijk blijken een theorie over hysterisch liegen te construeren – een theorie volgens welke de externe, door het kind ondergane trauma's nooit werkelijk plaatsvonden maar op verbeelding berustten. Als de problemen van Emma Eckstein (haar bloedingen) niets te maken hadden met de werkelijke wereld (de operatie van Fliess), dan konden haar vroegere verslagen over verleiding evengoed verzinsels zijn. (Masson 1984 p.90)

En vice versa: als haar verleidingsverhalen ontsproten aan haar verbeelding, dan was dat ook met haar bloedingen het geval. Langs deze weg komt Masson tot de conclusie dat Freuds ontkenning van de verleidingstheorie moet worden opgevat als een 'daad van loyaliteit jegens Fliess.'(p.90)

Massons redenering heeft iets van de rechtlijnigheid van een detective, wat zowel de aantrekkelijkheid als de beperktheid ervan uitmaakt. Hij lijkt dat ook zelf te beseffen. Nadat hij zijn Eckstein-hypothese heeft ontvouwd, voert hij voor Freuds ontrouw aan de verleidingstheorie nog een andere reden aan, waarmee hij de zojuist genoemde hypothese eigenlijk zelf ondergraaft. Die reden is het wetenschappelijk isolement van Freud, dat hem vooral na zijn lezing over de etiologie van de hysterie ten deel viel; zijn collega's moesten niets van de verleidingstheorie hebben. In deze redenering geeft Freud de verleidingstheorie op uit een gebrek aan persoonlijke moed om tegen de heersende stroom in te gaan. Als het Freud echter vooral te doen was geweest om de sympathie, de goedkeuring en de bijval van zoveel mogelijke collega's, dan had hij Fliess moeten laten vallen, want die stond na de Eckstein-affaire bij een aantal collega's helemaal niet zo goed aangeschreven. Anders gezegd: Massons gebrek-aan-moed-hypothese ondermijnt zijn loyaliteit-aan-Fliess-hypothese en omgekeerd.

Marianne Krüll brengt in haar boek *Freud und sein Vater* (1979) Freuds ommekeer rechtstreeks in verband met de dood van zijn vader, Jakob Freud. Freud was daar nogal ondersteboven van. Op 2 no-

vember 1896 schrijft hij Fliess dat de dood van zijn vader hem diep heeft geraakt en hij zich 'ontworteld' voelt. (p.202) In dezelfde brief vertelt Freud over een droom die hij later in een gewijzigde versie opneemt in zijn *Droomduiding* (1900/87 p.383). In die droom bevindt hij zich, de nacht nadat zijn vader is begraven, in een lokaal waar een bordje hangt met de tekst: 'Gelieve de ogen dicht te knijpen.' Krüll ziet in die droom de sleutel tot wat zij 'de crisis in het leven en denken van Freud' noemt. Volgens haar voelde Freud zich door zijn vader niet slechts geroepen om *hem* de ogen te sluiten bij zijn dood, maar ook om *zelf* de ogen te sluiten voor bepaalde gebeurtenissen uit het verleden.

> Freuds levenscrisis, die volgde op de dood van zijn vader en haast een jaar duurde, bestond (...) in zijn strijd tegen de opdracht van de 'oude' om niet in zijn verleden te wroeten, hem niet te compromitteren. Dit was het grote taboe van Jakob, dat Freud een paar maanden later dwong de verleidingstheorie op te geven.(1979 p.59)

Krüll plaatst de oorsprong van dit taboe in Jakobs eigen jeugd in een traditioneel joods milieu, waar de zoon in de eerste plaats ernaar moest streven een groot (thora)geleerde te worden, in de tweede plaats absolute gehoorzaamheid en uiterste piëteit verschuldigd was aan de vader, en zich in de derde plaats diende te houden aan strenge seksuele verbodsbepalingen. Seksualiteit was alleen toegestaan in dienst van de voortplanting. Buitenechtelijke seksualiteit, maar ook alle vormen van zelfbevrediging werden als zware zonden beschouwd. Jakob, die al op jonge leeftijd het ouderlijk milieu verwisselde voor een reizend bestaan als koopman, had niet alleen weinig succes als zakenman, maar moet ook heel wat keertjes hebben gezondigd tegen de gehoorzaamheidsregel en de regel van de seksuele zelfbeheersing. Dat is althans de mening van Krüll, die op grond hiervan constateert

> dat de beide centrale thema's die Freuds theoretische en therapeutische werk beheersten – namelijk het thema van de seksualiteit (...) en het thema van de schuld van de zoons tegenover de vader (...) – samenvielen met de gebieden waarop Jakob Freud zich schuldig voelde. (1979 p.128)

Dat betekent dus dat vader Jakob zijn schuldgevoelens op de een of andere manier moet hebben doorgegeven aan zijn zoon Sigmund. Volgens Krüll voltrok dit proces zich in Sigmunds vroegste kinderjaren. Vlak voor zijn geboorte stierf Schlomo Freud, de vader van Jakob. Deze gebeurtenis moet Jakobs schuldgevoelens hebben aangescherpt. Toen hij kort daarna een zoon kreeg, moet hij de hoop hebben opgevat zijn schuld via hem goed te maken. Zoon Sigmund moest datgene doen waarin zoon Jakob had gefaald: zijn vader onvoorwaardelijk respecteren en een groot geleerde worden.

De voortekenen waren gunstig, want Sigmund ontwikkelde zich van een intelligent jongetje tot een keurige zoon die zijn best deed om te voldoen aan de dubbele opdracht van zijn vader. Tot hij in zijn streven naar roem zijn eerste mijlpaal bereikte: de verleidingstheorie. Deze theorie vormde een breekpunt in de houding ten opzichte van zijn vader. Zij hield immers een beschuldiging in van de zoon aan het adres van de vader, van alle vaders, maar ook heel concreet van vader Jakob. Aanvankelijk schijnt Freud zich hierdoor niet bezwaard te hebben gevoeld. Maar toen stierf zijn vader. Volgens Krüll ervoer hij diens dood onbewust als straf voor zijn ongehoorzaamheid en gebrek aan respect en kwam hij dientengevolge in een impasse terecht. De enige uitweg uit die impasse bestond erin de twee opdrachten van zijn vader – word een geleerde maar ontzie je vader – met elkaar te verzoenen. En dat was precies wat hij deed toen hij de verleidingstheorie verving door het Oedipuscomplex. Daarmee was eens en voor al vastgelegd dat niet de vader maar het kind de schuldige was. Pas nadat dat duidelijk was gemaakt, kon Freud zich onbevreesd overgeven aan zijn zelfanalyse die aan zijn verdere werk ten grondslag lag en die hem om te beginnen *De Droomduiding* opleverde, het boek dat de doorbraak bracht naar het succes. Een zelfanalyse die volgens Krüll op drijfzand is gebouwd, omdat Freud met de Oedipustheorie in zijn hoofd een censor had geïnstalleerd die hem verhinderde door te dringen tot de werkelijke gebeurtenissen uit zijn kindertijd.

Wat voor Freud persoonlijk ook de motieven mogen zijn geweest om de verleidingstheorie op te geven, het Eckstein-drama, de angst voor wetenschappelijk isolement of het taboe van vader Jakob, het door hem ontwikkelde afweermechanisme in de vorm van de Oedipustheorie fungeerde en fungeert nog steeds tegelijkertijd als een gigan-

tisch maatschappelijk afweermechanisme. Masson is van mening dat Freud zelf in zijn binnenste altijd in de verleidingstheorie is blijven geloven. De eveneens Amerikaanse psychoanalyticus J.J. Peters verdedigde die stelling al eerder (1976 pp.401 e.v.) En het is waar dat Freuds werk naast categorische ontkenningen van de verleidingstheorie tal van passages bevat die erop wijzen dat hij deze theorie nooit helemaal heeft verworpen, passages die de psychoanalytici na Freud gemakkelijk hadden kunnen gebruiken als aanknopingspunt voor een terugkeer naar Freuds oorspronkelijke ideeën. Dat zij die passages liever negeren en de schijnwerpers volledig richten op de Oedipustheorie, komt volgens Peters omdat deze theorie de angst van de therapeuten verlicht. De gedachte aan concreet seksueel misbruik van kinderen is, aldus Peters, voor volwassenen zo weerzinwekkend en bedreigend, dat psychotherapeuten gretig gebruik maken van de mogelijkheid die gedachte te verdringen en te vervangen door het concept van de oedipale fantasie. Bovendien ontheft de idee dat fantasieën zeker zo belangrijk zijn als werkelijke gebeurtenissen, de therapeuten van de verantwoordelijkheid om na te gaan of het seksueel misbruik waarvan hun patiënten verhalen, inderdaad heeft plaatsgevonden. Zo kunnen zij in alle gemoedsrust hun werk doen zonder bang te zijn dat zij in een rechtszaak zullen worden betrokken of zonder stil te hoeven staan bij akeligheden die een normaal functionerend menselijk geweten naar de barricaden zouden drijven. En deze door Peters beschreven zelfbescherming treft men naar mijn mening niet alleen aan in de praktijk van de psychoanalyticus, maar ook op andere posten in de samenleving. Het is zoals Penthesilea zegt in het gelijknamige stuk van Heinrich von Kleist (1808/1974 p.73):

Maar alles schudt, wat hij niet draaglijk vindt,
De mens weerspannig van zijn schouders af;
Hij duldt alleen de druk van matig lijden.

18
Herinterpretatie van de Freudiaanse familieroman: het Antiochuscomplex

Op 31 mei 1897 – Freuds oudste dochter Mathilde is dan negen jaar oud – schrijft Freud in een brief aan Fliess:

> Pas geleden droomde ik dat ik te veel liefde voelde voor Mathilde. (...) In die droom gaat natuurlijk mijn wens in vervulling om een vader vast te pinnen als de veroorzaker van neuroses. (p.249)

Zo kun je dat interpreteren, zeker, maar er is ook een andere uitleg mogelijk. Stel dat Freud – wat veel meer voor de hand lag – in deze droom de vervulling had gezien van een andere wens, namelijk een incestueus verlangen naar zijn dochter. Stel dat hij zich had afgevraagd of hij in zijn droom was gestuit op een onbewust verlangen dat wellicht voor alle vaders gold en op de een of andere manier inherent was aan het vaderschap zoals wij dat kennen. Wellicht waren hem in dit verband dan ook de smadelijke experimenten te binnen geschoten die Fliess en hij hadden uitgevoerd met de neus van Emma Eckstein, dat wil – volgens de theorie van Fliess – zeggen met het seksuele orgaan van een jonge vrouw op wie Freud bijzonder gesteld was en die qua leeftijd zijn dochter had kunnen zijn. Kortom, als Freud wat langer bij zijn Mathilde-droom was blijven stilstaan en deze vanuit een andere optiek had bezien, dan had hij de verleidingstheorie misschien niet opgegeven, maar juist verder ontwikkeld, en dan was hij in plaats van bij Oedipus wellicht uitgekomen bij een heel andere figuur uit de mythen- en sagenwereld. Een figuur als Antiochus bijvoorbeeld, die ik ontleen aan het fascinerende boek van Otto Rank: *Das Inzest-Motiv in Dichtung und Sage* (1912/74).

Antiochus speelt een centrale rol in de sage van *Koning Apollonius van Tyrus* (Rank pp.347 e.v.), een van oorsprong Griekse roman die in de Middeleeuwen in vele talen is vertaald en grote populariteit genoot. Shakespeare gebruikte de stof voor zijn stuk *Pericles.*

Koning Antiochus regeerde in de stad Antiocha. Toen zijn knappe dochter de huwbare leeftijd bereikte, stierf zijn vrouw. Terwijl nu tal-

loze jongelingen naar de hand van de dochter dingen, wordt haar vader zelf zo hartstochtelijk verliefd op haar, dat hij haar op zekere dag dwingt met hem naar bed te gaan. Daarna zint hij op mogelijkheden om af te komen van de jongemannen die zijn dochter het hof maken, zodat hij haar ongestoord voor zichzelf kan houden. Iedere man die met zijn dochter wil trouwen moet, om aan te tonen dat hij over voldoende wijsheid beschikt om de koning na zijn dood op te volgen, een raadsel oplossen. In de bewerking van Shakespeare luidt dit raadsel:

Een vader, zoon èn echtgenoot;
Ik moeder, vrouw en ook zijn loot.
Bij zoveel hoofden toch maar twee:
Raadt dit; je redt je lijf ermee. (168/1982 p.17)

Vele dappere koningszoons worden op deze manier door Antiochus de dood ingedreven, want hij laat niet alleen degenen onthoofden die de oplossing niet weten, maar ook de anderen, die nog gevaarlijker voor hem zijn daar zij door het raadsel op te lossen laten zien dat zij op de hoogte zijn van de bloedschande waaraan Antiochus zich schuldig maakt.

Apollonius is een van de jongelingen die naar de hand van Antiochus' dochter dingt. Hij is de beul te slim af en slaat op de vlucht. Na een schipbreuk komt hij terecht aan een vreemd hof, waar hij met de koningsdochter Lucina trouwt. Na enige tijd – Lucina is zwanger – brengt een schip de mare dat Antiochus met zijn dochter door de bliksem is gedood en de stad Apollonius tot zijn opvolger heeft gekozen. Op weg naar Antiocha wordt het schip overvallen door een storm; Lucina baart haar kind te vroeg en blijft voor dood liggen. Naar oud gebruik wordt haar lijk in een waterdichte kist overboord gezet. Alvorens verder te reizen brengt Apollonius zijn baby-dochter onder bij pleegouders in de stad Tharsus; hij noemt haar Tharsia en laat een kindermeid bij haar achter die haar later over haar afkomst zal vertellen. Als jong meisje wordt Tharsia door zeerovers ontvoerd en naar Mytilene gebracht, waar de machtige koning Athanagoras heerst. Zij wordt op de markt geveild en de koning wil haar kopen, maar een bordeelbaas biedt meer. De koning is de eerste die haar in het bordeel bezoekt, maar zij smeekt hem haar te ontzien en vertelt

haar verhaal. 'Ik heb medelijden met je. Zoiets zou tenslotte ook mijn dochter kunnen overkomen,' zegt hij, geeft haar geld en raakt haar niet aan. Ook de volgende bezoekers weet zij zich op deze manier van het lijf te houden.

Ondertussen is Apollonius naar Tharsus gekomen om zijn inmiddels volwassen dochter op te halen. Als hij haar niet vindt, aanvaardt hij wanhopig van verdriet de thuisreis. Wederom lijdt hij schipbreuk en komt terecht in Mytilene. Koning Athanagoras heeft medelijden met hem en stuurt Tharsia naar hem toe om hem op te vrolijken. Tharsia vertelt haar levensverhaal en Apollonius herkent in haar zijn dochter.

Athanagoras vraagt om haar hand, zich erop beroepend dat zij dankzij hem maagd is gebleven en dat hij vader en dochter bij elkaar heeft gebracht. Apollonius stemt toe en wordt in een droom gemaand zijn echtgenote Lucina, die indertijd slechts schijndood was, op te zoeken in de tempel van Diana te Efeze. Lucina, die al die tijd Diana, de beschermgodin van het vrouwelijk leven heeft gediend, is geen dag ouder geworden en nog even mooi en fris als achttien jaar daarvoor.

Hoewel Apollonius in tegenstelling tot Antiochus de incest niet consumeert, wordt hij volgens Otto Rank gedreven door eenzelfde dochtercomplex. Hoe valt anders te verklaren, vraagt Rank zich af, dat

> Apollonius pas na achttien jaar, op het moment dat zijn dochter de huwbare leeftijd bereikt, naar haar op zoek gaat, zoals ook in de voorgeschiedenis van Antiochus diens vrouw stierf op het moment dat hun dochter de huwbare leeftijd bereikte. Hierin herkennen wij (...) de vaderlijke neiging om slechts het tijdstip af te wachten waarop de dochter huwbaar wordt en haar dan in te ruilen tegen de oud en onaantrekkelijk geworden echtgenote. (1912/74 p.349)

Rank ziet in Apollonius dus een Antiochus in disguise, wat volgens hem ook blijkt uit het feit dat hij zijn dochter weliswaar niet zelf misbruikt, maar haar afstaat aan een soort dubbelganger, een andere vaderfiguur, namelijk aan Athanagoras, die Tharsia in het bordeel al met zijn eigen dochter vergeleek. Ook krijgt Apollonius als beloning uiteindelijk toch een vrouw in de leeftijd van zijn dochter, want Lucina is immers in al die jaren geen dag verouderd (p.350).

Freud was een belezen man. Hij moet de Antiochus-Apolloniussage of een van de andere door Rank vergaarde verhalen waarin de vader optreedt als belager van zijn dochter, gekend hebben. En anders heeft Rank er zeker met hem over gepraat, want in de tijd waarin hij *Das Inzest-Motiv in Dichtung und Sage* schreef, behoorde hij tot Freuds intimi en was een van zijn fervente aanhangers.

Wat vond Freud van die verhalen die zo duidelijk in de richting van de verleidingstheorie wezen en niet pasten in het patroon van het vrouwelijke Oedipuscomplex? En Rank liet het niet bij verhalen, hij interpreteerde ook, zoals in de volgende passage:

> Evenals de erotische neiging van de zoon tot de moeder, behoren de liefdesbetrekkingen tussen vader en dochter tot de typische, algemeen menselijke emoties, die in de loop van de culturele ontwikkeling aan hetzelfde verdringingsproces werden onderworpen. (...) Maar terwijl de fantasieën met betrekking tot het moedercomplex van de jaloerse zoon uitgaan, (...) gaan de fantasieën met betrekking tot het vader-dochter-complex niet, zoals men zou verwachten, van het jonge kind, van de dochter uit, maar (...) van de vader (...). Ook de weinige mythische overleveringen waarin het initiatief van de dochter lijkt uit te gaan, wekken de indruk dat zij alleen dienen ter rechtvaardiging van de aanstootgevende begeerten van de vader, die zo de schuld op zijn dochter tracht te schuiven. (p.337)

Hoewel ook Rank het als goed Freudiaan (zijn verwijdering van de klassieke psychoanalyse dateert van na 1920) alleen over incestueuze fantasieën heeft, gaan deze bij hem niet uit van de dochter maar van de vader, en dat klopt zachtjes gezegd niet met de visie van Freud.

Rank had zijn boek in 1906 praktisch gereed, maar het verscheen pas in 1912. In het voorwoord bij de eerste druk wijt hij deze vertraging aan 'innerlijke remmingen en problemen van buitenaf'. De resultaten van zijn onderzoek waren, schrijft hij, zo verrassend en voor een deel ook zo bevreemdend, dat grondig psychologisch voorwerk gewenst leek alvorens ze konden worden gepubliceerd. Wellicht was het dit voorwerk dat Rank ertoe bracht aan zijn bevindingen een draai te geven die hem toch weer aansluiting verschafte bij de officiële leer. Na te hebben geconstateerd dat in sagen en sprookjes het initia-

tief tot incest van de vader uitgaat, merkt hij op dat dit nog niet betekent dat het ook inderdaad om een eenzijdige neiging gaat. Integendeel,

> de psychoanalyse heeft voor deze dingen pas oog gekregen toen zij bij de behandeling van neurotische vrouwen de verdrongen kinderlijke verliefdheid op de vader met de daarbij behorende jaloezie jegens de moeder als een factor erkende die etiologisch van belang is. (p.337)

Het is duidelijk wie hier door de mond van Rank spreekt. Maar hoe zit het dan met die mythen en sprookjes? zou je Rank willen vragen. Ook daar heeft hij een verklaring voor. Dat die sagen en sprookjes de vader als dader aanwijzen, komt omdat ze door mannen zijn geschreven. Mannen beschikken namelijk in tegenstelling tot vrouwen over het sublieme vermogen tot sublimeren en zijn daarom in staat hun fantasieën om te zetten in kunst, terwijl vrouwen alleen over de neurose als uitlaatklep beschikken. Waarmee Rank dus keurig Sigmund Freuds theorie bevestigt dat diens vrouwelijke patiënten ziek zijn geworden omdat zij fantaseerden over incest met hun vader.

Het paradoxale is nu dat Rank desondanks aan het eind van zijn hoofdstuk over de betrekkingen tussen vader en dochter komt met een kleine casuïstiek die – naar hij zelf zegt – aantoont dat gevallen van vader-dochter-incest in de praktijk zeer vaak moeten voorkomen 'als zij in zo relatief groten getale tot de openbaarheid weten door te dringen.' (p.378) Hij begint zijn casuïstiek met de vooraanstaande zeventiende-eeuwse dichter Molière, die in 1622 hoogstwaarschijnlijk als veertigjarige met zijn negentienjarige dochter Armande is getrouwd en daarbij door de hoge heren uit zijn tijd werd gedekt. 'Zijn huwelijk met Armande was overigens zeer ongelukkig,' schrijft Rank.

> Molière hield weliswaar hartstochtelijk veel van haar, maar zij schijnt lichtzinnig en trouweloos te zijn geweest. (p.379)

Geen wonder, lijkt me. Rank vervolgt zijn casuïstiek met tweeëntwintig krantenberichten uit zijn tijd. In het grootste deel van de gevallen gaat het om vader-dochter-incest in combinatie met moord. Als Freuds theorie over het vrouwelijke Oedipuscomplex zou klop-

pen, zou het de dochter moeten zijn die de moeder, haar rivale immers, naar het leven staat. Daar is geen sprake van. In één geval vermoordt de moeder de vader, in drie gevallen vermoordt de dochter het door haar vader verwekte kind, in twee gevallen pleegt de dochter zelfmoord, in één geval vermoordt de vader de vriend van de dochter en in maar liefst acht gevallen vermoordt de vader de dochter, uit jaloezie, of omdat zij zich tegen hem verzet of tracht hem definitief te ontvluchten. Uit alle gevallen blijkt verder heel duidelijk dat de vader de initiatiefnemer was en de dochter niet van zijn seksuele toenaderingen was gediend. Toch vormt deze casuïstiek voor Rank geen reden om zich af te vragen of de door hem verzamelde sprookjes en sagen niet ook de werkelijkheid weerspiegelen en of neurotische patiënten niet toch de waarheid spreken als zij beweren dat zij seksueel zijn misbruikt door hun vader. Voor zover Rank tegen Freud ingaat, doet hij dat langs een achterdeur.

Wat ik haast beangstigend vind om te bedenken, is dat Freud dezelfde kranten moet hebben gelezen als Rank. Dat betekent dat hij niet alleen in zijn praktijk maar ook in de krant bij wijze van spreken struikelde over de voorbeelden die in strijd waren met het vrouwelijke Oedipuscomplex. Voorbeelden die duidelijk maken dat er in gezinnen eerder sprake is van een dochtercomplex bij vaders dan van een vadercomplex bij dochters, dat het niet de dochter is die de vader, maar de vader die de dochter wil bezitten; en dat incest in de praktijk meer te maken heeft met de misdaad van Antiochus die willens en wetens zijn dochter voor zijn eigen seksuele behoeften gebruikte dan met de misdaad van Oedipus die als volwassene onwetend met zijn moeder trouwde. Dat was ten tijde van Freud en Rank zo; dat is nog steeds zo. Het wordt daarom tijd dat we het Oedipuscomplex, of tenminste de vrouwelijke variant daarvan, vervangen door een meer ter zake doend concept, dat we 'Antiochuscomplex' zouden kunnen noemen.

De vraag die zich dan voordoet is hoe wijdverbreid dit complex is. Naast antiochale vaders zijn er bijvoorbeeld ook vaders die meer weg hebben van Apollonius; zoals Rank al zei, werd Apollonius echter door eenzelfde dochtercomplex gedreven als Antiochus. Judith Herman maakt in haar boek *Father-Daughter Incest* (1981) een onderscheid tussen feitelijke en latente incest. Tot de laatste vorm rekent zij gedrag van vaders dat duidelijk seksueel gemotiveerd is maar geen li-

chamelijk contact of een verzoek tot geheimhouding behelst. Zoals Rank ziet ook Herman geen wezenlijk verschil tussen feitelijke en latente incest. Feitelijke incest is in haar ogen

> de meest extreme vorm van een traditioneel gezinspatroon, (...) het uiterste punt van een continuüm – een overdrijving van de patriarchale gezinsnorm maar geen afwijking ervan. (1981 p.110)

Bezien door de ogen van Herman is het Antiochuscomplex dus inherent aan het gezin in een patriarchale samenleving en kan het bij ieder 'gezinshoofd' met dochters de kop opsteken. Ik zou in deze zelfs nog een stapje verder willen gaan dan Herman. Het valt mij telkens weer op dat de argumenten waarmee incestplegers zich verdedigen (het is niet waar, ze liegt, ze wou 't zelf, wat is er nou helemaal gebeurd, 't is de schuld van haar moeder) en de verklaringen die we bij veel deskundigen aantreffen, elkaars spiegelbeeld vormen. Zo beschouwd zou men kunnen zeggen dat de heersende opvattingen over incest – waarin verandering begint te komen maar die zich niet zomaar laten onttronen – net zo goed als die incest zelf deel uitmaken van het Antiochuscomplex. In brede zin kunnen we het Antiochuscomplex dan ook beschouwen als een gif dat de hele samenleving heeft aangetast. Soms sijpelt het zelfs door in het gedrag van incestslachtoffers zelf, bijvoorbeeld wanneer zij voortdurend excuses zoeken voor de vader en de verantwoordelijkheid voor de incest bij zichzelf of bij de moeder leggen.

Waar komt die toegeeflijkheid jegens vaders vandaan? Als het Antiochuscomplex inherent is aan een patriarchale samenleving, hoe ontstaat het dan? Hoe reproduceert het zich? En waarom wendt de ene vader zich daadwerkelijk voor seksueel contact tot zijn dochter, terwijl de ander dat van zijn leven niet in het hoofd zou halen? Het zal nog wel even duren voor we deze en soortgelijke vragen, die tot nu toe niet eens werden gesteld, bevredigend kunnen beantwoorden. Ik waag mij hierna slechts aan een eerste poging, waarbij ik binnen het kader van de psychoanalyse blijf.

19
Over de etiologie van het Antiochuscomplex, of: Wat bezielt die vaders?

Freud legde in zijn uiteenzetting van de kinderlijke ontwikkeling het accent op de Oedipusfase (grofweg van twee tot vijf jaar), hoewel hij, zoals we hiervoor hebben gezien, niet schroomde een beschuldigende vinger te heffen naar de moeder uit de voorafgaande periode zodra hij een zondebok nodig had. Na Freud is de psychoanalyse steeds meer aandacht gaan besteden aan de vroegste relatie tussen moeder en kind, de zogenaamde pre-oedipale fase. De moeder kwam er daarbij niet altijd even gunstig af. We kennen allemaal het verhaal van de zielige verkrachters die wraak nemen op hun liefdeloze moeders, een tot op de draad versleten theorie die telkens weer met veel aplomb wordt gepresenteerd als het ei van Columbus, zoals onlangs nog door een promoverende Nederlandse psychiater (Burgers 1985).

Twee vrouwelijke theoretici gooiden het aan het eind van de jaren zeventig over een andere boeg. Dorothy Dinnerstein (1977/83) en Nancy Chodorow (1978/80) achten de vroege kindertijd eveneens van cruciaal belang; zij brengen de invloed van de deze periode op de latere ontwikkeling echter niet in verband met de *kwaliteit* van de eerste ouder, maar met het feit dat die eerste ouder in verreweg de meeste gevallen een vrouw is. Daarmee geven zij tevens te kennen dat zij het exclusieve 'moederen' door vrouwen niet als een natuurlijk gegeven beschouwen, maar als een historisch bepaalde ontwikkeling.

Ondanks de grote verschillen die er tussen hen bestaan, kunnen we uit hun werk de volgende gemeenschappelijke redenering destilleren: Tijdens de pre-oedipale of symbiotische fase ervaart de zuigeling zichzelf niet als een afzonderlijk 'ik', maar voelt zich symbiotisch verbonden met de buitenwereld waarvan de moeder de belangrijkste vertegenwoordigster is. Om zich tot een individu te kunnen ontwikkelen, moet het kind zich losmaken uit deze symbiose. Traditionele psychoanalytici kennen daarbij een belangrijke rol toe aan de vader, die als niet-verzorgende ouder pas later zijn intrede doet in het leven van het kind en vanwege zijn veelvuldige afwezigheid en zijn werkzaamheden buitenshuis een heel andere wereld vertegenwoordigt.

Zijn anders-zijn zou het kind als het ware bij moeders rokken vandaan lokken. Dinnerstein en Chodorow gaan er daarentegen van uit dat het kind zich dankzij lichamelijke groei, toenemende competentie en de verwerving van cognitieve vermogens toch wel losmaakt uit de symbiotische fase en dat de aanwezigheid van de vader als tweede, duidelijk andere ouder, het kind juist in staat stelt bij die ontwikkeling een cruciale stap over te slaan. Die stap betreft de correctie van het fantasiebeeld dat het kind zich in de symbiotische fase van de moeder vormt. Zoals het zichzelf niet als een afzonderlijk 'ik' ervaart, zo ervaart het kind ook de moeder in die periode niet als een afzonderlijk persoon met eigen behoeften en beperkingen, maar als een almachtige aanwezigheid die het perfect gelukkig kan maken, dat evenwel niet altijd doet (zelfs de meest volmaakte moeder kan niet altijd voorkomen dat de baby soms buikpijn heeft of honger of kou lijdt) en die dus ook grillig en onbetrouwbaar is. Als ook vaders moederden en eveneens werden geassocieerd met dit pre-rationele beeld uit de symbiotische fase, zou het kind gedwongen zijn dit beeld later bij te stellen en in te zien dat de vroege ouder niet meer en niet minder was dan een medemens. Onder de huidige omstandigheden projecteert het kind het beeld dat het zich van een mens vormt – een rationeel handelend wezen met zwakheden en beperkingen – op de vader, terwijl de moeder een quasi-mens blijft, geen 'ik' maar een 'het', begiftigd met bovenmenselijke krachten in het goede en het kwade. Op deze manier ligt de traditionele rolverdeling tussen de seksen ten grondslag aan de menselijke illusie dat er een wezen bestaat dat ons als het wilde, perfect gelukkig zou kunnen maken, een illusie die men zou kunnen omschrijven als de droom van de Ideale Moeder, een moeder die te allen tijde klaarstaat met haar goede gaven, haar bovenmenselijke liefde en begrip, zonder dat zij over de macht beschikt om 'nee' te zeggen, te kwetsen of te belemmeren.

Beide seksen koesteren deze illusie en brengen deze mee in hun latere relaties, alleen merken vrouwen al snel dat zij in de relatie met mannen in dit opzicht aan het kortste eind trekken. Dat geldt niet in de laatste plaats op het gebied van de seksualiteit, de meest directe mogelijkheid tot herbeleving van de hartstochten die zich voor het eerst vormen in de zuigelingentijd door het lichamelijk contact met de eerste ouder. Zolang die eerste ouder een vrouw is, is bij die herbeleving de balans tussen mannen en vrouwen niet in evenwicht. De

rolverdeling ligt van tevoren vast. Daar vrouwen tot dezelfde sekse behoren als de vroege moeder, worden zij met haar geïdentificeerd. Seksualiteit wordt een soort natuurlijke rijkdom die vrouwen in overvloed bezitten en waar mannen uit putten, iets dat vrouwen 'geven' en mannen 'nemen', in plaats van iets dat zich afspeelt tussen vrouwen en mannen.

Wanneer we ons nu aan de hand van deze theorie met een variant op een vaak geciteerde uitroep van Freud afvragen: wat willen mannen eigenlijk? dan zou het antwoord kunnen luiden: mannen willen onvoorwaardelijke toegang tot een vrouwenlichaam; dat lichaam moet toebehoren aan een wezen dat geen persoon is met een eigen wil, eigen behoeften en gevoelens, maar dat altijd beschikbaar is als een onuitputtelijke bron van goed, zonder dat het over de macht beschikt om kwaad te berokkenen. Het gaat hierbij om een tendens in de mannelijke psyche, die voortvloeit uit een primitief en onredelijk verlangen, on-redelijk in de letterlijke zin van het woord, dat wil zeggen niet gemoduleerd door de rede. Deze tendens manifesteert zich niet bij alle mannen in dezelfde mate en kent tal van verschillende uitingsvormen waar ik hier niet op inga. Hier is vooral van belang dat het Antiochuscomplex (het verlangen naar de toegang tot het lichaam van de dochter) van deze tendens een extreme vorm lijkt, beter nog de zuiverste uitkristallisering ervan. Volwassen vrouwen, hoe dienstbaar en machteloos ook, geven natuurlijk toch nogal eens blijk van een zekere autonomie, al is het alleen al omdat ze kinderen krijgen die hun aandacht vragen of omdat ze ziek worden. En dan hebben we het nog niet eens over eventuele interesses buiten het gezin. De dochter zal dan ook vaak meer kenmerken van de Ideale Moeder vertonen dan de echtgenote. Zij is er altijd en haar macht is nihil. Bovendien zal zij vooral in het begin blij zijn met de aandacht die haar vader haar schenkt en zijn seksuele toenaderingen zonder al te veel uiterlijk protest over zich heen laten komen, zodat de incestueuze vader zichzelf kan wijsmaken dat zijn dochter alleen bestaat – en alleen wil bestaan – om hem gelukkig te maken. En tegelijkertijd kan hij zichzelf wijsmaken dat hij als enige in staat is om háár gelukkig te maken. Anders gezegd: de incestueuze vader bereikt – uiteraard alleen vanuit zijn perspectief en alleen voor zolang het duurt – met zijn dochter de symbiose die hij als zuigeling met zijn moeder wilde. Ik maak jou gelukkig en jij maakt mij gelukkig en niemand komt ooit tussen ons. Of-

wel: niemand, ook jijzelf niet, kan jou ooit van mij afpakken.

Zo beschouwd vormt het Antiochuscomplex – en dus uiteindelijk ook vader-dochter-incest – een produkt van de arbeidsverdeling tussen de seksen, van het feit dat mannen zijn uitgesloten van de primaire verantwoordelijkheid voor kleine kinderen en vrouwen van taken in de 'wijde wereld'.

Uiteraard geeft deze aan Chodorow en Dinnerstein ontleende hypothese inzake de etiologie van het Antiochuscomplex geen antwoord op alle vragen met betrekking tot vader-dochter-incest. Wel kan zij ons een aantal verschijnselen helpen verklaren die in de incestliteratuur regelmatig terugkeren.

Enkele van die verschijnselen hebben te maken met wat men overkoepelend het thema van de afwezige moeder zou kunnen noemen. In een aantal gevallen van vader-dochter-incest werkt de moeder buitenshuis of is om andere redenen regelmatig afwezig. Deskundigen leggen daar vaak gretig de nadruk op, alsof die afwezigheid de *oorzaak* van de incest zou zijn. Hun redenering doet denken aan spreekwoorden als 'je moet de kat niet op het spek binden' of 'de gelegenheid maakt de dief'. Impliciet wordt op die manier aan de moeder de taak van waakhond toebedeeld, wat volgens mij een al te somber beeld oplevert van de manmens. Ik denk dan ook dat we die afwezigheid van de moeder in een ander licht moeten zien. Het is niet zozeer die afwezigheid als zodanig, als wel de autonomie en de zelfbeschikking die daaruit spreken, die bij een bepaalde categorie mannen angst oproepen en wrok. De angst om geen toegang meer te hebben tot een troostend vrouwenlichaam, en wrok omdat de vrouw in wie zij in ieder geval tot op zekere hoogte de Ideale Moeder hoopten te vinden, zich aan hen onttrekt. Die angst en wrok kunnen ertoe bijdragen dat een vader zich tot zijn dochter wendt.

Wat hierbij ook een rol kan spelen is dat de echtgenote zich in de buitenwereld beter weet te handhaven dan de man en deze haar daarom als bedreigend ervaart. In de vakliteratuur staat dan bijvoorbeeld:

> In een ander geval vond incest plaats toen de patiënt er niet in slaagde werk te vinden en de echtgenote, die het gezinsinkomen verdiende, haar echtgenoot had gedegradeerd tot de rol van babysitter. (Cavallin 1966 p.1134)

Tja, een màn zijn en babysitter moeten spelen, geen wonder dat zo'n vent gekke dingen gaat doen.

Afwezigheid van de moeder hoeft niet te betekenen dat zij een baan buitenshuis heeft. Zij kan ook dood zijn. Zeker voor incestueuze weduwnaars bestaat in de incestliteratuur alle begrip. Of zij is ziek. Of wordt in beslag genomen door een nieuwe baby. Of wordt sowieso meer in beslag genomen door haar kinderen dan haar echtgenoot lief is. (Dit laatste zou kunnen verklaren waarom incest naar verhouding vaker voorkomt in grote gezinnen.)

> Alle maatschappijen hebben te maken met het fenomeen van de schaarste, (...) ik beschouw affectie als een schaars goed. In elk gezin is vraag naar meer genegenheid. Kinderen voelen zich tekort gedaan, omdat zij de hoeveelheid affectie met hun broertjes en zusjes moeten delen. De man voelt zich achtergesteld omdat hij de liefde van de vrouw moet delen met zijn kinderen. (VN 1985 p.21)

Aldus de Nederlandse antropoloog H.U.E. Thoden van Velzen in een interview. Over de behoefte aan genegenheid van de vrouw rept hij niet. Ook Thoden van Velzen gaat er stilzwijgend van uit dat zij in het gezin degene is van wie de genegenheid uitgaat, de bron waaruit de anderen putten.

Wat ik over de 'afwezige' moeder heb geschreven, heeft twee dimensies. Het gaat om omstandigheden die zich bij vader-dochter-incest vaak voordoen en daarom in de literatuur worden vermeld. Tegelijkertijd gebruiken veel deskundigen deze omstandigheden als een verklaring, zo niet als een excuus voor het incestueuze gedrag van de vader, zonder in te zien dat dit gedrag te allen tijde, ongeacht de omstandigheden, te maken heeft met een primitief en irrationeel verlangen om een ander mens volledig dienstbaar te maken aan de eigen behoeften. En omdat dit verlangen zo primitief is en zo irrationeel, leidt het al snel tot fixatie, tot blinde dwingelandij, een soort verslaving ook. Sommige vaders kùnnen op een gegeven moment hun dochter niet meer loslaten, ook al zouden zij dat willen. Zij voelen zich verraden als hun dochter iemand in vertrouwen neemt en er zijn er die, nadat de dochter erin is geslaagd hem definitief te ontvluchten, ziek worden of psychisch in elkaar klappen, als een kind dat in de steek is gelaten door de moeder. De roman *Lolita* van Vladimir Nabokov

(1955), een roman die meer inzicht verschaft in de dynamiek van een incestrelatie dan welk wetenschappelijk werk ook, geeft hiervan een uitstekend voorbeeld. De hoofdpersoon Humbert heeft zijn stiefdochter Lolita twee jaar lang als een gevangene bij zich gehouden en seksueel misbruikt. Op een gegeven moment loopt Lolita bij hem weg. Na jaren vindt hij haar terug. Ze is inmiddels getrouwd, verwacht een baby. Desondanks smeekt Humbert haar, alles in de steek te laten en voor eeuwig en altijd bij hem te blijven. De opmerking van Lolita dat zij hem indertijd haatte, schijnt niet tot hem door te dringen. Als Lolita weigert met hem mee te gaan, barst hij in snikken uit en doodt de man die in zijn ogen Lolita van hem heeft afgepakt. De gedachte dat het Lolita zelf was die bij hem weg wilde, schijnt hij niet te kunnen verdragen.

Tot nu toe heb ik de theorie van Dinnerstein en Chodorow over de psychische consequenties van de arbeidsverdeling tussen de seksen – consequenties die ik sterk versimpeld heb samengebracht onder de noemer 'droom van de Ideale Moeder' – gebruikt om inzicht te verwerven in de grondslagen van het Antiochuscomplex en de drijfveren van incestueuze vaders. Er is ook een ander, tamelijk curieus verschijnsel dat binnen het kader van deze theorie verklaarbaarder wordt. Ik bedoel het gegeven dat nogal wat slachtoffers van vader-dochter-incest zich meer in de steek gelaten voelen door de moeder dan door de vader. Dit wordt pas begrijpelijker wanneer we ons realiseren dat ook incestslachtoffers door vrouwen zijn grootgebracht en bijgevolg irreële verwachtingen van de moeder hebben. Net als iedereen blijven zij haar associëren met de fantasiemoeder uit de zuigelingentijd: de alwetende en alziende die als de lieve god zelf haar kind tegen alle ellende zou kunnen beschermen als zij maar wilde.

Dinnerstein en Chodorow komen tot de conclusie dat de man-vrouw-verhoudingen niet alleen in economisch maar ook in psychisch opzicht een stuk gezonder zouden worden als de arbeidsverdeling tussen de seksen werd opgeheven, als vaders mee gingen moederen, en als moeders mee gingen vaderen, dat wil zeggen eveneens gingen fungeren als vertegenwoordigers van die nieuwe, interessante wereld waarmee het kind na de babytijd kennis maakt, wat alleen mogelijk is als ook zij in deze wereld zijn opgenomen, dat wil zeggen systematisch toegang hebben tot de arbeidsmarkt. Pas dan zullen ook vrou-

wen vanaf het begin worden gezien als personen met menselijke behoeften en beperkingen, in plaats van als onuitputtelijke bronnen van affectie.

De denkwijze van Dinnerstein en Chodorow maakt het mogelijk vader-dochter-incest in een breder kader te plaatsen. Vader-dochter-incest heeft te maken met de positie van vrouwen in gezin en samenleving en met het beeld van vrouwen en meisjes in onze cultuur. Een dergelijke zienswijze heeft politieke consequenties. Zij toont aan dat subsidies voor de opvang van incestslachtoffers – hoe noodzakelijk ook – niet voldoende zijn. Wil er structureel iets veranderen met betrekking tot de seksuele uitbuiting van vrouwen en meisjes, een vorm van uitbuiting die bij vader-dochter-incest haar absolute dieptepunt bereikt, dan zal er ook iets moeten veranderen in de structuur van gezin en samenleving.

20
Terug naar de verleidingstheorie: Sándor Ferenczi en Alice Miller

Zowel Marianne Krüll als Jeffrey Masson waren vooral geïnteresseerd in de vraag waarom Freud de verleidingstheorie opgaf. Anderen trachten de gedachten van de jonge Freud in ere te herstellen door ze in een nieuwe vorm te gieten.

In dit verband geniet vooral de Zwitserse psychoanalytica Alice Miller grote bekendheid. De reeks van drie boeken die zij in een kort tijdsbestek publiceerde, heeft niet alleen in vakliteratuur maar ook in pers en media volop aandacht gekregen en soms ook tot controverses geleid. Toch is Miller minder revolutionair dan vaak wordt gedacht. In beknoptere vorm treffen we haar ideeën ook aan bij bijvoorbeeld Sándor Ferenczi, die als enige intimus van Freud nog tijdens diens leven de verleidingstheorie opnieuw naar voren schoof, onder andere in een artikel uit 1933 dat Masson als bijlage opnam in zijn boek *Traumatische ervaring of fantasie.*

Ferenczi en Miller constateren beiden een parallel in de verhouding tussen analyticus en patiënt en die tussen ouder en kind, een parallel die niet alleen te maken heeft met de pedagogische houding van de psychoanalyticus maar ook met de houding van de patiënt, zeker wanneer deze als kind seksueel is misbruikt. Ferenczi merkte in zijn praktijk dat deze patiënten

> een uiterst verfijnd gevoel hebben voor wensen, neigingen, stemmingen, sympathieën en antipathieën van de analyticus, (...) zij geven blijk van een eigenaardige, bijna helderziende kennis van gedachten en gevoelens van de analyticus.

Ook al had Ferenczi de indruk dat zij 'heimelijk gevoelens van haat en woede koesterden' en de 'beroepshuichelarij' van de analyticus perfect doorzagen, zij gedroegen zich gedwee en onderdanig en veroorloofden zich geen kritiek. In plaats van de analyticus tegen te spreken, identificeerden zij zich met hem (1933/84 pp.183, 186). Deze houding weerspiegelt volgens Ferenczi het gedrag dat zij vroeger als sek-

sueel misbruikt kind noodgedwongen aannamen om te overleven. Seksueel misbruikte kinderen worden volgens hem

> verlamd door enorme angst. De kinderen voelen zich fysiek en moreel hulpeloos; hun persoonlijkheid is nog niet krachtig genoeg ontwikkeld om hen zelfs maar in gedachten te laten protesteren; de verpletterende macht en autoriteit van de volwassene brengt hen tot zwijgen. (...) Toch dwingt diezelfde angst (...) hen automatisch tot overgave aan de wil van de agressor, tot het raden en tegemoetkomen aan al diens wensen; tot het volledig vergeten van zichzelf en een volledige identificatie met de agressor. (p.188)

Een analyse waarbij de patiënt zich verplaatst in de analyticus in plaats van omgekeerd, heeft volgens Ferenczi geen zin.

> De analytische situatie, met haar reserve en kilheid, haar beroepshuichelarij en hierdoor gemaskeerde antipathie jegens de patiënt, die deze in al zijn vezels kan voelen, verschilde niet wezenlijk van de toestand die in diens jeugd tot de kwaal had geleid. Door er bovendien bij de patiënt op aan te dringen in een zodanige analytische context zijn trauma te reproduceren, creëerden wij een ondraaglijke situatie; geen wonder dat deze geen andere en betere gevolgen kon hebben dan het oorspronkelijke trauma zelf. (p.185)

Met andere woorden, herbeleving van het oorspronkelijke trauma leidt op deze manier slechts tot een zinloze herhaling van het oude leed, een herhaling die de patiënt niet geneest maar nog zieker maakt. Ferenczi verklaart dat hij zijn patiënten pas echt kon helpen toen hij zijn houding van alwetend en onfeilbaar analyticus liet varen, de neiging 'vast te houden aan bepaalde theoretische constructies' opgaf en zich verdiepte in wat er werkelijk in het leven van de patiënt was gebeurd. Pas toen kwam hij ook tot het inzicht dat

> seksuele trauma's niet genoeg als pathogene factoren benadrukt kunnen worden. (pp.186,187)

Deze 'bekentenis' van Ferenczi doet mij denken aan wat de Nederlandse psychoanalyticus Louis Tas onlangs beweerde in een forum-

discussie over Freud (Amsterdam, Paradiso, 1 november 1985). Dat men in de psychoanalytische praktijk naar verhouding weinig vrouwen met incestervaring aantreft, verklaarde hij door erop te wijzen dat het hierbij om technisch moeilijke patiënten gaat die het vertrouwen in andere mensen hebben verloren en niet over hun ervaringen willen praten. Een vrouw uit de zaal reageerde hierop terecht met de opmerking dat die gang van zaken uit de tijd is, dat de zogenaamde 'alternatieve' of 'laagdrempelige' hulpverlening dagelijks vrouwen over de vloer krijgt die al in een eerste gesprek zelf over hun incestervaring beginnen. Te vrezen is dan ook dat de zogenaamde lage frequentie van incestgevallen in de psychoanalytische praktijk niet zozeer te maken heeft met de werkelijkheid als wel met de door Ferenczi beschreven 'rolwisseling' tussen analyticus en patiënt.

Alice Miller plaatst de overeenkomst in de verhouding tussen enerzijds psychoanalyticus en patiënt en anderzijds ouder en kind in een breder verband. Volgens haar is de hele westerse cultuur doortrokken van het vierde gebod, het gebod vader en moeder te eren. Zij ziet hierin de reden waarom de drifttheorie (welke uitgaat van aangeboren seksuele driften) en de daarmee samenhangende Oedipustheorie, die in plaats van de ouders het kind beschuldigen, zoveel succes hebben. Het vierde gebod vormt volgens Miller een van de hoofdwetten van wat zij de 'zwarte pedagogie' noemt. Zij verstaat hieronder de wreedheden die kinderen onder het mom van opvoeding worden aangedaan.

Alice Miller noemt zichzelf 'advocaat van het kind'. Dat betekent echter niet dat zij ouders aan de schandpaal wil nagelen. Ouders zijn zelf opgevoed. Zij herhalen bij hun kinderen alleen maar wat henzelf vroeger is aangedaan. Zij zijn dus zelf slachtoffer van hetzelfde systeem. De enige manier die Miller ziet om deze vicieuze cirkel te doorbreken is dat mensen in staat worden gesteld binnen het kader van een psychoanalyse via de overdracht, waarbij de psychoanalyticus zich plaatsvervangend als vader of moeder laat gebruiken, een confrontatie aan te gaan met de ouders uit de kindertijd en alsnog de woede, de agressie en het verdriet te uiten die zij vroeger, uit angst voor liefdesverlies en andere sancties, niet durfden te voelen, laat staan te uiten. De analyticus dient zich daarbij niet op te stellen als een autoriteit die alles weet, maar als een begeleider, een advocaat, anders gezegd, zij of hij dient de onbewuste identificatie met de opvoe-

der, die nu binnen de psychoanalyse gangbare munt is, los te laten en zich bewust te identificeren met het kind in de patiënt. Wat het kind is aangedaan, kan niet ongedaan worden gemaakt. Volgens Miller zijn het echter niet de wreedheden als zodanig die volwassenen later ziek maken en hen onbewust ertoe drijven de eigen kinderen te behandelen zoals men zelf vroeger is behandeld, maar het feit dat men de gevoelens daarover altijd heeft moeten wegduwen en de ouders nooit iets heeft kunnen verwijten. Het doel van de analyse is dan dat de patiënt inziet hoe de ouders werkelijk waren en kan rouwen om de verloren gegane illusie van de goede ouders.

Zoals gezegd heeft de zo vaak voorkomende, uitzichtloze reproduktie van de ouder-kind-verhouding in de psychoanalyse ook te maken met het inlevingsvermogen van de patiënt, of liever het inlevingsvermogen van het seksueel misbruikte kind dat volgens Ferenczi hieraan ten grondslag ligt. Bij Miller treffen we een soortgelijk denkbeeld aan. Haar eerste boek heette *Het drama van het begaafde kind.* Begaafd blijkt te staan voor een mengsel van volgzaamheid, inlevingsvermogen, gevoeligheid en intelligentie. Hoewel zij dit nergens expliciet zegt, suggereert Miller dat vooral kinderen die in deze zin van het woord 'begaafd' zijn, gemakkelijk ten prooi vallen aan uitbuiting door een volwassene. Of deze 'begaafdheid' al dan niet aangeboren is, laat zij in het midden. Ferenczi is in dit opzicht duidelijker en benadert volgens mij ook dichter de werkelijkheid. Wat bij Miller 'begaafdheid' heet, kan worden vergeleken met wat hij 'vroegrijpheid' noemt. En Ferenczi laat er geen twijfel over bestaan dat deze vroegrijpheid niet de oorzaak maar het gevolg is van de uitbuiting door de volwassene:

> Extreme nood (...) schijnt het vermogen te hebben plotseling latente, nog onbezette neigingen op te wekken die in de diepste rust hun rijping verbeidden, en deze in werking te doen treden. Het seksueel geschonden kind kan onder druk van zijn traumatische nood plotseling alle toekomstige vermogens tot ontwikkeling brengen die in aanleg in hem aanwezig zijn, (...) hier kan men gerust spreken van *traumatische* (pathologische) *progressie of vroegrijpheid.* (...) Een shock kan tot gevolg hebben dat een deel van de persoonlijkheid plotseling tot wasdom komt, niet slechts emotioneel *maar ook intellectueel.* (...) Angst voor de ongeremde (...) vol-

wassene maakt van het kind als het ware een psychiater; en om dat te worden en zich te beschermen tegen de gevaren die uitgaan van mensen zonder zelfbeheersing, moet het eerst weten hoe het zich volledig met hen kan vereenzelvigen. (1933/84 p.191)

Wat Ferenczi vroegrijpheid noemt, heeft niets positiefs. Het is een rijpheid die door anderen wordt geactiveerd en waarvan anderen profiteren, een rijpheid die het seksueel misbruikte kind in staat stelt te overleven maar het tevens tot speelbal maakt, een rijpheid die zelfrespect en zelfvertrouwen, twee eigenschappen die iedereen nodig heeft om zich in het menselijk verkeer te kunnen handhaven, verstikt.

Het overontwikkelde inlevingsvermogen van het seksueel misbruikte kind is een aspect van wat er bij incest gebeurt. Daarnaast tracht Ferenczi, evenals Miller, de kern te benoemen van wat er psychisch mis is wanneer een ouder zijn kind ondergeschikt maakt aan zijn eigen behoeften. Hij gebruikt daarvoor als sleutelwoord de term 'spraakverwarring'. De titel van zijn betoog waarop ik mij hier baseer, luidt: 'Spraakverwarring tussen de volwassenen en het kind (De taal van de tederheid en de taal van de hartstocht).' Een volwassene die de tedere taal van het kind in hartstocht vertaalt, interpreteert de bedoelingen van het kind volstrekt verkeerd. Deze spraakverwarring is volgens Ferenczi typerend voor de wijze waarop incestueus misbruik tot stand komt:

Een volwassene en een kind houden van elkaar; het kind heeft de speelse fantasie dat het tegenover de volwassene de moederrol speelt. Dit spel kan tevens erotische vormen aannemen, maar blijft altijd op het niveau van de tederheid. Dit geldt niet voor volwassenen met een pathologische aanleg. (...) Zij verwarren de speelsheid van het kind met de wensen van een seksueel rijp iemand. (p.187)

Zonder Freuds ideeën over de oedipale verlangens van het kind te verwerpen, plaatst Ferenczi deze op een heel ander niveau; kinderen spelen volgens hem bijna zonder uitzondering

met de gedachte de rol van de ouder van hetzelfde geslacht aan te nemen, om de echtgeno(o)t(e) te worden van de ouder van het andere geslacht. Maar, dit moet benadrukt worden, enkel in de ver-

beelding; in werkelijkheid willen noch kunnen zij het zonder tederheid stellen. (...) Indien gedurende deze tederheidsfase aan het kind *meer liefde* of een andersoortige liefde dan die het wenst, wordt opgedrongen, kan dit tot dezelfde pathogene gevolgen leiden als *gebrek aan liefde,* waarin tot dusver bijna altijd de oorzaak van afwijkingen is gezocht. (p.190)

Ferenczi laat er vervolgens geen twijfel over bestaan dat 'het voortijdig enten van hartstochtelijke, met schuldgevoel doorspekte vormen van liefde op een nog onrijp, onschuldig wezen' diepe littekens achterlaat in de psyche van het kind en ten grondslag kan liggen aan ernstige neurosen (p.190).

Wat Ferenczi spraakverwarring noemt, is vergelijkbaar met wat Miller aanduidt als 'narcistische bezetting' van het kind door de ouder. Zij bedoelt hiermee dat de ouder in de omgang met het kind uitgaat van de eigen behoeften die hij of zij op het kind projecteert. En een kind is door de machtige ouder zo gemakkelijk te manipuleren, dat het in ruil voor de liefde en aandacht waarop het is aangewezen om te kunnen overleven, bereid is de eigen behoeften opzij te zetten ten gunste van die van de ouder.

Het begrip 'narcistische bezetting' is bij Miller als zodanig niet negatief. In een gezonde ouder-kind-relatie zou het zelfs onmisbaar zijn, zolang de rollen tussen ouder en kind maar niet worden omgedraaid. Goede ouders zijn in de ogen van Miller ouders die het kind 'dienen' in plaats van het op te voeden, dat wil zeggen 'het ware zelf' van het kind te verstikken in een corset van normen, regels en voorschriften. Goede ouders begrijpen het kind, respecteren het en laten zich door het kind gebruiken als 'spiegel'; als het kind daarin kijkt, ziet het zichzelf, de eigen behoeften en gevoelens, en niet die van de ouder. Om zich te kunnen ontwikkelen tot een individu dat stevig in de wereld staat en niet wordt geregeerd door neuroses, heeft ieder kind een ouder nodig die het op deze manier 'narcistisch kan bezetten'. In de praktijk gebeurt echter, aldus Miller, maar al te vaak het omgekeerde. Het is dan niet het kind dat de ouder, maar de ouder die het kind bezet.

Het narcistisch bezette kind wordt door de volwassene beleefd als een onderdeel van zich zelf. Daarom kan hij zich nauwelijks voor-

stellen dat wat hem zelf lustgevoelens geeft, voor het kind wel eens een andere betekenis zou kunnen hebben. (1981/83 p.12)

Ferenczi en Miller zijn in mijn ogen verplichte literatuur voor iedereen die zich bezighoudt met het incestvraagstuk. Dat neemt niet weg dat ik op het werk van Miller ook kritiek heb. We hebben hiervoor gezien dat Freud het door hem zelf gepostuleerde belang van de vroege kindertijd aangreep om te stellen dat het seksuele misbruik op fantasie moest berusten omdat 'het onbewuste geen verwijzingen naar de werkelijkheid bevat.' (zie pp.112 e.v.) Hij ging daarbij voorbij aan de verhalen van vrouwelijke patiënten die *na* de vroege kindertijd – dat wil zeggen *na* de periode tot vijf jaar die bij ieder mens ten prooi valt aan amnesie en daardoor slechts voortleeft in het onbewuste – door hun vader waren misbruikt en zich dat misbruik wel degelijk herinnerden. Bij Miller speelt zich iets soortgelijks af. Weliswaar bevat het onbewuste in haar ogen wel degelijk herinneringen aan werkelijke gebeurtenissen, maar ook zij concentreert zich op de onverwerkte ervaringen uit de Oedipusfase, de ervaringen waaraan iedere bewuste herinnering ontbreekt, en ook bij haar leidt dit ertoe dat ervaringen die van later dateren worden veronachtzaamd, zoals in de volgende passage, waarin Miller in navolging van Freud tussen oedipale fase en puberteit een latentieperiode onderscheidt:

> De vermindering van de belangstelling voor seksualiteit in de latentieperiode verklaart Freud uit de verdringing van het Oedipuscomplex. (...) Wanneer men het kleine kind niet als subject (...) maar als object van de seksuele verlangens van de volwassene ziet, dringen zich nog andere overwegingen op: het kleine kind komt lichamelijk veel meer in contact met de volwassene dan het oudere kind. Het leeft veel dichter bij zijn ouders en vaak slaapt het in dezelfde kamer. Het is ook in de eerste levensjaren veel aantrekkelijker en opwindender dan in de tijd van de tandwisseling en de schooltijd. Bovendien kan men meer vertrouwen op de geheimhouding van een klein kind dan op die van een ouder kind. (1981/83 p.155)

In dit citaat associeert Miller seksueel misbruik met noodzakelijke aanrakingen door volwassenen in het kader van de lichamelijke ver-

zorging. We herinneren ons dat ook Freud die twee zaken door elkaar haalde en op die manier via de dienstbodenetiologie tot beschuldiging van de moeder kwam. Daarnaast brengt Miller het seksuele misbruik in verband met de charme van het kind. De combinatie van deze factoren – enerzijds aantrekkelijkheid van het kind, anderzijds impliciete beschuldiging van de moeder – vinden we terug in de volgende passage:

> Het is heel natuurlijk dat het kind bij de volwassene seksuele behoeften wekt, want het is mooi, aanhalig, teder en bewondert de volwassene. (...) Wanneer een volwassene een bevredigend seksleven heeft met een partner van zijn eigen leeftijd, zal hij zich kunnen onthouden van de bevrediging van de verlangens die het kind heeft gewekt, zonder deze te hoeven afweren. Wanneer hij zich echter door zijn partner vernederd voelt en niet serieus genomen (...) zal een dergelijke volwassene bijzonder sterk in de verleiding komen zijn seksuele behoeften bij zijn kind te bevredigen. (1981/83 p.156)

Een andere passage waarin Miller in verband met het incestvraagstuk als trouwe Freudiaan slechts oog heeft voor de Oedipusfase, luidt:

> Met het woord 'oedipaal' associeert men verschillende zaken. (...) De jaloezie, de onmacht, de uitzichtloze rivaliteit met de volwassene waardoor het kind het machtsverschil te voelen krijgt (...) dat alles hoort bij de zogenaamde 'oedipale fase', de periode tussen drie en vijf jaar, de tijd dat het kind op zijn mooist is en vaak als favoriet seksobject van volwassenen en oudere broers en zusters fungeert. Het kind heeft net geleerd verstaanbaar te praten, het beweegt zich gracieus, bewondert zijn ouders, vertrouwt hen volledig, toont nog geen wantrouwen, geen kritiek, is een ideaal beschikbaar object. (1981/83 p.155)

Wat Miller dus beweert is dat seksueel misbruik van kinderen door een ouder vooral plaatsvindt in de leeftijd tot vijf jaar en dat kinderen in de latentieperiode als het ware buiten gevaar zijn omdat zij dan een groot deel van hun aantrekkelijkheid hebben verloren. Dat nu is in krasse tegenspraak met de feiten. Seksueel misbruik heeft niets met de

specifieke aantrekkelijkheid van een bepaald kind of een kind op een bepaalde leeftijd te maken. Juist in die zogenaamde latentieperiode worden veel meisjes het slachtoffer van hun vader. In heel veel gevallen begint het misbruik als het meisje tussen de acht en tien jaar is. Bovendien is het vaak de oudste dochter die door de vader wordt misbruikt, ook al is er in het gezin tegelijkertijd een kind in de aantrekkelijke oedipale leeftijd aanwezig. Miller zou dat ook moeten weten. Zij schrijft tenminste:

> Het is een bekend feit dat vaders soms hun dochters verkrachten, en de laatste tijd leest men meer over dergelijke dingen omdat de dochters meer kansen krijgen om geheimen aan de openbaarheid prijs te geven, althans voor zover het trauma zich op latere leeftijd heeft afgespeeld en dus *herinnerd kan worden.* (1981/83 p.130, cursivering van mij)

Maar zo'n constatering blijft vervolgens in de lucht hangen; zij probeert niet deze in haar betoog te integreren; net als Freud interesseert zij zich in wezen niet voor wat zich op herinnerbare leeftijd afspeelt.

De vroege kindertijd die in Millers denken centraal staat, stuurt haar waarnemingen. We hebben gezien dat volgens haar een klein kind gemakkelijker te misbruiken is omdat het beter kan zwijgen. Ik vraag me af of de zaak bij incest niet eerder omgekeerd ligt. Een al wat groter kind kan men als volwassene bijvoorbeeld zodanig manipuleren dat zij zich schuldig en medeplichtig voelt en alleen al om die reden haar mond houdt; bovendien is een groter kind beter dan een klein kind in staat dingen verborgen te houden; een klein kind zal gemakkelijker spontaan de mond voorbijpraten.

Het dogma van de vroege kindertijd maakt ook dat Miller telkens weer uitkomt bij de moeder als uiteindelijke verantwoordelijke voor wat er misgaat in het kinderleven. In haar eerste boek: *Het drama van het begaafde kind* windt Miller er geen doekjes om dat de moeder-kind-relatie in haar ogen de bron is van zowel alle geluk als alle ellende:

> Elk kind heeft de rechtmatige narcistische behoefte om door zijn moeder gezien, begrepen, serieus genomen en gerespecteerd te worden. Het moet in de eerste levensweken en -maanden kunnen

beschikken over de moeder, het moet haar kunnen gebruiken, door haar weerspiegeld worden. (...) Wanneer het kind het geluk heeft op te groeien bij een weerspiegelende moeder, een moeder die wil dienen als plaatsvervangend narcistisch object, dat wil zeggen: zich laten gebruiken voor de narcistische ontwikkeling van het kind (...) dan kan in het opgroeiende kind langzamerhand het gezonde zelfbewustzijn ontstaan. (1979/81 pp.38,39)

Haar eenzijdige gerichtheid op de moeder heeft Miller van feministische zijde veel kritiek opgeleverd. Op het eerste gezicht lijkt het of zij zich die kritiek heeft aangetrokken. In *Gij zult niet merken,* haar derde boek, is 'de moeder' vervangen door 'de ouders'. Ik vind dat echter geen vooruitgang. De ouders worden nu afgeschilderd als een ongedifferentieerde twee-eenheid. Dat werkt verdoezelend. Bij het lezen vraag je je af of Miller, als zij het over 'de ouders' heeft, niet toch de moeder voor zich ziet. Die indruk wordt nog versterkt door het feit dat zij telkens weer – vaak terloops alsof het vanzelf spreekt – naar de moeder verwijst. Henry Miller, Beaudelaire, Beckett, de Don Juan, zij allemaal zijn bij hun moeder tekortgekomen. En over Kafka schrijft Miller:

Het lijden van het kleine kind onder zijn moeder, die het kind niet kon begrijpen en niet eens kon waarnemen, blijft emotioneel ontoegankelijk voor de mens Franz Kafka, terwijl de problemen met de vader, die van latere datum zijn, veel minder ongrijpbaar waren en dus beter onder woorden konden worden gebracht. (1981/83 p.268)

Impliciet wordt dus ook hier weer te kennen gegeven (net als bij Freud) dat de moeder de uiteindelijke wortel van alle ellende is. Met betrekking tot seksueel misbruik betekent dat: als je als klein kind maar een spiegelende moeder hebt gehad, dan kan een verkrachtende vader later niet meer zoveel kwaad.

Miller leidt de aandacht af van de vader en in feite doet zij dat op dezelfde manier als Freud. Door te hameren op het belang van de vroege kindertijd, wekt zij de indruk dat, ook al wordt het kind seksueel misbruikt door de vader, het de moeder is die het kind hiervoor ontvankelijk heeft gemaakt, omdat zij het in de eerste levensjaren niet

in staat heeft gesteld 'een gezond zelfbewustzijn' te ontwikkelen. Dat 'gezonde zelfbewustzijn' ontbreekt tegelijkertijd bij de incestueuze vader, die op zijn beurt verhaal kan halen bij zijn eigen moeder.

Ondanks bovenstaande bezwaren tegen het werk van Miller beschouw ik haar ideeën en die van Ferenczi als een uitstekende basis voor een rehabilitatie en modernisering van Freuds verleidingstheorie. Het beeld van de spraakverwarring tussen volwassene en kind, een verwarring van de taal der tederheid en de taal der hartstocht, geeft evenals het beeld van de narcistische bezetting van het kind door de ouder in de eerste plaats duidelijk aan dat incestueus misbruik *niet* kan worden afgedaan als fantasie en in de tweede plaats dat incestueuze contacten *nooit* van het kind uitgaan. Bovendien laten beide auteurs er geen twijfel over bestaan dat incest schadelijk is en diepe wonden slaat in de psyche van het kind.

Een vraag waaraan Ferenczi en Miller voorbijgaan is waarom in verreweg de meeste gevallen van incest de dader een man is, ook in die – minderheid van – gevallen waarin een jongetje het slachtoffer is. We hebben gezien dat Miller uitgaat van een soort 'doorgeefmechanisme'; ouders die hun kinderen mishandelen of uitbuiten zijn volgens haar vroeger op dezelfde manier behandeld en gebruiken hun kind als uitlaatklep voor hun eigen onverwerkte frustraties. Dit verklaart echter niet waarom zoveel vaders hun frustraties in seksueel misbruik vertalen terwijl moeders dat niet of nauwelijks doen. In verband met dit verschijnsel heb ik de term 'Antiochuscomplex' geïntroduceerd, een term die – in tegenstelling tot het 'Oedipuscomplex' – benoemt in plaats van verhult, en die dan ook kan worden gebruikt als kernbegrip van een nieuwe psychoanalyse, een psychoanalyse die terugkeert naar haar haast honderd jaar oude bron: de verleidingstheorie.

Deel III
Sociaal-psychologische benaderingen

21
Theorievorming over de oorzaken van incest

Binnen sociologie en psychologie heeft in de loop van deze eeuw een verschuiving plaatsgevonden in het denken over de oorzaken van incest. Die verschuiving heeft zowel te maken met wetenschapstheoretische achtergronden als met de samenstelling van het empirisch onderzoeksmateriaal, terwijl daarnaast de (soms verborgen) invloed van de psychoanalyse – na een zekere incubatietijd – vooral in de tweede helft van de twintigste eeuw sterk toenam.

Aanvankelijk richtten onderzoekers zich vooral op de persoon van de dader, wiens gedrag zij trachtten te verklaren uit een al dan niet aangeboren afwijking. Sommigen beschouwden incestplegers als geestelijk gestoord, anderen zochten de oorzaak in een ongewoon sterke geslachtsdrift (hyperseksualiteit), weer anderen in een gebrekkige intelligentie. Een andere poging tot verklaring bracht incest in verband met het sociale milieu, met armoede, drankmisbruik en morele afstomping in de onderlagen van de samenleving.

Het zoeken naar één – liefst biologische of anderszins objectief aantoonbare – oorzaak had te maken met de toenmalige stand van de mens- en maatschappijwetenschappen, die nog grotendeels geënt waren op het negentiende-eeuwse positivisme. Een andere factor die een stempel op het onderzoek drukte, was de wijze waarop onderzoekers aan hun materiaal kwamen. De meeste publikaties hadden betrekking op gevallen van incest waarbij strafrechtelijk werd ingegrepen en op verzoek van justitiële autoriteiten een onderzoek werd ingesteld. Dit forensisch onderzoek gaf een vertekend beeld van incest, omdat het zich slechts uitstrekte tot die gevallen waarin aangifte was gedaan, iets wat zeker in het verleden zelden gebeurde. Een gevolg hiervan was dat, onder invloed van verschijnselen als klassejustitie, het accent automatisch kwam te liggen op de lagere klassen. Een ander kenmerk van dit onderzoek was dat het gedrag en de beleving van de *dader* de ingang vormden tot het incestvraagstuk. Een van de gevaren hiervan was dat argumenten waarmee de dader zich trachtte schoon te wassen (bijvoorbeeld het argument van de frigide echtgenote) de status kre-

gen van oorzaak. Ook voor die onderzoekers (bijvoorbeeld Van der Kwast, Maisch) die eveneens gesprekken voerden met de seksueel misbruikte dochter en haar moeder, bleef de dader rechtstreeks of indirect (via politieverslagen of ander dossiermateriaal) de belangrijkste 'informant'.

Sinds pakweg de jaren vijftig beperkt het incestonderzoek zich niet langer tot de forensische psychiatrie, maar verschijnen er ook klinische studies, waarvoor het materiaal wordt ontleend aan de praktijk van psychiaters en psychologen. Natuurlijk geldt ook hier dat het onderzoek wordt verricht bij een selecte groep, daar ook tot de hulpverlening slechts een fractie van de gevallen doordringt. Een verschil is evenwel dat, anders dan in de justitiële wereld, de dader binnen de hulpverlening niet in de eerste plaats wordt gezien als iemand die een strafbaar feit heeft gepleegd en dat hij niet als enige, of belangrijkste, informant fungeert. Mede hierdoor ontstond een verbreding en verdieping van het onderzoek. Men stapte af van het zoeken naar één oorzaak en ging over op een 'meerdimensionale benadering' (Maisch 1968/71 p.98). Daarbij kwam de gezinssituatie steeds meer op de voorgrond te staan. Men interesseert zich niet langer alleen voor gedrag en persoonlijkheid van de dader, maar ook van het slachtoffer en haar moeder. De interactie tussen de verschillende gezinsleden wordt een factor van cruciaal belang. Overigens betekent dit niet dat de andere verklaringen zijn verdwenen. Zij bestaan voort naast de theorie die momenteel in de traditionele psychologie en psychiatrie het meest in zwang is en die ik de theorie van het ontwrichte gezin noem. Op het eerste gezicht lijkt deze theorie een stap vooruit vergeleken bij de tamelijk fatalistische visie waarbij de incest wordt toegeschreven aan een abnormale eigenschap van de dader. Toch heeft zij ook uiterst kwalijke kanten: maar al te vaak ontaardt zij in een aanklacht tegen het slachtoffer en haar moeder en een pleitrede voor de vader.

Een opmerking die in dit verband niet achterwege mag blijven is dat een groot deel van de klinische incestliteratuur bestaat uit artikelen in vaktijdschriften die zijn gebaseerd op een uiterst beperkt aantal gevallen (soms niet meer dan drie of vier) binnen één medische praktijk. Voor de lezers van deze artikelen is moeilijk uit te maken in hoeverre de theoretische denkbeelden over incest die erin worden verkondigd, empirische ondersteuning vinden in de concrete gevallen waarmee de desbetreffende medicus in zijn praktijk is geconfron-

teerd. Anders gezegd: in hoeverre wordt wat men wil aantonen als stiekem vooronderstelt? Toch bevatten juist deze artikelen opvattingen die een eigen leven zijn gaan leiden en door tal van deskundigen als vaststaande waarheden worden overgenomen, zonder dat men nog stilstaat bij de bron waaruit zij stammen. Een typisch voorbeeld hiervan vormt een artikel van Kaufman, Peck en Tagiuri (1954), gebaseerd op een onderzoek onder elf seksueel misbruikte dochters, dat een perfect staaltje van vadervrijpleiting behelst. Op pp. 228 e.v. kom ik hierop terug.

Ondanks verschillen in wetenschapstheoretische achtergronden en onderzoeksmethoden vertonen bovengenoemde theorieën over de oorzaken van incest enkele fundamentele gemeenschappelijke kenmerken. In de eerste plaats stappen zij hand in hand met de culturele antropologie (zie deel 1) luchtigjes heen over de asymmetrische schending van het incesttaboe. De meeste auteurs wekken de indruk dat alle vormen van incest even vaak voorkomen, ook al tonen de statistieken waarmee sommigen hun betoog illustreren, het tegendeel. Sommigen merken terloops op – en ook die houding kennen we uit de culturele antropologie – dat vader-dochter-incest het meest voorkomt en laten het dan bij die constatering, alsof dit een factor is die er verder niet toe doet.

Een tweede gemeenschappelijk kenmerk van bovengenoemde onderzoekers is de inspanning die zij zich getroosten om incest af te schilderen als iets dat zich afspeelt aan de rand van de samenleving, iets dat met het 'gewone' leven niets te maken heeft. Die tendens manifesteert zich duidelijk in de opvatting van de incestpleger als een abnormaal wezen: psychopaat, geesteszieke, seksmaniak of alcoholicus. Ook de arme sloeber valt hieronder, evenals het ontwrichte gezin dat in de recente literatuur zulke hoge ogen gooit. In zekere zin kan het ontwrichte gezin worden beschouwd als de opvolger van het asociale gezin. Ook aan het beeld van het ontwrichte gezin ligt de gedachte ten grondslag dat het gezin als hoeksteen van de samenleving in wezen gezond is en immuun voor verderfelijke praktijken als incest. Ook hier worden concrete gevallen van incest voorgesteld als incidentele ontsporingen in verziekte situaties die volledig losstaan van de 'normale' maatschappij.

Het afgelopen decennium is er vanuit feministisch perspectief een nieuwe kijk op incest ontstaan. Een wezenlijk kenmerk van feministi-

sche studies in het algemeen is dat systematisch rekening wordt gehouden met de categorie 'sekse'. Dat geldt ook voor feministische incestonderzoekers. Zo hechten zij in tegenstelling tot collega's die dit feit liever negeren, fundamenteel belang aan de eenzijdige overtreding van het incesttaboe, aan het feit dat bij incest de dader in verreweg de meeste gevallen een volwassen of bijna-volwassen man is en het slachtoffer een meisje. Zij brengen incest in verband met andere vormen van seksueel geweld tegen vrouwen. In de jaren zeventig bracht de vrouwenbeweging aan het licht dat in geval van verkrachting van vrouwen de dader meestal een bekende van het slachtoffer is en dat ook verkrachting binnen het huwelijk niet tot de zeldzaamheden behoort. In de jaren tachtig blijkt nu dat ook vrouwelijke kinderen regelmatig het slachtoffer worden van seksuele agressie door een volwassene die zij kennen en vertrouwen. Een van de consequenties hiervan is dat de ideologie van het gezin als veilige haven in een wereld vol gevaren op zijn minst enige correctie behoeft. Voor vrouwen fungeert het gezin vaak als een gevangenis. Voor een seksueel misbruikte dochter geldt dat in verhevigde mate en in de meest letterlijke zin. Het is het gezin als instituut dat de mogelijkheid tot extreme uitbuiting van een extreem afhankelijk mensenkind in zich bergt; het is de samenleving die deze uitbuiting oogluikend toestaat of er blind voor is, wat uiteindelijk op hetzelfde neerkomt.

Hoe verhelderend de feministische visie op incest ook is, zij bevat uiteindelijk geen antwoord op de vraag waarom de ene vader incest pleegt en de andere niet. Dat geldt ook voor het omvangrijkste Nederlandse onderzoek tot nu toe onder een aselecte steekproef van ruim duizend vrouwen. De onderzoekster wilde van die vrouwen vooral weten of zij als kind seksueel waren misbruikt en hoe zij dat hadden beleefd. Zij gaat weliswaar in op wat zij 'gezinsachtergronden' noemt, maar veel kennis over de persoon van de dader levert dat niet op. Zoals zij zelf schrijft, moet 'de oorzaak gezocht worden bij degenen die het misbruik plegen' en was het zoeken naar oorzaken in haar onderzoek niet mogelijk, 'omdat er nauwelijks gegevens over de dader en zijn motieven zijn verzameld.' (Draijer 1988 pp.207, 343) Inherent aan een representatief onderzoek is dat je een controlegroep hebt. Richt je je in zo'n onderzoek op vrouwen, dan vind je naast incestslachtoffers ook vrouwen die geen incest hebben meegemaakt en een vergelijking van beide groepen levert belangrijke informatie op

over, bijvoorbeeld, de gevolgen van incest voor slachtoffers. Om wat meer over de oorzaken van incest te weten te komen, zou een soortgelijk steekproefonderzoek onder mannen zinvol zijn, maar dat is helaas geen haalbare kaart: onder de mannen die incest plegen of gepleegd hebben, zullen er geen of in ieder geval te weinig zijn die vrijwillig aan zo'n onderzoek meewerken. Wat de kennis over incestueuze vaders betreft, zullen we het dan ook moeten doen met wat hun dochters over hen vertellen en wat bekend is uit onderzoek onder mannen die op de een of andere manier zijn 'gepakt'.

Nadat ik hierboven met zevenmijlslaarzen door de recente geschiedenis van het incestonderzoek ben gestapt, keer ik op mijn schreden terug om de theorieën die hier slechts zijn aangestipt, in de volgende hoofdstukken uitvoeriger te behandelen.

22
Incest en sociaal milieu

In het gedicht 'Encore une fois sur le fleuve' vertelt Jacques Prévert (1963) over een vijftienjarig meisje dat zelfmoord pleegt omdat zij een kind verwacht van haar vader. Prévert roept het volgende beeld op van de omstandigheden waarin het meisje is verkracht. Op een kale matras ligt zij temidden van haar broers en zusjes in een bedompt Parijs arbeidersoptrekje te slapen. De dodelijk vermoeide moeder snurkt luidruchtig met haar gezicht naar de muur. De vader keert huiswaarts na zijn nachtelijk werk in de Hallen, de tot 1968 in het hartje van Parijs gevestigde groothandelsmarkt. Het gaat om een oudmilitair die in de tropen heeft gewerkt maar is afgekeurd op grond van debiliteit. Zijn fletsblauwe ogen zijn vertroebeld door de wijn. Onderweg houdt hij stil bij een bordeel om met een zucht van spijt te constateren dat het is gesloten. Eenmaal thuis aangekomen, vergrijpt hij zich aan zijn dochter.

Prévert schetst hiermee een tafereel dat nog niet zo lang geleden zowel door deskundigen als door de publieke opinie werd geassocieerd met incest: een arme sloeber met een rotbaan, dazig door de drank, gewend zijn seksuele behoeften onmiddellijk te bevredigen, kostwinner voor een afgesloofde vrouw en een krot vol kinderen, die zich als een dier op zijn dochter werpt. Vooral het argument van de belabberde woonomstandigheden in de lagere klassen ontbrak in de eerste helft van deze eeuw in vrijwel geen enkele studie over incest. Als ouders en kinderen opeengepakt leefden in één vertrek en alles van elkaar zagen, dan kon 'dierlijk' gedrag (en daaronder werd ook incest gerangschikt) bijkans niet uitblijven, zo redeneerde men. Een socioloog formuleerde deze gedachte rond de eeuwwisseling als volgt:

(...) in de achterbuurten van de grote steden, waar gezinnen als varkens bij elkaar hokken, bestaat een gruwelijke laksheid ten aanzien van het plegen van incest door zowel volwassenen als kinderen. (in Weinberg 1955/76 p.55)

Naarmate de welvaart toenam en de woonomstandigheden ook in de lagere milieus verbeterden, verloor het argument van de te krappe behuizing als een van de oorzaken van incest zijn prominente plaats in de vakliteratuur, te meer toen het besef groeide dat geheimhouding een wezenskenmerk is van incest en dat die geheimhouding bestaat bij de gratie van het feit dat de dader zich met het slachtoffer kan afzonderen. In de huidige incestliteratuur worden gebrekkige woonomstandigheden hooguit nog genoemd als een bron van psychische spanningen (waarbij incest wordt gezien als een uitlaatklep voor die spanningen).

De meer algemene, dus niet specifiek aan huisvesting gebonden, associatie van incest met asocialiteit was een langer leven beschoren. In feite is zij ook nu nog stevig verankerd in de publieke opinie. In de vakliteratuur is echter geleidelijk aan een genuanceerder beeld ontstaan, dat te maken heeft met het tamelijk recente inzicht dat men in hogere milieus beter in staat is het seksuele misbruik verborgen te houden.[17] Lagere klassen komen vaker dan de hogere in aanraking met politie, justitie en instanties als de kinderbescherming, zodat incest er eerder aan het licht komt. Bovendien worden daders uit de lagere klassen vaker veroordeeld terwijl bij daders uit de hogere klassen een zaak vaker wordt geseponeerd (klassejustitie). Onderzoeken nu waarin een verband is aangetoond tussen sociaal-economische klasse en incest, zijn meestal verricht onder veroordeelde incestdelinquenten, zodat a priori al een selectie had plaatsgevonden in de richting van de lagere sociaal-economische milieus (zie Draijer 1985 pp.55, 56).

Wat volgens mij ook niet over het hoofd mag worden gezien, is dat de associatie van incest met asocialiteit lange tijd heeft bijgedragen tot de geheimhouding van incest door dochters en zeker ook door moeders (die er van oudsher op worden aangekeken als een gezin 'niet

17 Er moge aan herinnerd worden dat ook Freuds vrouwelijke patiënten afkomstig waren uit de hogere klassen. Sommigen zien zelfs hierin de reden waarom Freud zijn verleidingstheorie opgaf. Had Freud aan die theorie vastgehouden, dan had hij de fine fleur van de Weense vaders moeten beschuldigen, terwijl hij van diezelfde mannen afhankelijk was voor de roem waarnaar hij streefde. Het incestprobleem afschuiven op het proletariaat kon Freud niet, want in zijn wachtkamer zaten de levende bewijzen van het tegendeel.

deugt'). Als incest alleen voorkwam bij 'asocialen', dan boette het middenklassegezin bij bekendwording immers sterk in aan sociale status, evenals trouwens het nette arbeidersgezin, want ook in de arbeidersklasse bestond – en bestaat – er een hiërarchische verhouding tussen de categorie 'arm maar fatsoenlijk' en de 'echte asocialen'. Tegelijkertijd bestendigde die geheimhouding de gedachte dat vader-dochter-incest in 'nette' gezinnen niet voorkwam.

Maisch onderzocht in de jaren zestig achtenzeventig gevallen van vader-dochter-incest die bij Duitse gerechtshoven voor kwamen (zestig daders werden veroordeeld). Eenennegentig procent van de gezinnen in zijn materiaal bleek te behoren tot de laagste twee sociale lagen, dat wil zeggen de vader/echtgenoot was geschoold of ongeschoold arbeider. De middenlaag (ambtenaren, employés, kleine zelfstandigen) was met negen procent weinig vertegenwoordigd en de sociaal hoogste laag helemaal niet. Toch was ook Maisch al van mening dat hieruit niet zonder meer mocht worden geconcludeerd dat 'vader-dochter-/stiefvader-stiefdochter-incest ook inderdaad het meest voorkomt in de lagen van de bevolking met het geringste sociale prestige.' Hij spreekt het vermoeden uit dat een zeer groot deel van de gevallen niet bekend wordt en acht 'terughoudendheid nodig bij het trekken van generaliserende conclusies.' (1968/71 pp.117,118)

Van de veertig slachtoffers van vader-dochter-incest die de Amerikaanse onderzoekster Herman tussen 1975 en 1980 interviewde, was maar liefst de helft afkomstig uit de middenklasse; de andere vijftig procent kwam uit een arbeidersgezin. Waarschijnlijk is er bij Herman echter sprake van enige vertekening in omgekeerde richting, omdat zij uitsluitend vrouwen interviewde die een aantal jaren na het stoppen van de misbruikrelatie op eigen initiatief in therapie waren gegaan, een vorm van hulpverlening waarnaar vrouwen uit de middenklasse over het algemeen gemakkelijker de weg vinden dan vrouwen uit de arbeidersklasse. Bovendien beperkte Herman zich bewust tot blanke vrouwen

> om zelfs maar de mogelijkheid te vermijden dat onze bevindingen gebruikt zouden kunnen worden om voedsel te geven aan loze speculaties over raciale verschillen. (1981 p.67)

Daar het met de sociaal-economische positie van zwarte mensen in de Verenigde Staten over het algemeen niet al te florissant gesteld is, had Herman waarschijnlijk een hoger percentage arbeiderskinderen gevonden als zij ook zwarte vrouwen bij haar onderzoek had betrokken.

De Amerikaanse onderzoeker Finkelhor, die in 1979 de resultaten publiceerde van een onderzoek onder een steekproef van zevenhonderdzesennegentig college-studenten, onder wie vijfhonderddertig meisjes, kwam tot de bevinding dat in zijn materiaal meisjes uit de lagere inkomensklassen anderhalve keer zo vaak het slachtoffer van incest waren geworden als meisjes uit de hogere klassen. Dat betekent volgens hem niet dat incest in de hogere milieus niet voorkomt. Integendeel. Een van de conclusies die hij uit zijn onderzoek trekt is juist dat incest in de middenklasse veel meer voorkomt dan altijd is gedacht en zich beslist niet beperkt tot de lagere milieus; alleen komt het volgens hem onder de armen nog meer voor dan onder de beter gesitueerden (1979 p.116).

Merkwaardig genoeg komt Russell enkele jaren later tot de tegenovergestelde conclusie. Ook zij baseert zich op een steekproef: negenhonderddertig vrouwen uit de bevolking van San Francisco. In haar onderzoek zijn juist incestslachtoffers uit de hogere inkomensklassen oververtegenwoordigd (1986 p.107). Russell is zelf verbaasd over deze bevinding en heeft er geen verklaring voor. Misschien is het zo dat in onze tijd vrouwen uit de middenklasse gemakkelijker over hun incestervaringen praten met een vreemde (Russell maakte gebruik van mondelinge interviews, Finkelhor van anonieme schriftelijke vragenlijsten), omdat zij beter geïnformeerd zijn over de veranderende opvattingen over incest dan vrouwen uit de lagere klassen.

In Nederland constateert Draijer, die evenals Russell met een steekproef en mondelinge interviews werkte, dat opleidings- en beroepsniveau van de ouders, religie en urbanisatiegraad nauwelijks een rol spelen wanneer men alle vormen van incest bij elkaar neemt, maar dat vader-dochter-incest een uitzondering vormt in die zin dat 'lager opgeleide mannen naar verhouding iets vaker hun dochters misbruiken'. (1988 p.239) Voorafgaand aan haar eigenlijke onderzoek hield zij echter een proefonderzoek onder zesendertig vrouwen die zich na een oproep in de *Viva* vrijwillig hadden gemeld voor een interview, en van die vrouwen had een kwart een hoger opgeleide vader met een verantwoordelijke functie zoals burgemeester, notaris, docent. Draij-

er vraagt zich af of er in het survey-onderzoek een selectie heeft plaatsgevonden in die zin dat seksueel misbruikte dochters uit de hogere milieus van medewerking hebben afgezien. Of was het omgekeerd het proefonderzoek dat een vertekend beeld gaf omdat incestslachtoffers uit hogere milieus zich in onze tijd gemakkelijker vrijwillig voor een interview opgeven? In het licht van de bevindingen van Herman en Russell lijkt de laatste verklaring mij de meest logische.

Twee andere Nederlandse onderzoekers publiceerden kort geleden de resultaten van een onderzoek naar de sociale achtergrond van drie mannen die in 1985 voor een Nederlandse rechtbank verschenen op verdenking van het onderhouden van seksuele contacten met kinderen. De onderzoekers kwamen een uitgebreid netwerk van incestueuze betrekkingen op het spoor binnen een groep mensen die zij 'maatschappelijk onbeminden' noemen, maar die tot voor kort onomwonden als 'asociaal' zouden zijn bestempeld. Uit dit onderzoek mag niet worden geconcludeerd, zo stellen beide onderzoekers expliciet, dat incest uitsluitend een zaak zou zijn van 'maatschappelijk onbeminden'.

> Incest en pedoseksualiteit komen in alle klassen en groeperingen van de bevolking voor en wij denken dat ook de netwerkvorm door de gehele samenleving heen zal voorkomen. (Van Stolk en Frenken 1986 p.721)

Opmerkelijk is wel dat juist dit onderzoek veel aandacht kreeg in de media en dat het door de manier waarop het werd besproken, voedsel gaf aan het onmiskenbare verlangen van het publiek om incest te zien als een zaak van de heffe des volks.

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt dat de resultaten uit onderzoek naar het verband tussen incest en sociaal milieu worden beïnvloed door de keuze van de onderzoeksgroep en wellicht ook door de wijze waarop een onderzoek wordt uitgevoerd. Zij spreken elkaar tegen met betrekking tot de vraag of incest nu nòg meer voorkomt onder de armen dan onder de rijken, maar weerleggen min of meer eensgezind de opvatting dat deze vorm van seksueel misbruik uitsluitend gedijt in armoede en misère.

Een ander punt in de discussie over incest en sociaal milieu, een punt dat mij na aan het hart ligt, is de gedachte dat incest in de lagere klas-

sen voor de betrokkenen een andere betekenis zou hebben omdat zij een *andere mensensoort* vertegenwoordigen. Over het algemeen bedoelt men daarmee een grovere mensensoort die beter is opgewassen tegen leed en ellende en die gruwelen, waaraan de verfijnde burger fysiek of psychisch te gronde zou gaan, aanvaardt als vanzelfsprekende ongemakken van het leven. Een onderzoeker naar geweld tegen kinderen verwoordde deze gedachte als volgt:

> Aangezien de meeste gevallen die wij bestudeerden aanvankelijk bekend waren geworden bij de politie en andere openbare instanties, vertegenwoordigen zij een economisch achtergestelde bevolkingsgroep. De mogelijkheid bestaat dat de gevolgen voor de slachtoffers uit onze onderzoeksgroep in vergelijking met slachtoffers uit hogere sociaal-economische strata op de lange termijn minder ingrijpend zijn, omdat de kinderen door de sociale en economische achterstelling al eerder vertrouwd waren geraakt met persoonlijk wantrouwen, vijandigheid en vernedering. (in Ward 1984 p.86)

Ook in het geval van het uit de sloppen van Belfast afkomstige Ierse meisje Noreen Winchester, dat in 1976 op zeventienjarige leeftijd haar vader doodstak door wie zij vanaf haar elfde seksueel was misbruikt, werd beweerd dat

> de Winchesterkinderen zich hadden neergelegd bij geweld en incest en (...) dat incest behoorde tot het 'normale cultuurpatroon in dit soort wijken', dat de bewoners er een andere mening op nahielden over incest dan andere mensen en er niet noodzakelijkerwijs door geschaad werden. (Möller 1978 p.84)

Juist omdat zij geacht werd de incest niet erg te hebben gevonden, werd Noreen aanvankelijk veroordeeld tot zeven jaar gevangenisstraf (twee jaar later kreeg zij gratie). Haar rechters hadden geen boodschap aan de verklaring dat zij het gedrag van haar vader afschuwelijk had gevonden en waren kennelijk ook niet onder de indruk van het toch zo schokkende detail dat Noreen haar vader juist op zaterdagavond had gedood omdat de zondag voor de deur stond.

> Zondag was altijd, in Noreens woorden, 'zijn dag'. Zondags eiste hij zes of zeven keer seksueel verkeer (genitaal, oraal en anaal). (Möller 1978 p.108)

Het beeld van het arbeiderskind als een minder fijngevoelig wezen treffen we ook aan bij sommige psychoanalytici. Een voorbeeld is Alice Miller, met wier werk wij al kennis hebben gemaakt. Een van de redenen waarom ik op dit aspect van Millers werk inga, is dat Miller zich opwerpt als 'advocaat van het kind' en uit dien hoofde juist ook bij veel voormalige incestslachtoffers sympathie en vertrouwen wekt. Niet dat dit ten onrechte is, maar ik vraag mij af of Miller in plaats van advocaat van het kind in het algemeen niet in de eerste plaats advocaat is van het kind uit de middenklasse. Alice Miller is van mening dat seksueel misbruik in de lagere klassen minder vaak tot neuroses leidt, omdat

> de hogere maatschappelijke klassen dankzij onderwijs en een vaak eenzijdig intellectuele ontwikkeling over meer afweermogelijkheden tegen het trauma beschikken, en dat juist *de afweer van het trauma* (bijvoorbeeld verdringing, afkapseling van het gevoel tegenover de herinnering, loochening met behulp van idealisering) de neurose veroorzaakt. (1981/83 p.115)

Om te beginnen leent deze redenering zich voor een nogal merkwaardige conclusie die Miller waarschijnlijk over het hoofd heeft gezien. Op diverse plaatsen in haar werk legt zij uit dat alleen ouders die aan hun ervaringen in de vroege kindertijd een neurose hebben overgehouden, deze ervaringen doorgeven aan hun eigen kinderen door hen te behandelen zoals zij zelf zijn behandeld. Als Miller gelijk had met haar bewering dat de lagere klassen minder last hebben van neuroses, dan zou dat betekenen dat kinderen in de lagere klassen structureel beter worden behandeld dan in de hogere. Dat lijkt mij een al te rooskleurig beeld.

Wat mensen ziek maakt is volgens Miller niet wat hun als kind is aangedaan, maar het feit dat zij hun verdriet en woede hierover nooit hebben kunnen beleven en uiten. Zou zij echt denken dat zoiets in de arbeidersklasse wel kan? Zou zij geloven in het cliché van de ongekunstelde volksmensen die minder zijn verpest door de beschaving,

dichter bij de natuur staan, hun emoties niet opkroppen maar spontaan uiten, en daarom beter dan de verkrampte intellectueel zijn opgewassen tegen wreedheid en ellende? Ik zie die dingen anders. De laatste tijd wordt bekend dat opvallend veel prostituées als kind seksueel zijn misbruikt binnen gezin en/of familie. Velen van hen zijn afkomstig uit een lager milieu. Het zou mij niet verbazen als het belangrijkste verschil tussen incestslachtoffers uit een lager en die uit een hoger milieu erin bestond dat eerstgenoemden terechtkomen in de prostitutie (of in de gevangenis zoals Noreen Winchester) en laatstgenoemden bij de psychiater.[18]

Millers verhaal past in een traditie. Het is het oude verhaal dat de heersende klasse (of het heersende ras) altijd al heeft verteld over de onderdrukte klasse (of het onderdrukte ras). En dat verhaal heeft ook altijd twee kanten gehad, die samenvallen met de twee interpretaties van het woord 'beschaving', enerzijds beschaving in de zin van 'zedelijke ontwikkeling en moraal', anderzijds beschaving in de zin van 'verloren gegane authenticiteit'. De eerste interpretatie leidt tot verlaging van de onderdrukten als een minderwaardige mensensoort, de tweede tot idealisering van de onderdrukten als een spontanere mensensoort. Beide houdingen zijn discriminerend en arrogant.

De meeste mensen zullen moeite hebben met de openlijke bewering dat een arbeiderskind zich spontaner uit of meer eelt op het hart heeft en daardoor minder onder misbruik en uitbuiting lijdt dan een kind van welgestelden. Toch leeft die gedachte onderhuids wel degelijk. De laatste tijd meen ik als reactie op de clichématige associatie van incest met asocialiteit vooral onder activisten tegen seksueel geweld een tendens te bespeuren om te pas en te onpas erop te hameren dat incest echt en heus in alle lagen van de bevolking voorkomt. Soms geeft mij dat een onbehaaglijk gevoel. Natuurlijk, incest is lange tijd niet serieus genomen omdat het zogenaamd alleen in de lagere milieus voor-

18 Natuurlijk bergen dit soort generaliserende uitspraken het risico in zich van nieuwe dogma's. Verderop in dit boek kom ik terug op het verband tussen incest en prostitutie, maar het lijkt mij verstandig hier alvast erop te wijzen dat lang niet alle incestslachtoffers uit de arbeidersklasse later in de prostitutie terechtkomen (en dat trouwens ook lang niet alle prostituées als kind seksueel zijn misbruikt), net zomin als alle incestslachtoffers uit de hogere milieus bij de psychiater terechtkomen.

kwam; wanneer men echter tracht aan te tonen dat incest wel een serieus probleem is met als argument dat het ook voorkomt in de hogere milieus, redeneert men in dezelfde trant als de tegenstander. De achterliggende gedachte is in beide gevallen dat incest in de lagere milieus min of meer acceptabel of in ieder geval minder erg is.

23
De theorie van het ontwrichte gezin

De afgelopen decennia wordt vooral in klinische studies over incest meer betekenis toegekend aan psychologische factoren dan aan sociaal-economische omstandigheden en/of het culturele milieu. Anders dan in forensische onderzoeken in het begin van deze eeuw is het daarbij niet de persoon van de dader die centraal staat maar de gezinsverhoudingen zoals die vóór de incest zijn gegroeid. Het zijn die verhoudingen die worden beschouwd als oorzaak van de incest en als het 'eigenlijke' probleem waarmee het gezin te kampen heeft. Incest is in deze visie een pathologisch symptoom, een teken dat een gezin 'ziek' is. Theoretici noemen zo'n gezin 'dysfunctioneel',' gedesorganiseerd' of 'ontwricht'.[19] Vader-dochter-incest zou in dergelijke gezinnen fungeren als een overlevingsmechanisme voor het hele gezin, als een middel om de onderlinge spanningen te ventileren zonder de conflicten waaruit die spanningen voortvloeien onder ogen te hoeven zien. Deze visie staat dus haaks op die van een aantal cultureel-antropologen waarmee we in het begin van dit boek kennis hebben gemaakt. Binnen de culturele antropologie overheerst de gedachte dat incest taboe is (en bijgevolg niet voorkomt) omdat anders het gezin in elkaar zou storten. Binnen de gezinsdynamische benadering overheerst de gedachte dat een gezin waarin incest plaatsvindt al in elkaar gestort is, dat de diverse gezinsleden er echter alles aan gelegen is de brokstukken bij elkaar te houden en dat vader-dochter-incest daarbij als een soort velpon fungeert.

De gezinsdynamische benadering van incest past in het kader van een bredere theorie: de systeemtheorie. De systeemtheorie en de daarop gebaseerde systeem- of gezinstherapie zijn in de jaren vijftig en zestig ontwikkeld in de Verenigde Staten. Kerngedachte van de systeembenadering is, kort gezegd, dat afwijkend gedrag niet terug te voeren is op binnen het individu gelegen factoren, maar ontstaat in een

19 Zie onder andere Lustig e.a. 1966; Mzarek and Bentovim 1981; Alexander 1985.

interpersoonlijke context, een netwerk van relaties waarbinnen mensen ontsporen. Het gezin wordt als zo'n netwerk gezien.

De intenties die ten grondslag liggen aan de systeembenadering zijn alleszins respectabel. Men wil zich bevrijden uit het keurslijf van de lineaire verbanden en kijken wat er misgaat in de interactie, in de communicatie tussen mensen. Inherent aan deze denkwijze is de afschaffing van de schuldvraag. De verantwoordelijkheid wordt gelijkelijk verdeeld over alle betrokkenen; zij hebben samen de zaak 'verziekt', of zij nu 'dader' of 'slachtoffer' zijn (twee termen die binnen het systeemdenken hun betekenis verliezen). Inherent aan deze denkwijze is echter ook dat de kwestie van de machtsverhoudingen binnen bepaalde systemen volledig uit het zicht verdwijnt. Met betrekking tot vader-dochter-incest ontstaat daardoor het beeld van drie gelijkwaardige, over evenveel kennis en macht beschikkende gezinsleden – vader, moeder en dochter – die door middel van stilzwijgende afspraken besluiten tot een regeling die weliswaar indruist tegen norm en wet, maar waar zij in de gegeven omstandigheden alle drie evenveel belang bij hebben. Uit het oog wordt verloren dat het gedrag van moeder en dochter zeker in traditionele gezinnen (mede) wordt bepaald door de macht van de vader.

Een bekend verschijnsel is dat nieuwe denkpatronen vaak na verloop van tijd op hun beurt ontaarden in clichés. Dat lijkt ook te gelden voor de theorie van het ontwrichte gezin als oorzaak van allerlei problemen. Ik kan mij tenminste niet aan de indruk onttrekken dat psychologen en hulpverleners het ontwrichte gezin al gauw ten tonele voeren als een soort deus ex machina wanneer zij met een probleem geen raad weten. Zo bestaan er in ieder geval op papier frappante overeenkomsten tussen 'het incestgezin' en het gezin met een aan drugs verslaafd kind.[20] Als we de theoretici mogen geloven, gaat het in beide gevallen om 'gesloten' gezinnen waar de gezinsleden aan elkaar klitten en weinig contacten onderhouden met de buitenwereld. Net als incest brengt de verslaving in het gezin weliswaar een hoop ellende teweeg, maar vervult zij tegelijkertijd een reparatieve functie in die zin dat zij het labiele gezinsevenwicht helpt bewaren, zodat het gezin niet uit elkaar valt. Net als incest is de verslaving niet het 'eigenlijke'

20 Zie voor een systeemtheoretische benadering van drugsverslaving Stanton and Todd 1982.

probleem, maar een uitlaatklep die maakt dat de gezinsleden zich voor de dieper liggende, 'werkelijke' problemen kunnen afsluiten. Deze redenering wekt de indruk dat incest en drugsverslaving onderling verwisselbare reddingsboeien zijn en dat het min of meer toeval is aan welke boei het gezin zich vastklampt om niet kopje onder te gaan.

Om bij mijn onderwerp te blijven: dat er iets mis is in gezinnen waarin de vader zijn dochter seksueel misbruikt, lijkt mij een tautologische uitspraak. Maar: wat is er het eerst – het seksuele misbruik of de problemen in het gezin? Ik heb de indruk dat de gezinsdynamische theorie zichzelf niet kent. Zij doet zich voor als een theorie over de *oorzaken* van vader-dochter-incest, terwijl zij in werkelijkheid inzicht verschaft in de *gevolgen*. Zij denkt antwoord te geven op de vraag hoe vader-dochter-incest ontstaat, terwijl zij in werkelijkheid slechts laat zien wat vader-dochter-incest in een gezin teweegbrengt, wat het effect is op het gedrag van de diverse gezinsleden en hun onderlinge verhoudingen. Neem bijvoorbeeld de 'geslotenheid' of anders gezegd, het sociale isolement van het gezin. Een incestueuze vader heeft in de eerste plaats iets te verbergen en is in de tweede plaats vaak ziekelijk jaloers op alle contacten die zijn dochter met anderen heeft. Dat kan een van de redenen zijn waarom hij niet gebrand is op contacten met de buitenwereld. Ook de onderlinge spanningen en ruzies die systeemtheoretici noemen als een van de kenmerken van 'incestgezinnen', kunnen samenhangen met de bezitsdrang van de vader en ontstaan vaak pas als de dochter de leeftijd bereikt waarop zij haar vleugels begint uit te slaan en zich aan de tirannie van haar vader tracht te onttrekken. Ook die spanningen zijn dus vaak geen oorzaak maar gevolg van de incest.

Mijn grootste bezwaar tegen de gangbare systeemtheoretische benadering van vader-dochter-incest richt zich niet tegen het passe-partout-karakter van het ontwrichte gezin of tegen de verwarring van oorzaken en gevolgen, maar tegen de tendens om de schuldvraag langs een achterdeur toch weer naar binnen te smokkelen en in plaats van de vader de moeder in het beklaagdenbankje te plaatsen, al dan niet in gezelschap van haar seksueel misbruikte dochter. De theoretici in kwestie wijten de incest aan het emotionele klimaat in het gezin, maar zien de moeder/echtgenote als degene die dit klimaat heeft geschapen, als de 'stille partner' (Forward & Buck 1978/81 p.37) die op de achtergrond de touwtjes in handen heeft. In sommige betogen

over vader-dochter-incest verdwijnt de incestueuze vader vrijwel geheel uit het beeld en worden de schijnwerpers haast alleen nog op moeder en dochter gericht. De auteurs hebben het dan over gestoorde gezinsrelaties, maar bedoelen gestoorde moeder-dochter-relaties. Zij hebben het over dysfunctionele gezinnen, maar bedoelen dysfunctionele moeders en dochters. Vader-dochter-incest wordt bij hen, in feite net als bij Freud, een vrouwenprobleem. Wini Breines en Linda Gordon verwoorden deze gang van zaken als volgt:

> Op een dieper niveau spreken de niet-feministische en de populaire literatuur de vader vrij. Hij is van weinig belang; hij speelt een marginale rol in het scenario waarin moeder en dochter een centrale plaats innemen. Bij het lezen van deze literatuur zou men gemakkelijk kunnen vergeten dat het de vader is die het kind heeft gemolesteerd, die de volwassene en de agressor is. Niemand schijnt nieuwsgierig te zijn naar hem – zijn daden zijn simpelweg reacties op zijn vrouw en zijn dochter. Hij is niet verantwoordelijk voor wat hij doet; zij zijn dat. (1983 p.524)

Niet alle niet-feministische theoretici spreken de vader vrij, en de opvattingen over de rol van de dochter zijn aan het veranderen, maar het is nog steeds zo dat vrijwel alle aanhangers van een systeemtheoretische benadering de moeder minimaal als medeplichtige en vaak ook als initiator beschouwen. Er bestaat een soort consensus dat zij de ogen dichtknijpt of de andere kant uit kijkt omdat incest tussen vader en dochter haar in wezen welkom is. Is het werkelijk zo dat moeders altijd weten wat er aan de hand is? Dat zij bewust nalaten in te grijpen? Wat voor belang hebben zij erbij dat hun man hun dochter seksueel misbruikt? Dit zijn de vragen waarop ik in de volgende twee hoofdstukken inga.

24
De moeder – onwetend of medeplichtig?

Vóór ik het dagboek van mijn dochter vond, beschouwde ik mijzelf als de gelukkigste vrouw van het dorp

vertelde de moeder van een incestslachtoffer mij.

Ik had vijf gezonde kinderen, een hard werkende man, en ach, er waren wel eens ruzies, maar die duurden nooit lang.

Of zij dan nooit iets had gemerkt?

Nee, ik kende het hele woord incest niet eens, goed, je hoorde wel eens van een meisje dat een kind kreeg van haar vader, maar dat was zoiets onvoorstelbaars, geen haar op je hoofd die eraan dacht dat zoiets zich in je eigen gezin kon voordoen. Alleen achteraf kregen sommige gebeurtenissen ineens een andere betekenis. Achteraf schoten er allerlei dingen door mijn hoofd waarvan ik dacht: o, dat deed hij dus daarom; toen was het dus al aan de gang.

Op de vraag of zij daarvan een voorbeeld kon geven, antwoordde zij:

Op de slaapkamer van mijn dochter stond een kast waarin mijn man zijn hobbyspullen bewaarde. Daar moest hij 's avonds geregeld iets uit hebben. Ik heb hem wel eens gevraagd of hij die spullen niet naar zijn schuur kon verhuizen, niet omdat ik iets vermoedde, maar omdat ik die kast goed kon gebruiken. Dat wimpelde hij altijd af. Die spullen lagen daar goed. Achteraf besef ik dat hij op die manier een prachtsmoes had om 's avonds naar boven te gaan. Maar dat zag ik toen niet zo.

Na een korte stilte vervolgde zij:

> Er was zoveel, weet je. Telkens schieten me nieuwe dingen te binnen en dan kan ik me wel voor mijn kop slaan dat ik zo blind was. Wij hadden bijvoorbeeld al heel vroeg televisie. Als enigen in de buurt. Mijn man was daar de baas over. En mijn dochter werd altijd naar zijn schuur gestuurd om te vragen of het toestel aan mocht. Door de andere kinderen maar ook door mij. Want als zij het vroeg, mocht het. Wist ik veel dat zij een tegenprestatie moest leveren. Ik dacht alleen maar dat mijn man dol was op zijn dochter, als een vader bedoel ik. Ik ging daar zelfs prat op tegenover anderen. Als ik daaraan terugdenk, schaam ik me rot.

Toen deze moeder ontdekte dat haar veertienjarige dochter seksueel werd misbruikt door haar man, stortte haar wereld in elkaar. Toch zouden theoretici van deze moeder kunnen zeggen dat zij had kunnen raden wat er aan de hand was, dat zij zelfs van de situatie profiteerde door haar dochter in te schakelen als onderhandelaarster wanneer zij, of de andere gezinsleden, iets van de vader gedaan wilden krijgen.

Een nog duidelijker voorbeeld in dit verband is het verhaal van Christel Dorpat, die een boek schreef over haar ervaringen als moeder van een incestslachtoffer. Zij wist, schrijft zij, dat haar man Freddy 's avonds als hij thuiskwam direct doorliep naar de kinderkamer. Dat had hij al gedaan toen de kinderen nog klein waren.

> Als hij avonddienst had gehad, haalde hij de kinderen 's avonds uit bed om ze een plasje te laten doen. (...) Toen de kinderen groter werden, dekte hij ze toe en ik vond het zelfs vertederend dat hij zich die gewoonte niet kon afwennen. (Dorpat 1982 pp.125,126)

Wat Christel Dorpat niet wist, was dat haar man hun oudste dochter Irene bij het toedekken seksueel misbruikte. Anders dan de hierboven genoemde moeder komt zij daar pas achter als haar dochter al het huis uit is en haar heeft opgebeld met de mededeling dat zij in therapie wil. Van haar tweede dochter Karla verneemt zij waarom:

> De volgende dag zat ik weer op de sofa toen Karla (...) thuiskwam.
> (...)
> 'Wat heb je?' vroeg ze.

'Ik denk na. Misschien heeft Irene die therapie inderdaad nodig. Freddy is een keer op haar kamer geweest toen hij dronken was. Ik heb hem bij haar weggehaald; hij had zijn handen onder de dekens. De volgende dag heb ik hem op het matje geroepen.' Ik vond het moeilijk met Karla hierover te praten; zij was pas zestien.
'Dat is niet één keer gebeurd, mama,' zei ze, 'maar jarenlang.' (Dorpat 1982 p.86)

Ook voor Christel Dorpat stond op dat moment, zoals zij zelf schrijft, de wereld stil; ook haar viel de onthulling van de incest rauw op het lijf. En toch had zij haar man praktisch op heterdaad betrapt. Betekent dat nu dat zij tot de moeders behoort van wie de deskundigen zeggen dat zij hun kop in het zand steken omdat de incest tussen vader en dochter hun eigenlijk goed uitkomt? Dorpat geeft zelf het antwoord:

Nu de grenzen van mijn gedachtenwereld waren ingestort, viel het mij niet moeilijk het ene puzzelstukje in het andere te passen. Er schoten mij allerlei gebeurtenissen te binnen die achteraf een diepvernederende betekenis kregen, en het ergst was nog dat alles zo zorgvuldig gepland leek, (...) hij had niet achterbakser te werk kunnen gaan, en ik had niet goedgeloviger, niet naïever kunnen zijn. Ik kon er met mijn verstand niet bij. Hadden die gebeurtenissen zich onder mijn ogen in andere gezinnen voorgedaan, dan was mij al lang een licht opgegaan, maar in mijn eigen gezin had ik niks in de gaten. (pp. 88, 89)

Dorpat roert hier een belangrijk punt aan. Bij vader-dochter-incest gaat het niet om seksueel misbruik dat toevallig plaatsvindt in het gezin, maar om seksueel misbruik dat door het gezinsverband mogelijk wordt gemaakt. In tegenstelling tot vreemden die een kind seksueel misbruiken, beschikt de vader als insider over de kennis en informatie die hem in staat stellen behoedzaam en met overleg te werk te gaan. Hij is op de hoogte van de dagelijkse gang van zaken in het gezin en kan deze ongemerkt voor een deel naar zijn hand zetten. Hij zorgt er wel voor dat zijn vrouw niets merkt. Hij kent zijn dochter en weet hoe hij haar moet aanpakken om te zorgen dat zij haar mond houdt. En hij heeft volop tijd en gelegenheid om het meisje zoetjesaan in te

spinnen in een web waaruit geen ontsnapping meer mogelijk lijkt. Tekenend is in dit verband dat veel incestslachtoffers zich niet kunnen herinneren hoe en wanneer het seksuele misbruik is begonnen. Dat kan een gevolg zijn van verdringing, maar het heeft volgens mij ook te maken met het raffinement waarmee de vader te werk gaat. Juist door de sluipende ontwikkeling van de incest ontstaan er binnen het gezin omgangspatronen die wellicht bij een buitenstaander argwaan zouden wekken, maar die voor de gezinsleden, met inbegrip van de moeder, vanzelfsprekend zijn geworden. En vaak zijn die patronen op zichzelf ook heel onschuldig, zoals in het geval van de vrouw die vertelt:

> Ik was pas twaalf en ik moest blij zijn dat ik een eigen kamer had gekregen, vond iedereen, dus was ik er blij mee en stopte de angst weg. Niemand zou mijn angst immers begrijpen. Ik snapte het zelf toen ook niet zo goed. Pas nu begrijp ik dat mijn vader zichzelf vrij spel gaf onder het mom van bezorgdheid. Het kwam hem erg goed uit dat ik een kamer nodig had 'om huiswerk te kunnen maken.' Zo gebeurden er meer dingen daarna. Ik mocht met hem op vakantie, omdat ik het zo nodig had na alle ellende van het verkeersongeluk dat ik had gehad. Ik mocht met hem op vakantie omdat iedereen weg was geweest behalve ik en ik had het ook nodig. Alles gebeurde 'omdat het goed was voor mij.' En ik kon geen kant op, ik moest het fijn vinden, ik moest blij zijn. Ik kon niemand vertellen dat ik eigenlijk niet wilde, omdat niemand wist wat er tussen mij en mijn vader gebeurde. (VSK. 1983 p.52)

De vader beschikt niet alleen over de mogelijkheid om de incest soepeltjes in te passen in het gezinsleven, maar weet zich ook beschermd door zijn positie als vader. Zijn vaderschap maakt dat hij in ieders ogen boven iedere verdenking is verheven, ook in de ogen van de moeder. Vader-dochter-incest valt simpelweg buiten haar referentiekader. Wie geen Chinees heeft geleerd, verstaat een gesprek in die taal niet. Wie nooit iets over incest heeft geleerd, is blind en doof voor de tekenen die daarop wijzen. Bovendien vrees ik dat, ook al zijn moeders er door de publiciteit van de afgelopen jaren misschien iets ontvankelijker voor geworden, deze tekenen in verreweg de meeste gevallen nog steeds direct worden geabsorbeerd en onschadelijk gemaakt

door het verwachtingspatroon dat vrouwen meekrijgen over huwelijk, moederschap en het gelukkige gezin waarin vader en moeder partners zijn en ouders automatisch het beste voorhebben met hun kinderen. In dat patroon ontbreekt niet alleen informatie over de eventuele noodzaak je eigen dochter te beschermen tegen je man, maar het bevat bovendien tal van termen en categorieën waarmee mannelijk gedrag dat in werkelijkheid incestueus en slecht is, kan worden benoemd als vaderlijk en goed. Neem bijvoorbeeld de jaloezie en bezitsdrang die veel incestueuze vaders ten aanzien van hun dochter aan de dag leggen. De meeste moeders zullen daarin vaderliefde en vaderlijke bezorgdheid zien, want dat zijn begrippen die zij kennen en die passen in hun verwachtingspatroon. Er kan een dergelijke misvatting hun kwalijk worden genomen zolang men bij deskundigen (die ervoor hebben geleerd en dus beter zouden moeten weten) passages aantreft als de volgende:

> Dikwijls verbood hij [de vader] haar [de dochter] iedere omgang met jongens, gaf hij haar geen toestemming om op dansles te gaan en schoolfuifjes te bezoeken en ging hij soms zijn dochters op straat na om te zien of zij zich wel aan de afspraak hielden. In een enkel geval nam dit buitensporige vormen aan, zoals bij de man die bij thuiskomst van zijn dochter haar kleding inspecteerde op grassprietjes of dennenaalden die haar verblijf in wegberm of bos zouden kunnen verraden, of haar ondergoed op spermavlekken onderzocht. In vele gevallen bleek zijn al dan niet als rationalisatie op te vatten bezorgdheid ongegrond te zijn, maar *tenminste even vaak bleek het gedrag van het meisje meer dan genoeg reden tot zorg te geven en leken de beperkingen die hij haar oplegde alleszins gerechtvaardigd te zijn.* (Van der Kwast 1963 pp.117,118, cursivering van mij)

Moeders kunnen tergend naïef zijn. Christel Dorpat vertelt dat zij, als zij 's ochtends de slaapkamer van haar dochters wilde betreden, haar weg vaak versperd vond door tegen de deur opgestapelde kartonnen dozen. Die zette haar tweede dochter Karla daar neer, naar zij later verklaarde om haar zusje tegen haar vader te beschermen. Ook had Karla geprobeerd haar moeder op de hoogte te stellen van wat er tussen haar vader en haar oudste zusje gebeurde.

> Zij heeft mij een paar keer verteld dat Irene 's nachts altijd vreselijk lag te huilen, maar ik begreep niet wat zij wilde zeggen en Irene ontkende of bagatelliseerde haar huilbuien als ik haar ernaar vroeg. (1982 p.100)

'Mens,' heb ik een tijdje geleden bij deze alinea kwaad in de kantlijn geschreven, 'had je dan niet effe kunnen doorvragen?' Maar Christel Dorpat had vijf kinderen, haar man liet haar overal alleen voor opdraaien en kwam regelmatig dronken thuis. Zij was al lang blij als ze erin slaagde de zaak draaiende te houden.

Een geliefde uitspraak van incestdeskundigen, die zij waarschijnlijk ook op Dorpat van toepassing zouden achten, is dat sommige moeders wellicht niet bewust maar dan toch in ieder geval onbewust van de incest op de hoogte zijn. Maar wat is in de praktijk het verschil tussen niet-weten en onbewust weten? Als iemand mij komt vertellen dat er bij de buren die op vakantie zijn, is ingebroken, en ik herinner mij ineens dat ik een deur heb horen slaan, betekent dat dan dat ik onbewust op de hoogte was van de inbraak? Wat deze deskundigen eigenlijk bedoelen te zeggen is dat een goede moeder op de hoogte *behoort* te zijn van wat er in haar gezin omgaat. Zo beschouwd maakt de opvatting dat de moeder 'het geweten moet hebben' deel uit van de in hoofdstuk 19 besproken droom van de Ideale Moeder, de alwetende en almachtige, uitgerust met een goddelijk oog dat alles ziet. Als de

> emotional leader van het gezin die (...) de regulering van de emotionele verhoudingen van de gezinsleden behartigt (Van der Kwast 1963 p.177)

dient zij in het gezin alomtegenwoordig te zijn en alle problemen en conflicten onmiddellijk te doorgronden en in de kiem te smoren, ook als deze systematisch voor haar verborgen worden gehouden. Weinberg stelt doodgemoedereerd dat de moeder met betrekking tot vader-dochter-incest dient op te treden als 'restraining agent' (1955/76 p.67), wat men vrij zou kunnen vertalen als 'politieagent'. Meiselman haakt hierop in:

> (...)de samenleving verwacht van een moeder dat zij haar kinderen tegen alle vormen van misbruik beschermt, zelfs als haar bescher-

mende rol van haar een gedrag vereist dat in strijd is met haar passieve, inschikkelijke rol als vrouwelijke partner in het door mannen gedomineerde 'patriarchale' gezin. Als zij de vader in een incestsituatie niet tegenhoudt, wordt zij gezien als iemand die heeft gefaald in een uiterst belangrijk aspect van haar moederrol. (1978 p.113)

Niet zelden delen incestslachtoffers de mening van de gezinstheoretici over de stilzwijgende medeplichtigheid van de moeder. Overigens is dat niet altijd het geval, zoals nogal eens wordt gedacht. Men komt ook uitspraken tegen als:

(...) ik ben er zeker van dat zij er indertijd niets van wist. Ik heb mensen wel eens horen zeggen: 'Hoe zou een moeder het niet kunnen weten?' maar mijn moeder was (...) zo preuts wat seks betreft dat ik niet geloof dat het zelfs maar een moment bij haar opgekomen is, dat mensen er wel eens aan denken zoiets te doen. (Armstrong 1978/80 p.59)

Daarnaast treft men echter in tal van autobiografische verhalen en case histories opmerkingen aan in de trant van: Hoewel zij het ontkent, heb ik het gevoel dat mijn moeder wist wat er gebeurde, zij moet het geweten hebben. Katherine Brady schrijft:

Mijn werkelijke gevoelens jegens haar bestonden uit woede en het gevoel te zijn verraden. Ik had er behoefte aan dat zij zag wat er aan de hand was, maar zij wilde niet. Zij profiteerde ten volle van haar talent om de andere kant op te kijken. Onbewust had zij ervoor gekozen geen spelbreekster te zijn. (...) Zij zou mij niet tegen hem beschermen. (1979 p.67)

De Amerikaanse onderzoeker Finkelhor veronderstelt dat clinici en onderzoekers de visie op de moeder hebben overgenomen van de slachtoffers (1979 p.212). Men zou zich echter kunnen afvragen of de beïnvloeding niet even vaak in omgekeerde richting plaatsvindt. Irene Dorpat beschuldigde haar moeder pas van heimelijke instemming nadat zij van haar psychiater had gehoord dat dit bij vader-dochter-incest altijd zo was (Dorpat 1982 p.124). Een andere vrouw brengt

haar vermoeden dat haar moeder van het gebeuren op de hoogte was in verband met de incestliteratuur waarin volgens haar niet voor niets altijd staat 'dat de meeste moeders "heimelijk" meewerken aan de vader-dochter-incest.'(VSK 1983 p.102) Onderzoekers, hulpverleners en therapeuten dienen de gevoelens van seksueel misbruikte dochters jegens hun moeder uiteraard te respecteren, maar zouden zich tegelijkertijd moeten afvragen hoe die gevoelens zijn ontstaan. Ook incestslachtoffers staan onder invloed van onze cultuur waarin aan moeders de onmogelijke eis wordt gesteld dat zij alles horen, alles zien en hun kinderen tegen alle kwaad beschermen. Een incestslachtoffer schrijft:

> Ik was kwaad op haar omdat zij mij niet beschermde. Toen ik ouder werd, besefte ik dat ze dat niet had gekund, maar ik blijf twijfelen. (...) Ik denk dat het te maken heeft met die fundamentele zekerheid van vroeger dat je moeder je tegen kwaad zou beschermen als je je gekwetst voelde of pijn had en bij niemand terecht kon. Als je als kind pijn hebt of huilt loop je gewoonlijk naar je moeder. Als zij er niet is misschien naar je vader. Maar als je vader de oorzaak is van je verdriet, dan is je moeder de enige naar wie je nog toe kunt en als zij dan niet reageert (...) word je heel kwaad. (Finkelhor 1979 p.204)

Het is mijn vaste overtuiging dat seksueel misbruik van het ene gezinslid door het andere jaren kan duren zonder dat behalve de dader en het slachtoffer iemand ervan op de hoogte is. Die overtuiging wordt voor vader-dochter-incest bevestigd door wat een maatschappelijk werkster vertelde aan Louise Armstrong:

> Eerlijk gezegd is het steeds hetzelfde. De moeders krijgen altijd de schuld. (...)Maar het strookt gewoon niet met onze ervaringen in de kliniek. In de afgelopen jaren hebben we met zo'n goeie honderd gevallen te maken gehad, en het blijkt niet waar te zijn dat de moeders ervan op de hoogte zijn. De meeste kinderen vertellen ons dat ze geprobeerd hebben het voor hun moeder verborgen te houden. (Armstrong 1978/80 p.54)

Een fundamentele fout in het denken over vader-dochter-incest is dat de misbruikrelatie veel te veel wordt gezien als een statisch gebeuren en niet als een proces met verschillende fasen. Ik ga daar in hoofdstuk

28 uitgebreider op in en zal dan vanuit het perspectief van de dochter drie fasen onderscheiden. Met betrekking tot het zogenaamde medeweten van de moeder dient volgens mij een onderscheid te worden gemaakt tussen *twee fasen.*

De eerste fase is voor alle moeders gelijk: zij weten van niets en zij vermoeden niets. De moeder staat er niet bij als de vader zijn dochter voor het eerst seksueel benadert. Integendeel. Zoals hiervoor al gezegd, zorgt hij er zorgvuldig voor dat zij niets merkt. Een van de eerste dingen die een incestueuze vader zijn dochter op het hart drukt is dat zij vooral niets tegen mama mag zeggen. Alleen daaruit blijkt al dat de vader heel goed weet dat zijn vrouw nooit met het incestueuze contact zou instemmen, niet openlijk en ook niet heimelijk. Objectief gezien kan de moeder tijdens deze fase inderdaad gedragingen vertonen waardoor de dochter het gevoel krijgt dat zij wordt uitgeleverd aan de vader, zoals in het geval waarin de moeder haar dochter gebruikte als bemiddelaarster bij de vader. Maar de moeder doet dat volstrekt argeloos. Zij heeft geen notie van wat er schuilgaat achter de toegeeflijkheid van de vader jegens zijn dochter.

Voor een aantal moeders breekt er nooit een tweede fase aan. Zij weten niets, hebben nooit iets geweten en zullen nooit iets weten. Of zij worden pas veel later op de hoogte gebracht door de dochter, die het ouderlijk huis dan al hoog en breed heeft verlaten.

In andere gevallen ontdekt de moeder op een gegeven moment wat er aan de hand is. Soms (mijn indruk is: betrekkelijk zelden) betrapt de moeder haar man op heterdaad; meestal is het de dochter die haar op de hoogte stelt. Zij doet dat ofwel rechtstreeks of indirect door een buitenstaander in vertrouwen te nemen – een familielid bijvoorbeeld – die vervolgens de moeder inlicht. De reactie van de moeder op zo'n moment kan grofweg worden verdeeld in drie categorieën:

1 de moeder grijpt niet in en laat haar dochter aan haar lot over;

2 de moeder grijpt in maar doet dat op inadequate wijze;

3 de moeder grijpt in op een adequate manier die het gewenste effect sorteert, namelijk beëindiging van de misbruikrelatie.

Tot de *eerste categorie* behoren de moeders die zeggen dat het kind liegt. Of die helemaal niks zeggen. In het Belgische televisieprogramma 'Ommekaar' vertelde een vrouw die vanaf haar achtste door haar vader seksueel was misbruikt, hoe zij op een gegeven moment de hulp inriep van de huisarts:

(...) dan heeft hij mijn moeder ingelicht en hoewel mijn moeder zeker niet de liefdevolle moeder was die ze had moeten zijn, heb ik haar daarvóór nog heel veel krediet gegeven, maar wat is er gebeurd, we zijn 's avonds thuisgekomen en zíj heeft zich 's nachts op de canapé geïnstalleerd en geweend van wat hebt ge míj aangedaan. 's Anderendaags zijn de pastoor en de onderpastoor gekomen en niemand, ook die moeder niet, heeft gevraagd: hebt gij dat kunnen verwerken, hebt gij daar psychische schade van ondervonden, was dat erg, was dat ik wéét het niet (...) zij heeft niks gedaan, zij heeft er nooit meer over gepraat (...) ik heb het haar nooit kunnen vergeven. (BRT 1985)

In dit geval ging het seksuele misbruik door tot het meisje achttien was. Als volwassen vrouw haatte de dochter haar moeder meer dan haar vader, die voor haar 'dood en 'begraven' was.

De reden voor een moeder om niets te doen kan zijn dat haar eigen ellende haar heeft afgestompt. Daarnaast kunnen natuurlijk ook de motieven die ik hierna voor de tweede categorie moeders zal noemen, een rol spelen.

De *tweede categorie* omvat moeders die bij ontdekking van de incest wel voor hun dochters in de bres springen, maar daarbij de vuile was coûte-que-coûte binnenshuis willen houden. Zij hopen dat het voldoende is met de vader te praten. Zij kunnen binnen de vier muren van het gezin tot alles bereid zijn om hun dochter te beschermen, àls de buitenwereld maar niets te weten komt. Een motief daarbij kan zijn dat zij zich zorgen maken om de reputatie van de dochter. 'Kind,' zei de moeder van een incestslachtoffer tegen haar, 'vertel het nooit, tegen niemand, want jíj krijgt de schuld.'

Een ander motief kan zijn dat de moeder de schone schijn van het harmonische gezin wil ophouden. Eigenbelang kan daarbij een rol spelen, maar ook bezorgdheid om de andere kinderen. Een incestslachtoffer zei mij eens dat haar moeder geen hulp van buitenaf had ingeroepen om geen schande te brengen over het gezin; zij had daarom het gevoel dat haar moeder haar welzijn had opgeofferd aan dat van de andere kinderen.

Een belangrijk motief (het enige dat in de vakliteratuur min of meer wordt erkend) dat de moeder ervan kan weerhouden de autoriteiten in te schakelen, is dat zij in economisch en financieel opzicht

afhankelijk is van haar man, en dat geldt niet alleen voor haarzelf maar ook voor haar kinderen. Als het gezin uit elkaar valt wacht de bijstand of erger. Vooral wanneer de vader een goede kostwinner is, en opvallend veel incestueuze vaders zijn dat, is dat een weinig aanlokkelijk perspectief. De zorg om het materiële welzijn van haar kinderen kan voor de moeder zelfs een reden zijn om zich min of meer protestloos bij de incest neer te leggen. In zijn commentaar op het levensverhaal van Barbara schrijft Finkelhor over de moeders van incestslachtoffers:

> (...) zoals zoveel vrouwen in onze samenleving zitten zij gevangen in hun economische en sociale positie. Wat heeft een moeder van zes kinderen zonder eigen economische middelen te zeggen over een kostwinner? Zoals Barbara vertelt, bekommerde haar moeder zich wel degelijk om het welzijn van haar kinderen, ook al deed zij dat op de verkeerde manier. Zij wist dat zij zonder haar echtgenoot nooit in staat zou zijn haar gezin te onderhouden, en dus vond zij dat haar kinderen het seksuele misbruik maar moesten verdragen in ruil voor de aanwezigheid van een vader en brood op de plank. (1979 p.212)

Naast angst voor de schande en economische afhankelijkheid kan ook de liefde van de moeder voor haar man, of haar emotionele verbondenheid met hem, een rol spelen in haar reactie op de ontdekking van de incest. Sylvia is daarvan een voorbeeld:

> Begrijp me goed, ik zeg niet dat het juist was wat Tommy deed en ik wil hem niet verontschuldigen. Maar ik moet ook aan mezelf denken. Wie zal er voor mij en de kinderen zorgen als ik hem gevangen laat zetten? Wie geeft mij werk? Een dikke, vermoeide vrouw zonder opleiding? Wat moet ik doen? Dienstmeid worden zoals mijn moeder vroeger? Toen ik thuis wegging heb ik mij voorgenomen nooit iemands dienstbode te worden en zo denk ik er nog steeds over. (...) En Tommy heeft het vroeger ook niet gemakkelijk gehad. (...) Je moet goed begrijpen dat Tommy alles is wat ik heb. Ik weet dat het slecht is wat hij deed, maar hij is mijn man en ik wil niet dat hij in de gevangenis komt. (Butler 1978 p.122)

Buitenstaanders die prompt met het etiket 'ontaarde moeder' klaarstaan wanneer een moeder niet automatisch voor haar kind kiest, hebben gemakkelijk praten. Bovendien staan daar altijd weer andere buitenstaanders tegenover die vinden dat een vrouw onder alle omstandigheden loyaal dient te zijn met haar echtgenoot. Als het begrip 'double-bind-situatie' op iemand van toepassing is, dan is het wel op de vrouw die in haar gezin wordt geconfronteerd met vader-dochter-incest; zij ziet zich geplaatst voor tegenstrijdige opdrachten die onmogelijk met elkaar te verzoenen zijn.

Een moeder die de incest per se verborgen wil houden voor de buitenwereld, kan protesteren wat zij wil, maar zij staat natuurlijk bijzonder zwak tegenover haar man. Als hij dat wil, kan hij gewoon doorgaan met het seksuele misbruik, en dat is ook vaak wat er gebeurt als het kind nog jong is wanneer de moeder de incest ontdekt. Meestal is het echter zo dat de seksueel misbruikte dochter zich pas tot haar moeder wendt als zij wat ouder is (rond de veertien). En ook de moeder die niet bereid is de politie of een andere instantie buiten het gezin in te schakelen, kan haar dochter in deze fase toch tot op zekere hoogte helpen. Een dochter:

> Na een tijdje geleden begon hij me ook lichamelijk weer lastig te vallen. Ik kon dan twee dingen doen: het hele huis bij elkaar schreeuwen – dan kwam mijn moeder gegarandeerd aanrennen om mij desnoods met haar lichaam te beschermen, maar het betekende ook het begin van een weken durende ruzie met de gemeenste treiterijen van zijn kant. Ik kon hem ook terwille van de lieve vrede tot op zekere hoogte zijn gang laten gaan en alleen schreeuwen in de ergste gevallen. Op die manier heeft hij me in ieder geval nooit meer kunnen verkrachten.

Een veel voorkomend patroon is ook dat de concrete seksuele molesten van de vader ophouden zodra de moeder door haar dochter op de hoogte is gesteld, maar dat zijn incestueuze houding voortbestaat, in die zin dat hij de dochter controleert, haar vrijheid tot het uiterste tracht te beperken en haar de omgang met leeftijdgenoten verbiedt. De moeder kan dan optreden als bondgenote van de dochter in haar strijd om tenminste nog enigszins te kunnen deelnemen aan de activiteiten die passen bij haar leeftijd.

De *derde categorie* moeders bestaat uit degenen die na het vernemen van de incest resoluut reageren en niet bang zijn om aan te kloppen bij instanties buiten het gezin. Wat overigens zeker een tijd geleden lang niet altijd iets uithaalde. Vrouwen die zich tot huisarts of geestelijke wendden, werden niet zelden schromelijk in de steek gelaten (zie o.a. Van der Kwast 1963 p.146). En ook vandaag de dag kunnen moeders nog op hulpverleners stuiten die hun slechts datgene adviseren wat moeders uit de tweede categorie zonder inschakeling van de hulpverlening altijd al hebben gedaan. Op de Nederlandse zenuwarts K. Hoogduin bijvoorbeeld, die in een recente bundel over incest, bedoeld om hulpverleners wegwijs te maken in deze ingewikkelde materie, uitgaat van een soort behavioristisch stimulus-respons model. Hij heeft het over een 'keten gedachten en gebeurtenissen die leidt tot incest' en geeft daarbij het volgende voorbeeld:

> Vader drinkt bier → hij hoort zijn dochter rommelen op de badkamer → hij krijgt erotische fantasieën over zijn dochter → hij wordt seksueel opgewonden → er ontstaat een verlangen naar seksueel contact → hij staat op → hij gaat naar boven → overreedt zijn dochter tot seksueel contact → incest.

Om de incest te doen stoppen is het volgens Hoogduin voldoende om te interveniëren in de keten. De hulpverlener moet daarover afspraken maken met het gezin. Enkele mogelijke interventies zijn:

> Dochter gaat niet in bad als vader gedronken heeft; blijft steeds in de nabijheid van moeder, slaapt evt. bij moeder. (...) Met de vader kan afgesproken worden dat hij zich bij seksuele opwinding terugtrekt, bijv. in de slaapkamer, om te masturberen. (...) Als vader toch naar boven gaat, kan moeder meegaan naar boven; komt hij boven, dan kan de dochter proberen naar beneden te komen. (...) Als duidelijk wordt dat alle afspraken niet nagekomen zijn en de dochter toch weer seksueel misbruikt dreigt te worden, moet ook daarvoor een scenario zijn, bijv. het maken van kabaal, kapotgooien van flesjes parfum, evt. het gooien van een asbak door een ruit, om hulp roepen etc. (Hoogduin 1984 pp.79-81)

Met dit soort adviezen zijn moeders natuurlijk niet echt geholpen, in de eerste plaats omdat het voor een moeder een beetje moeilijk is haar dochter van boven de tien in een draagdoek op haar lijf te binden, en in de tweede plaats omdat incestueuze vaders het niet op prijs stellen wanneer de moeder politieagentje speelt en niet zelden met agressie reageren. De moeder kent die reactie en zal soms om haar te voorkomen toch maar niet naar boven gaan. De dochter kent die reactie en zal soms om haar te voorkomen toch maar niet om hulp roepen of met asbakken gaan gooien. En soms zullen moeder en dochter uit angst voor die reactie tegenover een hulpverlener die meent dat hij de problemen heeft opgelost, over de voortzetting van het seksuele misbruik zwijgen.

Sommige moeders uit de derde categorie wenden zich tot de politie. Onderzoekers die de moeders van incestslachtoffers voor de voeten werpen dat zij niet ingrijpen, zouden in ieder geval die reactie moeten toejuichen. Dat doen zij gek genoeg niet. Veeleer brengen zij ook deze moeders in diskrediet met opmerkingen als:

> In enkele gevallen is het natuurlijk de moeder die de incest aangeeft en er een eind aan maakt. Dit gebeurt vaak als de vrouw wraak wil nemen op haar echtgenoot voor iets anders dat haar misnoegen heeft gewekt. (Justice & Justice 1980 p.102)

Van der Kwast suggereert eveneens dat deze moeders uit onzuivere motieven handelen: 'In vrij veel gevallen had het motief dat tot aangifte leidde direct weinig of niets met de incest te maken,' schrijft hij, om vervolgens uit te weiden over 'onvrede met het huwelijk' als eigenlijk motief (1963 p.146). Mij lijkt het logisch dat een vrouw die altijd van haar man gehouden heeft en nooit problemen met hem heeft gehad, minder snel aangifte zal doen dan een vrouw voor wie de ontdekking van de incest de spreekwoordelijke druppel is. Maar dat betekent nog niet dat ze blij is met die ontdekking en haar dankbaar aangrijpt om van haar man af te komen. Van der Kwast voert ter illustratie het voorbeeld aan van een vrouw die tegenover hem 'erkende (...) dat het hoogstwaarschijnlijk voldoende zou zijn geweest als zij er met haar man over gesproken had.' (1963 p.146) Maar dat is nu juist wat veel moeders na het vernemen van de incest doen: er met hun man over praten. En het is ook precies het middel dat in de meeste gevallen faalt.

Sinds het maatschappelijk stilzwijgen over incest is verbroken, zoeken moeders die ontdekken dat hun man hun dochter seksueel misbruikt, gemakkelijker hulp en vaker dan vroeger besluiten zij tot echtscheiding. Voor het kind is dat alleen een oplossing als de vader een omgangsregeling wordt ontzegd, want anders is de kans groot dat het misbruik doorgaat. Maar je moet daar natuurlijk wel mee oppassen, want wie zegt dat vrouwen die bij een scheiding onder de omgangsregeling uit willen, hun kind geen verhaal over incest influisteren? Sommigen schijnen dat gevaar zeer groot te achten. Kinderpsycholoog Wim Wolters, die in een interview de moeders van incestslachtoffers eerst ervan beschuldigt dat zij 'een gedogende rol' spelen en niets doen om hun kind te beschermen, zegt verderop in dat interview:

> Ik treed vaak op als onafhankelijk deskundige voor rechtbanken. De meeste valse beschuldigingen kom ik tegen bij vrouwen die in een echtscheidingssituatie zijn verwikkeld. (...) Dat is afschuwelijk. Je ziet dat vrouwen inderdaad de vreselijkste dingen in de kopjes van kleine kinderen kunnen prenten. (*Elsevier* 26 maart 1988 p.31)

Wolters verzuimt erbij te zeggen dat hij als onafhankelijk deskundige nu juist wordt ingeschakeld in die gevallen waarin twijfel bestaat en wekt daardoor de indruk dat die valse beschuldigingen schering en inslag zijn. Kennelijk beseft hij niet dat hij met zijn grove generalisaties moeders opnieuw ertoe brengt hun mond maar te houden.

Uit de levensverhalen van incestslachtoffers krijg ik de indruk dat van de genoemde categorieën de tweede, die van de schipperende moeders, het grootst was in de tijd waarin er op het praten over incest nog een absoluut taboe rustte, en hoewel de derde categorie groeit, vermoed ik dat dit ook nu nog zo is. Voor alle drie de categorieën geldt dat moederschap geen waarborg vormt voor perfecte onbaatzuchtigheid. Sommige moeders zullen in de wijze waarop zij op vader-dochter-incest *reageren* hun eigen belangen laten meewegen of zelfs laten prevaleren. Maar dat betekent niet dat zij er vanaf het begin heimelijk mee hebben ingestemd.

25
Wie een hond wil slaan... de moeder als initiator

Onderzoekers verwijten de moeder niet alleen dat zij haar kind niet beschermt, maar ook dat zij vader-dochter-incest uitlokt. Sommigen bombarderen haar zonder blikken of blozen tot hoofdschuldige. Zij hebben het over 'de cruciale rol van het niet-participerende gezinslid' (Machotka e.a. 1967 p.115) of noemen de moeder onomwonden 'de hoeksteen van het pathologische gezinssysteem' (Lustig e.a. 1966 p.39). Of zij beweren dat de moeder 'een sleutelrol vervult in wat er tussen vader en dochter gebeurt' (Justice & Justice 1980 p.61), of dat vaders tot incest overgaan na een

> beslissend duwtje in de rug van een echtgenote die situaties creëert waarin intimiteit tussen vader en dochter mogelijk is (Kempe & Kempe 1978 p.48).

De Nederlandse psychiater en hoogleraar in de psychiatrie te Amsterdam, H. Musaph, schrijft dat

> in gezinnen met een incestueuze vader-dochter-relatie de moeder min of meer bewust deze relatie provoceert, sanctioneert en accepteert. (1984 p.56)

Voornoemde Kempes vinden het zelfs onrechtvaardig dat alleen de vader strafbaar is:

> Verhalen van moeders die vertellen dat zij perplex stonden, kunnen over het algemeen met een korrel zout worden genomen – wij zijn in geen enkel geval van incest een moeder tegengekomen die onschuldig was, hoewel de moeder ontkomt aan de straf die haar echtgenoot moet ondergaan. (1978 p.48)

Wat maakt vader-dochter-incest voor een moeder zo aantrekkelijk? De belangrijkste reden lijkt te zijn dat zij niet in staat of niet bereid is

om te voldoen aan haar plichten als echtgenote en moeder en haar dochter naar voren schuift als haar plaatsvervangster.

> Zij streeft ernaar met haar dochter van rol te ruilen. De moeder wil het kind worden en wil dat het kind de moeder wordt. Deze fundamentele symbiotische eigenschap treffen we aan bij haast alle moeders van wie de echtgenoot en de dochter een incestrelatie aanknopen. (...) Door de dochter aan te moedigen haar rol over te nemen, schuift zij haar tevens naar voren als seksuele partner voor haar echtgenoot. (Justice & Justice 1980 p.97)

Het wemelt in de incestliteratuur van dit soort passages waarin vader-dochter-incest wordt toegeschreven aan een 'rolwisseling' tussen moeder en dochter en plichtsverzaking van de moeder. De moeder worden daarbij drie vormen van desertie ten laste gelegd: *fysieke desertie, seksuele desertie* en *emotionele desertie.* Hoewel deze vormen elkaar in de literatuur overlappen, zal ik ze voor de overzichtelijkheid apart behandelen. Ik ga daarbij steeds uit van twee vragen: 1) In hoeverre doen de beschreven omstandigheden zich bij vader-dochter-incest werkelijk voor? en 2) Kunnen zij worden beschouwd als *oorzaak* van vader-dochter-incest?

Van *fysieke desertie* is onder andere sprake als de moeder doodgaat, zich in een ziekenhuis laat opnemen of om andere redenen afwezig is. Te oordelen naar de literatuur hoort ook zwangerschap in dit rijtje thuis (zie bijvoorbeeld Maisch 1968/71 p.182). De Nederlandse kinderpsychiater De Levita zei in de televisiepraatshow van Sonja Barend op 17 november 1984:

> Geen gezin dat een groter risico loopt op dit punt dan een gezin waar de moeder uitvalt, langdurig ziek is, een dochter met veel flair haar positie overneemt, en ja, dan gaat dat overnemen van die positie wel iets verder dan in de bedoeling ligt.

Waarbij ik de suggestie dat dochterlief niets leukers weet te bedenken dan in mama's schoenen te stappen, voor zijn rekening laat.

Er schijnt inderdaad een zekere correlatie te bestaan tussen ziekte of dood van de moeder en vader-dochter-incest. Vaak wordt in dit ver-

band verwezen naar de studie van Maisch, die achtenzeventig gevallen van vader-dochter-incest onderzocht en tot de bevinding kwam dat in negentien procent van de gevallen de moeder bij het begin van de incest ernstig ziek was (1968/71 p.142). Toch moeten we voorzichtig zijn met de conclusies die we hieruit trekken. Maisch is namelijk ook van mening dat vader-dochter-incest een aanvang neemt

> in een levensfase waarin de seksuele rijpheid van het meisje begint of reeds in volle gang is. (p.107) In 67% van de gevallen werd het gedrag van de vader, de eerste schending van het incesttaboe, beïnvloed door de biologische rijpheid van het slachtoffer, d.w.z. de zich ontwikkelende of reeds ontwikkelde vrouwelijke lichaamsvormen (...) werden voor de dader een seksuele prikkel. (p.183)

Inmiddels is bekend dat de seksuele toenaderingen van de vader in veel gevallen eerder beginnen, in een fase waarin van 'biologische rijpheid' bij het meisje nog geen sprake is. Men zou zich dan ook kunnen afvragen of er onder de negentien procent van Maisch geen vaders waren die ook voordat hun vrouw ziek werd al seksueel misbruik maakten van hun dochter en slechts van de afwezigheid van de moeder profiteerden om hun activiteiten uit te breiden en te intensifiëren. (Zoals eerder gezegd begint het seksuele misbruik meestal heel subtiel en herinneren ook veel incestslachtoffers zich niet wanneer het precies is begonnen.)

Maar goed, laten we aannemen dat er een verband bestaat tussen ziekte of dood van de moeder en vader-dochter-incest. Waaruit bestaat dat verband dan? Van der Kwast verklaart het ons:

> Het wegvallen van een der ouders heeft tot gevolg dat er een plaats vacant komt in de rolbezetting die, wil dat wat van het gezin rest bevredigend functioneren, niet vrij kan blijven.

Ter verduidelijking voegt hij er nog aan toe:

> Misschien moet hierin een van de belangrijkste factoren gezien worden van de onevenredig veelvuldige incest van weduwnaars en het feit dat deze vorm van incest gewoonlijk milder beoordeeld wordt. (1963 p.179)

Het lastige van deze verklaring is dat zij alleen maar nieuwe vragen oproept. Uit de uitspraak over weduwnaars blijkt dat Van der Kwast met 'een der ouders' de moeder bedoelt. Waarom kan de plaats van de moeder niet vacant blijven? Er zijn toch maar genoeg gezinnen waar de plaats van de vader vacant is en dat leidt toch ook niet tot moeder-zoon-incest? En als de plaats van de moeder niet vacant kan blijven, waarom is het dan de oudste dochter die deze moet opvullen? Zou het niet veel meer voor de hand liggen dat de vader dat als tweede ouder deed? En als de oudste dochter noodgedwongen het huishoudelijk werk overneemt van haar zieke moeder, betekent dat dan dat zij ook beschikbaar is als seksobject? Dat de moeder dat zelfs van haar verlangt? Want we moeten niet vergeten dat de gezondheidsproblemen van de moeder worden aangevoerd als een van de bewijzen voor haar bijdrage aan vader-dochter-incest. De indruk wordt gewekt dat zij met opzet ziek wordt om de incest mogelijk te maken:

> (...) moeders worden ziek en gaan naar het ziekenhuis, en scheppen op die manier de uiteindelijke voorwaarden waaronder incest kan plaatsvinden. (...) Andere moeders gaan eerder figuurlijk weg dan letterlijk. Zij gaan niet (...) naar het ziekenhuis maar worden thuis ziek. Zij zijn wellicht hoogzwanger of zij trekken zich terug op hun kamer met chronische vermoeidheid of andere kwalen en laten het aan hun dochter over om de 'vrouw des huizes' en de seksuele partner van hun echtgenoot te worden. (Justice & Justice 1980 p.120)

Voor de meeste onderzoekers liggen de zaken in het geval van de weduwnaar en de door een zieke echtgenote 'in de steek gelaten' man heel eenvoudig. In hun ogen handelen deze mannen uit 'seksuele nood':

> De chronische ziekte van de echtgenote, gecombineerd met een ziekenhuisopname (...) kan de dader in een situatie van seksuele onthouding brengen en daarmee de eerste doorbreking van de incestbarrière (...) bevorderen. (Maisch 1968/71 p.182)

De logica hierachter is dat een man zodra zijn vrouw er niet is een onbeheersbare behoefte aan een andere seksuele uitlaatklep heeft en

daarbij begrijpelijkerwijs zijn oog op zijn dochter laat vallen.
We zijn hiermee beland bij de tweede vorm van desertie die de moeder van een gezin waarin vader-dochter-incest plaatsvindt, wordt aangewreven: *seksuele desertie.* Want de stap van de seksuele deprivatie van de weduwnaar naar die van de man met een levende en gezonde maar 'seksueel gefrustreerde' vrouw is maar klein. Van der Kwast zet hem binnen één zin:

> Voor de hand ligt de conclusie dat de weduwnaar vanuit een dwangpositie tot incest komt en zij wordt nog dwingender door de bevinding dat velen van de gehuwde incestdelinquenten zich in een soortgelijke positie bevonden doordat zij door tijdelijke afwezigheid, ziekte of onwil van de echtgenote verstoken waren van echtelijke seksuele bevrediging. (1963 p.54)

De onwillige echtgenote. De preutse echtgenote. De frigide echtgenote. Voorwaar een tophit in de incestliteratuur! 'When Sex Stops between Father and Mother,' zetten Justice & Justice dreigend boven een van de hoofdstukken in hun boek (1980 p.109). De hoofdzin mogen we voorlopig zelf invullen: als vader en moeder geen seks meer met elkaar hebben, is vader-dochter-incest welhaast onontkoombaar. In de woorden van Maisch:

> Bijna een derde van de echtgenotes *gedroeg zich afwijzend tegenover de echtgenoot.* Ze weigerden het geslachtsverkeer geheel, trokken zich van de man terug en toonden zich seksueel ongeïnteresseerd, of ze waren uiterst terughoudend. (1968/71 p.151)

Hoewel Maisch toegeeft dat veel vrouwen 'hun echtgenoot afwezen om zijn excessief alcoholgebruik en ruw gedrag' vermoedt hij 'dat andere motieven meespeelden zoals frigiditeit, anorgasmie enz.' (p.152) Lustig e.a. formuleren het nog wat scherper:

> Deze vrouwen wezen hun mannen af op seksueel gebied en kleineerden hem, terwijl zij tegenover de buitenwereld de schijn ophielden dat zij hun vrouwelijke rol naar behoren vervulden. (...) Door hun echtgenoot op seksueel gebied af te wijzen en in hem aanzienlijke seksuele frustraties en spanningen op te roepen, speel-

> den zij een opvallende rol in het dirigeren van de seksuele energie van de echtgenoot in de richting van de dochter. (1966 p.34)

Ook iemand als Sandra Butler, die in tegenstelling tot vele anderen niet alleen met incestslachtoffers maar zeker ook met hun moeders sympathiseert, neemt zonder meer aan dat

> in gezinnen waar incest plaatsvindt de seksuele relatie tussen man en vrouw ofwel gespannen is of niet-bestaand. (1978 p.115)

De opvatting dat een vader zijn dochter misbruikt omdat zijn vrouw niet met hem naar bed wil, vindt veel weerklank in de publieke opinie. Of misschien is het andersom en vindt de publieke opinie veel weerklank in de wetenschap. Maar is het ook waar? Aan ervaringsverhalen van incestslachtoffers als bron van kennis hebben we in dit opzicht niet veel, omdat de meeste kinderen geen weet hebben van het seksleven van hun ouders. Een andere handicap is dat er, terwijl er van alles over de moeders wordt beweerd, nauwelijks onderzoek bestaat dat specifiek op hen is gericht en waarbij zij de informanten zijn. Toch sijpelt er in case histories of via inconsequenties in de betogen van onderzoekers voldoende informatie door die op het tegengestelde wijst. Armstrong geeft het voorbeeld van een gezin waar de vader zijn dochter seksueel misbruikte terwijl zijn vrouw en hij alletwee van mening waren dat zij 'er een prima seksleven op na hielden.' (1978/80 p.54) Maisch kwam weliswaar tot de bevinding dat er in eenenveertig procent van de door hem onderzochte gevallen tussen man en vrouw geen 'regelmatig' geslachtsverkeer plaatsvond (1968/71 p.150), maar dat betekent nog altijd dat dit in negenenvijftig procent van de gevallen kennelijk wel zo was. Opmerkelijk is dat sommige onderzoekers niet alleen elkaar maar ook zichzelf op dit punt tegenspreken. Een duidelijk voorbeeld daarvan is Van der Kwast die, zoals we hiervoor hebben gezien, de opvatting dat vader-dochter-incest ontstaat in situaties waarin mannen verstoken zijn van echtelijk seksueel verkeer, op zijn minst plausibel vindt. Niettemin schrijft hij aan het eind van zijn boek, in de samenvattende bespreking van zijn eigen onderzoeksmateriaal:

> Gevallen waarin de vrouw permanent weigerde haar man ter wille te zijn, kwamen in ons materiaal niet voor. Bij de grote meerder-

heid bestond ten tijde van de incest niet alleen de gelegenheid tot legitieme cohabitatie, maar werd daarvan ook gebruik gemaakt. In het algemeen bestond er derhalve geen grond de mogelijkheid van een ernstige seksuele nood in de banale zin van dat woord te overwegen en in de enkele uitzonderingen waren de overige omstandigheden nooit zo dat die nood alleen door de incest gelenigd kon worden. Wij menen daarom ernstig aan de waarde van de conceptie van de incest als een uitvloeisel van onvrijwillige abstinentie te moeten twijfelen en vermoeden dat zij meer een theoretische constructie is dan een verklaring gebaseerd op nauwkeurige bestudering van het werkelijke ontstaan van de incest. (1963 pp.194,195)

Dat is klare taal! Jammer alleen dat Van der Kwast pas zo laat in zijn boek met deze bevinding op de proppen komt en op eerdere pagina's deze theoretische constructie eerder bevestigt dan weerlegt. De conclusie van Van der Kwast dat incest niet kan worden verklaard uit 'seksuele nood', vindt bevestiging bij anderen:

Een zorgvuldige ondervraging van incestplegers (...) brengt aan het licht dat zelfs in zeer gestoorde huwelijken de vader over het algemeen in staat is van zijn vrouw seks te verlangen. Geen vader wordt tot incest gedreven uit gebrek aan seksuele toegang tot zijn echtgenote. Nicholas Groth, een psycholoog met uitgebreide ervaring in de behandeling van seksuele delinquenten, zegt bijvoorbeeld over een aantal incestueuze vaders: 'Deze mannen hadden seksuele betrekkingen met hun dochter of zoon naast die met hun vrouw, en niet in plaats daarvan. De daders die hun seksuele activiteiten beperkten tot kinderen, deden dat uit vrije keus. Er was er geen een bij die niet over andere mogelijkheden beschikte om seksueel aan zijn trekken te komen.' (Herman 1981 p.43)

We weten nu dat het met de 'weigering van geslachtsverkeer' door moeders van incestslachtoffers wel meevalt, maar daarmee is het verhaal over de seksuele verwaarlozing van de echtgenoot nog niet uit. Wil een moeder haar dochter voor seksuele uitbuiting door de vader vrijwaren, dan is het niet voldoende wanneer zij seksueel beschikbaar is; zij dient ook blijk te geven van passie. Zeker in onze tijd, want

sinds in onze samenleving steeds meer de nadruk wordt gelegd op seksuele respons bij de vrouw (...) is een vrouw die alleen maar haar 'echtelijke plicht' vervult door seksuele betrekkingen toe te staan, ongetwijfeld vandaag de dag veel minder bevredigend voor haar echtgenoot dan zij vroeger was. (Meiselman 1978 p.125)

Frigiditeit (wat volgens Van Dale betekent: 'seksuele ongevoeligheid bij vrouwen; aandoening of toestand waarbij geen orgasme optreedt bij geslachtgemeenschap') neemt in de theorieën die de moeder verantwoordelijk stellen voor vader-dochter-incest, onmiskenbaar een centrale plaats en ook incestueuze vaders beroepen zich graag op deze vrouwelijke 'aandoening' om hun gedrag te rechtvaardigen. Zijn moeders van incestslachtoffers altijd frigide, zoals Justice & Justice (1980 p.97) en velen met hen beweren? En kan die zogenaamde frigiditeit worden beschouwd als oorzaak van vader-dochter-incest?

Christel Dorpat is woedend wanneer zij door haar dochter Irene met deze theorie wordt geconfronteerd, zoals blijkt uit de volgende, door Irene geëntameerde dialoog:

'Het is zo, mijn psychiater zegt het ook, ik vind het niet makkelijk maar ik moet het je zeggen. Jij hebt het geweten en omdat je frigide bent, vond je het best. Je was natuurlijk blij dat hij je met rust liet.'
'Dat hij wàt?' vroeg ik na een poosje. (...)
'Dat hij je met rust liet.'
'Aha,' zei ik, 'dat weet die psychiater van jou, die was erbij, en jij weet het nu ook. (...) Maar ik moet je zeggen dat het voor mij volkomen nieuw is, ik ben niet frigide, ook al hebben jullie dat nog zo graag en al staat het in alle boeken. En ik ben het ook nooit geweest.' (Dorpat 1982 p.123)

Verbitterd schrijft zij:

Ik moest achteraf mijn vrouwelijkheid bewijzen. Niemand verlangde dat van Freddy, voor hem waren de kinderen altijd een bewijs geweest van zijn potentie. Maar ik moest bewijzen dat ik plezier had beleefd aan seksualiteit. (p.110)

Ook de zogenaamde 'frigiditeit' van andere moeders van incestslachtoffers komt in een ander licht te staan als we zien hoe hun mannen zich in seksueel opzicht tegenover hen gedragen. Soms zijn het de vaders zelf die het echtelijk geslachtsverkeer weigeren. Justice & Justice, fervente aanhangers van de frigiditeitstheorie, komen zelf met het voorbeeld van een man die in seksueel opzicht zijn vrouw verwaarloosde in plaats van omgekeerd (1980 p.64). Een soortgelijk voorbeeld vinden we bij Van der Kwast:

> Het geslachtsleven werd in toenemende mate onbevredigend. De vrouw (...) kwam vooral het laatste jaar veel tekort, omdat haar man, naar hij zei uit koppigheid, niet bereid was aan haar toenaderingspogingen tegemoet te komen. (...) Steeds frequenter zocht hij zijn toevlucht tot masturbatie, soms, naar hij zei om haar te treiteren, in het bijzijn van zijn vrouw. (1963 p.108)

Wie verzaakt er in deze gevallen de 'echtelijke plicht'? En wie is er seksueel ongevoelig in die gevallen waarin vrouwen 'hun echtgenoot afwezen om zijn excessief alcoholgebruik en ruw gedrag' (Maisch 1968/71 p.151) of waarin echtgenoten 'bij de congressus geen tederheid tonen en ruw en slechts op de eigen bevrediging uit zijn' (Van der Kwast 1963 p.110)? Wie faalt er in het volgende geval?

> De man stelde wat de frequentie betrof buitensporige eisen; hij was de laatste jaren impotent en in de poging dit te overwinnen, forceerde hij zichzelf en zijn vrouw, waardoor de coïtus voor beiden een kwelling werd. (Van der Kwast 1963 p.108)

We kunnen met een gerust hart stellen dat de klachten van incestueuze vaders over de passiviteit of frigiditeit van hun echtgenote in een groot aantal gevallen ofwel voortkomen uit hun eigen seksuele problemen of uit een behoefte om hun gedrag te rechtvaardigen. En we kunnen met een even gerust hart stellen dat onderzoekers die deze klachten overnemen en er hun theorieën over de genese van vader-dochter-incest op baseren, lichtgelovig zijn of lui.[21] Daarnaast zijn zij ook dom. Want de al dan niet vermeende frigiditeit van de moeder/echtgenote kan logisch geredeneerd natuurlijk nooit de oorzaak van vader-dochter-incest zijn. Een vader die zijn dochter molesteert omdat zijn echt-

genote niet hartstochtelijk genoeg zou zijn, gaat er immers bepaald niet op vooruit. Als er één vrouwelijk wezen is dat frigide is in de zin van passief en afkerig van de haar opgedrongen seks, dan is het wel de seksueel misbruikte dochter. Opvallend veel incestslachtoffers vertellen dat zij zich slapend hielden als de vader hen molesteerde. Andere ondergingen zijn handelingen volstrekt passief. En de enkele meisjes wier lichaam reageerde, vonden dat alleen maar walgelijk en vernederend en probeerden het bij volgende molesten te voorkomen. Van een bevredigende seksuele relatie in de zin van twee mensen die plezier beleven aan het seksuele contact en er alle twee actief bij betrokken zijn, is bij vader-dochter-incest in ieder geval geen sprake, en het is dan ook onzinnig om te veronderstellen – terwijl dat toch de kern is van de frigiditeitstheorie – dat de vader in seksueel opzicht bij zijn dochter zou vinden wat hij van zijn vrouw niet krijgt.

Soms worden moeders van incestslachtoffers afgeschilderd als

> frigide in iedere betekenis van het woord, in die zin dat zij niet alleen vijandig en liefdeloos waren in seksuele maar ook in niet-seksuele situaties. (Meiselman 1978 p.125)

Dat brengt ons bij de derde vorm van desertie die moeders ten laste wordt gelegd: *emotionele desertie.*

> Kenmerkend voor de stille partner is dat zij niet in staat is tot een koesterende, affectieve relatie, noch met haar echtgenoot noch met haar dochter. Zij laat het gezin emotioneel in de steek en dat is er vooral de oorzaak van dat de echtgenoot en de dochter hun toevlucht zoeken bij elkaar. (Forward & Buck 1981 p.38)

21 En dat geldt natuurlijk ook voor hulpverleners. In een verslag van een symposium over incest haalt de auteur een 'stoere, bruinogige maatschappelijk werker' aan, die verteld zou hebben: 'Vorig jaar kwam er een vrouw bij me die het vermoeden had dat haar man met haar dochtertje vrijde. Toen vroeg ik met m'n stomme kop: komt uw man wel bij u klaar? Onlangs ontmoette ik die vrouw weer. Ze zag er blozend gezond uit en zei: bedankt voor de tip. Kijk, op die manier kun je iemand ook helpen.' Volgens het verslag had de maatschappelijk werker de lachers op zijn hand. (*Jeugdwerk Nu* 13e jg. nr 9, 18 mei 1981)

Een vraag die zich natuurlijk onmiddellijk opdringt is waarom zo'n gezinsconstellatie niet mogelijk zou zijn, waarom een vader niet zou kunnen koesteren zonder daar meteen ook seksuele contacten aan vast te knopen. Los daarvan betwijfel ik echter of het beeld van een uit teleurstelling geboren frontvorming van vader en dochter tegen de moeder klopt met de werkelijkheid.

In plaats van te zeggen dat de moeder van een incestslachtoffer haar man emotioneel in de steek laat, kunnen we natuurlijk ook zeggen dat zo'n man zich in de steek gelaten *voelt*. Deze herformulering brengt een perspectiefwisseling met zich mee: zij haalt het probleem weg bij de moeder en deponeert het daar waar het mijns inziens thuishoort: bij de incestueuze vader. Ik zal hierop dan ook pas ingaan in de hoofdstukken die in de eerste plaats aan de vader zijn gewijd.

Wat betreft de relatie tussen moeder en dochter wordt nu eens de moeder als 'onverschillig' omschreven (Justice & Justice 1980 p.99) of als onmachtig om 'te voldoen aan de affectieve verlangens van haar dochter' (Van der Kwast 1963 p.204), dan weer wordt in het midden gelaten wie – de moeder of de dochter – de oorzaak is van 'de negatieve, soms openlijk vijandige betrekking tussen het slachtoffer en haar moeder' (Maisch 1968/71 p.178). Maar de meeste aanhangers van een systeemtheoretische benadering van incest lijken het eens te zijn met Van der Kwast die schrijft:

> De vraag (...) of de oorsprong van de incest niet (mede) gezocht moet worden in de verstoorde moeder-dochter-relatie moet (...) in bevestigende zin beantwoord worden. (1963 p. 204).

Het is ongetwijfeld waar dat sommige incestslachtoffers zich, zoals we al eerder hebben gezien, negatief uitlaten over hun moeder. Bij nadere beschouwing blijkt de 'slechte' relatie tussen moeder en dochter echter vaker een gevolg dan een oorzaak van de incest te zijn. Het is de vader die een wig drijft tussen moeder en dochter. Sommigen doen dat heel direct, zoals de vader die vrouw en dochter verweet tegen hem samen te spannen en hun voor de voeten wierp op zijn kosten een gemakkelijk leven te leiden.

> Al toen zijn natuurlijke dochter (het latere slachtoffer) nog een klein kind was, probeerde hij haar van haar moeder te vervreemden. (Maisch 1968/71 p.149)

Of zoals de vader die, zodra hij de indruk had dat moeder en dochter plezier beleefden aan elkaars gezelschap,

> altijd wel een reden vond om met een van beiden ruzie te gaan maken en hun intimiteit te doorbreken (Justice & Justice 1980 p.79)

De meeste incestueuze vaders brengen op meer indirecte wijze een verwijdering tot stand tussen moeder en dochter; zij dwingen het meisje over de incest te zwijgen, waardoor zij minder onbevangen tegenover haar moeder komt te staan. We hebben hiervoor gezien dat veel meisjes na verloop van tijd ook een gevoel van haat jegens de moeder ontwikkelen omdat zij niet uit zichzelf raadt wat er aan de hand is en niet ingrijpt. Ook dat is een gevoel dat door het gedrag van de vader is veroorzaakt.

Vaders dwingen dochters tot geheimhouding door bijvoorbeeld te dreigen dat zij haar zullen vermoorden als zij haar mond opendoet. Vaak kunnen zij echter ook volstaan met een indringend: 'Als je het tegen mama zegt, doe je haar veel verdriet.' In dat geval speculeren zij niet op wrok of vijandschap maar juist op de liefde die het meisje haar moeder toedraagt. Uit de levensverhalen van incestslachtoffers die de laatste tijd verschijnen blijkt opvallend vaak dat zij als kind het misbruik voor de moeder verborgen hielden om haar verdriet te besparen:

> (...) op een ochtend zag mijn moeder hoe hij mij door mijn kleren heen betastte – en zij werd meteen hysterisch en zei: 'Als dat weer gebeurt moet je het me meteen vertellen – dat mag en mag niet gebeuren.' En natuurlijk was er toen al veel meer gebeurd. Ik kon het haar gewoon niet vertellen. (...) Ik was dol op mijn moeder, (...) er zijn foto's waarop ik in aanbidding naar haar opkijk. (...) Haar zo van streek te maken was voor mij iets vreselijks. (Ward 1984 p.25)

> Ik had het gevoel dat het een geheim was dat ik heel goed voor mijn moeder moest bewaren, want ik wist dat ze het niet zou overleven als ze erachter kwam. Ik was niet blij met dat geheim, maar ik wilde haar boven alles beschermen. (Armstrong 1978/80 p. 59)

> Toen mijn vader zijn seksuele spelletjes met mij begon, kon ik het haar gewoon niet vertellen. Het zou haar dood zijn geweest. Ik had het gevoel dat het mijn taak was haar te beschermen omdat zij al genoeg te verduren had. Nog meer was gewoon te veel geweest. (Butler 1978 p.110)

Geen spoor hier van vijandschap. En ook dat andere verwijt, dat moeders het aansturen op een 'rolwisseling' met de dochter, wordt door deze citaten weerlegd. Weliswaar is hier sprake van een 'rolwisseling'. Immers niet het kind behoort de moeder maar de moeder behoort het kind te beschermen. Alleen: de regisseur van deze rolwisseling is niet de moeder maar de vader.

Als bewijs voor een onbevredigende relatie tussen moeder en dochter en een door de moeder geënsceneerde rolwisseling geldt in de ogen van velen, dat de moeder haar oudste dochter inschakelt bij de zorg voor het huishouden en de andere kinderen.

> Wanneer de moederlijke mantel eenmaal voor een deel is overgedragen, is de overdracht van het resterende deel – de seksuele verplichtingen – vaak onvermijdelijk. (Forward & Buck 1978/81 p.38)

Meiselman is als een van de weinigen nuchter genoeg om zich af te vragen of het verschijnsel dat de oudste dochter de moeder helpt specifiek is voor gezinnen waarin vader-dochter-incest plaatsvindt:

> (...) het is in onze samenleving heel gewoon dat de oudste dochter wordt belast met huishoudelijke taken en de zorg voor jongere broertjes en zusjes. Het ligt dan ook voor de hand dat we in een steekproef van incestueuze dochters een aantal 'moedertjes' aantreffen zonder dat die positie iets te maken heeft met de genese van de incest.

Voor een deel ondergraaft Meiselman dit inzicht weer met de toevoeging dat de rol van 'moedertje' het symptoom van een gedesorganiseerd gezinsleven wordt

> als de echte moeder haar gezag als vrouwelijk hoofd van het gezin prijsgeeft en acties onderneemt die de kans op incest vergroten. (1978 p.129)

Volgens mij wordt de rol van 'moedertje' pas een symptoom als de vader zijn dochter seksueel misbruikt; anders gezegd, iedereen vindt het heel normaal wanneer dochters in het huishouden helpen, alleen wanneer in een gezin vader-dochter-incest plaatsvindt, wordt deze gang van zaken ineens aangegrepen als argument nummer zoveel om de moeder verantwoordelijk te stellen voor het wangedrag van de vader. Ik ken in mijn omgeving genoeg vrouwen die vroeger als kind flink mee moesten aanpakken en dat lang niet altijd leuk vonden, maar die nooit het gevoel hebben gehad dat naast schoenen poetsen etcetera ook seks tot hun takenpakket hoorde.

Al met al lijkt de opvatting dat de moeder lang voor het ontstaan van de incest een conflictueuze relatie ontwikkelt met de dochter en dat die relatie als een van de oorzaken van vader-dochter-incest dient te worden beschouwd, weinig bevestiging te vinden in de levensverhalen die er de afgelopen tijd van de hand van seksueel misbruikte dochters zijn verschenen. En dat geldt ook voor de daarmee corresponderende opvatting dat de vader lang voor het ontstaan van de incest met de dochter een harmonieuze relatie ontwikkelt die de moeder uitsluit en berust op wederzijdse aantrekkingskracht. De voorstelling van incest als onzuiver bijverschijnsel van zuivere genegenheid, als een weliswaar ongeoorloofde maar goedbedoelde en welkome uiting van affectie, kan naar het rijk der romantische fantasieën worden verwezen.

De 'emotionele verwaarlozing' van het gezin door de moeders van incestslachtoffers fungeert in de incestliteratuur soms ook als kapstok voor ontwikkelingen waarvan men de indruk krijgt dat zij de auteurs in algemene zin dwarszitten en daarom maar tot oorzaak van vader-dochter-incest worden gebombardeerd. Moeders die naast hun gezinstaken andere interesses ontwikkelen, of het nu in de vorm van werk, studie of anderszins is, worden dan bijvoorbeeld afgeschilderd als egoïstische, irrationele en onverantwoordelijke vrouwen die hun echtgenoten tot incest aanzetten.

> De stille partner neemt vaak afstand van het gezin in een poging zich aan haar emotionele plichten te onttrekken. Zij is vaak teleurgesteld in haar echtgenoot en heeft het gevoel dat haar huwelijk een sleur geworden is. Zij voelt zich neerslachtig bij het besef dat zij

niet zo jong en aantrekkelijk meer is als voorheen en dikwijls koestert zij wrok tegen haar dochter of is jaloers op haar jeugd en ontluikende seksualiteit. Haar dromen over de gelukzaligheden van het huwelijk verschrompelen. Ontgoocheling is haar vaste metgezel. Daar zij thuis geen vervulling vindt, richt zij haar aandacht op iets anders en ontwikkelt zij nieuwe interesses – vrijwilligerswerk, een opleiding, een baan, sociale verplichtingen – *als vluchtweg.* (cursivering van mij)

Even lijkt het of de auteurs aan hun verklaring voor het ontstaan van incest twijfelen wanneer zij hieraan toevoegen:

De algehele ontgoocheling van de stille partner – en de daaruit voortvloeiende emotionele verwaarlozing van haar gezin – verschilt maar weinig van de algehele ontgoocheling waar grote aantallen vrouwen dezer dagen last van schijnen te hebben.

Vervolgens redden zij hun theorie echter als volgt:

Wat de stille partner onderscheidt is haar neiging om haar problemen op haar dochter af te wentelen. Zij doet onbewust afstand van haar moederrol door geleidelijk alle plichten af te schuiven waar zij geen zin meer in heeft, variërend van huishoudelijk werk tot seks. (Forward & Buck 1978/81 p.38; zie ook Summit & Kryso 1978 p.243)

Tja, bewijs als werkende moeder maar eens dat je weliswaar je oudste dochter vraagt de andere kinderen uit school op te vangen omdat er geen kinderopvang is, en dat je haar ook wel eens vraagt alvast de aardappelen te schillen, maar dat je echt niet van plan bent je moederrol op te geven, dat je in die rol juist extra plezier hebt gekregen sinds je hem met andere activiteiten combineert, en dat het nooit bij je opgekomen is dat je man van je afwezigheid zou kunnen profiteren om je dochter te molesteren.

Ik moet eerlijk bekennen dat ik mij zou aansluiten bij de tegenstanders van vrouwenemancipatie als vader-dochter-incest de prijs was die we ervoor moeten betalen. Maar zoals uit de levensverhalen van slachtoffers blijkt, werden opmerkelijk velen van hen, vooral een

generatie geleden, door vader misbruikt als moeder naar de kerk was. Anderen werden en worden misbruikt als de moeder slaapt. Dus als we moeders het buitenshuis werken verbieden, moeten we wel consequent zijn en hen ook weerhouden van niet minder gevaarlijke activiteiten als kerkgang en nachtrust.

We hebben nu kennis gemaakt met de wijze waarop moeders via fysieke, seksuele en emotionele desertie volgens onderzoekers een actieve bijdrage leveren aan het ontstaan van vader-dochter-incest. Laten we de argumenten die ik daartegen heb ingebracht, even vergeten, en doen alsof die onderzoekers het bij het rechte eind hebben. Logisch geredeneerd zouden zij dan uit hun bevindingen de conclusie moeten trekken dat de 'beste' moeder, in de zin van de moeder met de hoogste beschermingsfactor tegen vader-dochter-incest, een vrouw is die de deur niet uitkomt, te allen tijde seksueel beschikbaar is voor haar man en hem ook in ieder ander opzicht naar de ogen ziet. Maar helaas, ook dàt is niet goed, want een moeder die zich volledig aan haar echtgenoot onderwerpt

> is bang om tegen hem in te gaan, zelfs als het nodig is om hem te weerhouden van seksuele omgang met hun dochter. (Justice & Justice 1980 p.98)

De Justices brengen de onderworpenheid van de moeder tenminste nog in verband met haar economische en emotionele afhankelijkheid. Anderen beschouwen haar inschikkelijkheid als een psychische afwijking die haar ertoe brengt via het ensceneren van vader-dochter-incest haar eigen pathologische behoeften op verkapte wijze te bevredigen. Weinberg omschrijft die afwijking als passief masochisme of emotionele onrijpheid (1955/76 p.106). Meiselman trof in haar steekproef van dertig gevallen dertien moeders aan die 'passief afhankelijk en wellicht ook masochistisch' waren. 'Passiviteit, afhankelijkheid en masochisme' zijn volgens haar persoonlijkheidskenmerken die zich bij moeders van incestslachtoffers vaak voordoen. Zij maakt daarbij de kanttekening dat 'passiviteit en meegaandheid' bij een vrouw heel normaal zijn wanneer haar echtgenoot 'op goedaardige wijze dominant is en haar voorziet van financiële en emotionele steun.' Maar in incestgezinnen grenst het gedrag van de echtgenoot volgens haar vaak

aan 'openlijk sadisme' en een vrouw die met zo'n man gehuwd blijft geeft blijk van onvolwassenheid,

> aangezien haar afhankelijkheidsbehoefte de norm voor volwassenen, zelfs voor volwassen vrouwen, overtreft.

De term masochisme is volgens Meiselman van toepassing omdat het lijkt alsof de vrouw 'geniet van de lichamelijke en emotionele pijn' die haar echtgenoot haar bezorgt. (1978 pp.118-120)

Kaufman e.a. beschrijven de moeders in hun studie als vrouwen die voortdurend kampten met gevoelens van minderwaardigheid en 'masochistische methoden' kozen om hun extreme behoefte aan aandacht en genegenheid te bevredigen. Verder waren zij incompetent als huisvrouw, niet opgewassen tegen verantwoordelijkheden, en op het eerste gezicht 'tevreden met een leven in wanorde en armoede.' (1954 pp.269,270)

De bevindingen van Van der Kwast zijn hier voor een deel mee in strijd. In zijn onderzoek

> werd een vrij groot aantal vrouwen beoordeeld als energieke, ondernemende, naar dominantie strevende figuren en ongeveer een even groot aantal als dom, zwak, afhankelijk en zelfs zo onderworpen dat van horigheid gesproken mocht worden. (...) In het huishouden en de materiële verzorging van de kinderen waren de meesten berekend voor hun taak.

Toch had ook Van der Kwast de indruk

> dat de echtgenote zelden of nooit psychisch gezond genoemd mocht worden. (1963 pp.104,105)

Afwezigheid of ziekte, frigiditeit, liefdeloosheid, egoïsme, onderworpenheid, masochisme – wie meent dat de onder publicerende psychiaters en psychologen in omloop zijnde lijst met moederlijke bijdragen aan vader-dochter-incest hiermee wel uitgeput zal zijn, vergist zich.

Geliefd is bijvoorbeeld ook het thema van de promiscue moeders.[22] Volgens sommigen is

> de promiscue moeder (...) een slecht voorbeeld voor haar dochter en draagt zij bij tot een seksueel klimaat in het gezin waarbij de normale grenzen niet meer in acht worden genomen. (Justice & Justice 1980 p.99)

Anderen, de meesten, lijken de mening toegedaan dat in geval van promiscuïteit bij de moeder de incestueuze vader niet meer doet dan zijn overspelige vrouw met gelijke munt betalen. Zij vergeten dat seksueel misbruik van je eigen kind nog wel iets anders is dan 'overspel' met een volwassene. Lastig is ook dat onderzoekers doorgaans niet duidelijk maken wat zij onder promiscuïteit verstaan. In de wat oudere studies lijkt die laakbare seksuele levenswandel van de moeder vaak niet meer te behelzen dan dat zij vóór haar huwelijk met verschillende mannen naar bed is geweest.

Rechtstreeks op de Oedipusmythe geënt is de opvatting dat moeders van incestslachtoffers zich met hun dochter identificeren en op die manier alsnog in fantasie de incestueuze verlangens bevredigen die zij zelf als kind jegens hun vader koesterden (zie Nelson 1982/84 p.61).

Naast de promiscue moeder en de moeder met het onopgeloste Oedipuscomplex mag natuurlijk ook de latent homoseksuele moeder niet op het appel ontbreken. Volgens Lustig e.a. waren er in de door hen onderzochte gevallen van vader-dochter-incest bij de moeders veelvuldig tekenen aanwezig van

> onbewuste homoseksuele neigingen, en is het heel goed mogelijk dat de vader slechts fungeerde als voertuig voor de onbewuste homoseksuele gevoelens die de moeder voor de dochter koesterde. (1966 p.34)

Opvallend veel weerklank in de incestliteratuur vindt de in 1954 door Kaufman e.a. geïntroduceerde theorie die men als 'meergeneratietheorie' zou kunnen omschrijven. Kaufman e.a. leggen de verantwoordelijkheid voor vader-dochter-incest bij de moeder van de moeder. Zij schilderen de oma's van moederszijde af als 'strenge, veeleis-

22 Zie onder andere Maisch 1968/71 p. 141; Meiselman 1978 pp. 121 e.v.; Justice & Justice 1980 p. 99; Kaufman e.a. 1954 p. 270; Lukianowicz 1972 p. 306

ende, heerszuchtige, kille en uitermate vijandige vrouwen' die door hun man in de steek zijn gelaten en er vervolgens één dochter uitpikken op wie zij hun grieven afreageren. Die dochter kan geen goed doen maar blijft ook als zij volwassen is tevergeefs proberen de liefde en goedkeuring van haar moeder te winnen. Als deze dochter zelf moeder wordt, pikt ook zij er weer een dochter uit die zij op een speciale manier behandelt, en wel zodanig dat deze dochter 'een replica van de grootmoeder van moederszijde' wordt. Zij dwingt deze dochter haar vertrouwelinge en raadgeefster te worden en draagt geleidelijk aan alle verantwoordelijkheden aan haar over, tot zijzelf de dochter is en de dochter haar moeder is geworden. Tegelijkertijd verplaatst zij de gevoelens van vijandschap die zij voor haar eigen moeder koesterde, naar deze dochter. Uiteindelijk leidt dit ertoe dat zij de vader in de steek laat, waarop die vader een incestueuze relatie ontwikkelt met de dochter in kwestie (1954 pp.269-271).

Het staat er allemaal wat uitgebreider, maar in wezen komt het verhaal van Kaufman e.a. hierop neer. En zoals ik al zei geniet deze visie grote populariteit. Sommigen nemen haar vrijwel letterlijk over.[23] Anderen brengen er enige variatie in aan. Het trieste is dat men de meergeneratietheorie ook aantreft bij auteurs die over het geheel genomen de moeders van incestslachtoffers geen kwaad hart toedragen, zoals Sandra Butler:

> Veel moeders van incestslachtoffers zijn zelf als kind het slachtoffer geworden van lichamelijk of seksueel misbruik. Als zij nooit de moederliefde kregen waar zij als kind behoefte aan hadden, ontbreekt het hun wellicht aan de vaardigheden of de ervaring om hun eigen kinderen liefde en bescherming te bieden. (1978 p.114)

Het lijkt alsof de moeder van het incestslachtoffer door de meergeneratietheorie wordt ontlast. Zij kan het tenslotte niet helpen dat zij door haar eigen moeder zo slecht is behandeld. Onderwijl wordt zij echter langs een omweg toch weer als initiator aangemerkt en wordt de uiteindelijke verantwoordelijkheid voor vader-dochter-incest toch weer bij een vrouw gelegd, al is dat in dit geval dan de oma.

23 Lustig e.a. 1966 p. 34; Justice & Justice 1980 p. 147; Meiselman 1978 p. 140; Rist 1979/80 p. 197.

Een tamelijk recente en heel griezelige ontwikkeling van de meergeneratietheorie is die waarin een rechtstreeks verband wordt gelegd tussen incestervaringen bij de moeder en die van de dochter. De gedachte is dat de dochter van een incestslachtoffer ook zelf weer het slachtoffer van vader-dochter-incest zal worden; dat de moeder, gedreven door herhalingsdwang, daar als het ware borg voor staat. Goodwin e.a., die een heel artikel wijdden aan 'incestervaringen bij moeders van seksueel misbruikte kinderen' schrijven:

> De verdrongen herinneringen van de moeder aan wat zij zelf heeft meegemaakt, komen naar boven wanneer zij onbewust voor haar eigen kind een soortgelijke situatie creëert en zichzelf op die manier een nieuwe kans geeft om haar verdrongen conflicten op te lossen.

Als 'bewijs' voor dit patroon noemen Goodwin e.a.

> verslagen van gevallen waarin het seksuele misbruik van het kind zich voordoet op dezelfde leeftijd waarop ook de moeder voorheen seksueel werd misbruikt. (1981 p.92)

Daar tal van incestslachtoffers tot dezelfde leeftijdsgroep behoren, is dit natuurlijk een weinig overtuigend bewijs. Soms wordt ook gesuggereerd dat seksueel misbruikte dochters al bij het aangaan van een huwelijk hun partner als het ware selecteren op zijn incestueuze neigingen. Het heet dan dat zij 'onbewust' mannen kiezen 'die de onverwerkte conflicten zouden kunnen oproepen.' (Musaph 1984 p.56)

Het beeld dat de meergeneratietheorie oproept is dat vader-dochter-incest een door vrouwen verspreide 'ziekte' is, een erfelijke kwaal die van generatie op generatie wordt overgedragen en waarvan vrouwen (als moeders) de besmettingshaard vormen. Een man kan door zijn vrouw 'ziek' worden gemaakt en dan pleegt hij incest, maar het zijn vrouwen, en niet mannen, die het incestvirus met zich meedragen en verspreiden. In de literatuur worden zij soms letterlijk 'incest carriers', draagsters van incest genoemd.

Deze voorstelling van zaken is niet alleen absurd maar leidt ook tot een stigmatisering van incestslachtoffers. Met alle gevolgen van dien wanneer er in het huwelijk van zo'n vrouw werkelijk problemen ont-

staan, want dan treft de echtgenoot a priori geen blaam omdat de stakker met een incestslachtoffer is getrouwd. (Er zijn al gevallen bekend waarin bij echtscheiding de kinderen aan de man zijn toegewezen omdat de vrouw als incestslachtoffer onbekwaam werd geacht voor hen te zorgen.) Met alle gevolgen van dien ook voor het (zelf) vertrouwen waarmee een incestslachtoffer na een bedorven jeugd haar toekomst tegemoet mag zien. Natuurlijk zijn er vrouwen die eerst seksueel zijn misbruikt door hun vader en vervolgens in hun huwelijk worden verkracht en mishandeld, en er zijn er ook die eerst met een incestueuze vader en vervolgens met een incestueuze echtgenoot worden geconfronteerd. Daar staan echter niet minder ervaringen tegenover van incestslachtoffers die juist dankzij het begrip en medeleven van echtgenoot of vriend erin slagen de gevolgen van het seksuele misbruik in hun jeugd te overwinnen en gelukkige volwassenen te worden. In het onderzoek van Herman bleek voor veel van de door haar geïnterviewde dochters trouwen een paspoort naar de vrijheid. Voor sommigen was de echtgenoot of de verloofde de eerste met wie zij over hun ervaringen konden praten en een aantal van deze mannen reageerde uiterst liefdevol en adequaat (1981 p.94). Herman interviewde veertig slachtoffers van vader-dochter-incest. Twintig van de veertig waren getrouwd en hadden kinderen. Slecht één van de twintig was getrouwd met een man die zich schuldig maakte aan seksueel misbruik. In plaats van een herhaling te ensceneren, waren de door Herman geïnterviewde vrouwen er juist op gespitst herhaling te voorkomen; zij vertrouwden hun echtgenoten niet onvoorwaardelijk en hielden hun dochters extra in de gaten (1981 p.107).

De laatste jaren zijn de opvattingen over incest onmiskenbaar aan het veranderen, maar de moeders van incestslachtoffers vinden nog steeds weinig begrip. Nog maar pas geleden verkondigde kinderpsycholoog Wim Wolters in een interview dat de moeder

> haar aandeel heeft. Ook als ze zelf niet seksueel actief is, speelt de moeder vaak een heel grote, indirecte rol bij het tot stand komen van de incest (...) Een gedogende rol, soms provocerend. (*Elsevier* 26 maart 1988)

En in een recent onderzoek onder honderddertig hulpverleners was de helft van hen het eens met de uitspraak: 'Bij een vader-dochter incestgeschiedenis is de moeder evenzeer verantwoordelijk voor het gebeurde als de vader.' (Frenken en Van Stolk 1987 p.44) De onderzoeksgroep bestond uit vertegenwoordigers van de reguliere hulpverlening en de zogenaamde 'alternatieve' hulpverlening (waaronder vrouwen van de VSK. Vooral de eerstgenoemden, hoofdzakelijk mensen uit de psychiatrie en RIAGG-medewerkers, waren het met deze uitspraak eens. Een verklaring zou kunnen zijn dat juist zij worden geconfronteerd met de ernstigste gevallen, de gevallen dus waarin de psychische schade bij het slachtoffer het grootst is. Het lijkt mij logisch te veronderstellen dat een meisje dat steun vindt bij haar moeder, minder schade oploopt. Je zou grosso modo kunnen zeggen dat in die gevallen de moeder het werk opknapt dat anders later door een hulpverlener zou moeten worden verricht, zodat dergelijke moeders in klinisch onderzoek buiten beeld blijven. Maar ook dan vind ik dat het niet aangaat die andere moeders, die hun dochter niet hebben geholpen of niet hebben kunnen helpen omdat zij van niets wisten, tot (mede)-initiator te bestempelen.

Het probleem met alle hierboven beschreven theorieën is niet dat wat over de moeders van incestslachtoffers wordt gezegd en geschreven, niet waar zou zijn, of liever dat bepaalde eigenschappen, gedragingen of omstandigheden niet op bepaalde moeders van toepassing zouden zijn; *het probleem is dat praktisch alles wat de moeder van een incestslachtoffer is of niet is, doet of nalaat, achteraf wordt uitgelegd als een al dan niet bewuste, al dan niet actieve bijdrage aan het ontstaan van vader-dochter-incest.* Zij mag niet doodgaan, geen psychische problemen hebben, niet ziek worden, en ook niet zwanger; zij mag de deur niet uit, zeker niet voor haar eigen genoegen, maar moet het gezin wel behoeden voor sociaal isolement; zij mag niet onderworpen zijn maar ook niet dominant, niet frigide maar ook niet al te hartstochtelijk, niet preuts maar ook niet promiscue, enzovoort, enzovoort. Haar positie kan nog het best worden vergeleken met die van de hond uit dat bekende spreekwoord: wie haar wil slaan vindt licht een stok.

26
De dochter: van verleidster tot hoer

Zoals de publieke opinie vindt dat de moeder 'het' geweten moet hebben, zo vindt zij ook dat de dochter 'het' gewild moet hebben. In ieder geval tot op zekere hoogte. Want waarom heeft de 'relatie' met haar vader anders zo lang kunnen duren? Waarom heeft zij nooit iets gezegd? En dat zij zich achteraf schaamt en zich schuldig voelt, is dat niet ook een bewijs van haar medeplichtigheid? De vraag hoe groot het aandeel van de dochter is, wordt in de incestliteratuur verschillend beantwoord. Sommige auteurs schotelen hun lezers het scenario voor van een onschuldige vader die verstrikt raakt in de netten van een geraffineerde dochter. Anderen zitten meer op de lijn van Van der Kwast, die schrijft:

> Hoewel de dochter-participante, ondanks haar eventuele grote tegemoetkomendheid, wel altijd het slachtoffer genoemd moet worden, zo niet van haar vaders seductie dan toch van het opvoedingsmilieu en de gezinssituatie die haar daarvoor toegankelijk maakten, zal het duidelijk zijn dat zij op haar wijze bijdraagt tot het slechten van de incestbarrière. (1963 p.204)

Sinds pakweg tien jaar is er een nieuwe stroming in de incestliteratuur ontstaan. Die ontwikkeling heeft te maken met de invloed van de vrouwenbeweging en het verschijnsel dat incestslachtoffers zich zelf in de discussie zijn gaan mengen. Terwijl het perspectief van de moeders – die in tegenstelling tot de dochters tot nu toe nauwelijks van zich laten horen – nog grotendeels wordt verwaarloosd, ontstaat er ook in niet-feministische literatuur meer aandacht voor het perspectief van de dochter. Zo is het geen bon-ton meer om onomwonden te zeggen dat de dochter de incest door haar verleidelijke gedrag heeft uitgelokt. In het aan het eind van het vorige hoofdstuk aangehaalde onderzoek onder honderddertig hulpverleners stemde slechts vijf procent met die gedachte in. Opmerkelijk was wel dat 'vrouwelijke hulpverleners het significant sterker oneens met deze uitspraak waren

dan hun mannelijke collega's.' (Frenken en Van Stolk 1987 p.43)

In plaats van je over dat geringe percentage te verheugen, kun je natuurlijk ook zeggen dat er nog altijd hulpverleners rondlopen die incestslachtoffers rechtstreeks verantwoordelijk stellen voor wat er is gebeurd. En ik vrees dat het aantal dat dit langs een omweg doet, nog veel groter is. Zelfs Frenken en Van Stolk, die in hun boek toch duidelijk aantonen dat hulpverlening een averechts effect heeft wanneer het gevoel van medeplichtigheid bij het slachtoffer wordt versterkt in plaats van ontkracht, schrijven in hun 'Samenvatting en conclusies':

> De gerichtheid van het meisje op de vader – en de verlangens waarop die gebaseerd was – zal later een onderwerp moeten zijn in het hulpverleningscontact, bij het bespreken van de schuldgevoelens van het slachtoffer. (1987 p.156)

De mythen en vooroordelen over de bereidwilligheid van de dochter zijn de laatste jaren wellicht voor een deel verdwenen en voor een ander deel ondergronds gegaan, maar uitgeroeid zijn ze niet. Hoe taai en hardnekkig ze zijn, constateer ik soms tot mijn eigen verbazing in gesprekken met kennissen met wie ik toch over het algemeen op één golflengte zit. In dergelijke gesprekken valt nog steeds regelmatig het woord 'oedipaal'. Ook het woord 'liefde' laat zich niet onbetuigd, want 'wat als zo'n vader en dochter nou echt van elkaar houden?' En vooral mannen weiden graag uit over de aantrekkelijkheid van dertienjarige meisjes. Het gevecht tegen de associatie incest-verleidelijke dochter lijkt dan ook een gevecht tegen de bierkaai. Maar goed, we laten ons niet ontmoedigen.

Een beroemd citaat dat men in tal van studies aantreft als bewijs voor het verleidelijke gedrag van de seksueel misbruikte dochter, is afkomstig uit een klinisch onderzoek van Bender & Blau:

> Ongetwijfeld verdienen deze kinderen niet helemaal de mantel der onschuld waarmee zij door zedenpredikers, maatschappijhervormers en wetgevers zijn omhangen. In onze gevallen bleek uit het verloop van de relatie gewoonlijk dat het kind in ieder geval tot op zekere hoogte aan het gebeuren had bijgedragen, en in sommige gevallen speelde het een actieve rol als initiatiefneemster. (...) Het is waar dat het kind om zich te verdedigen vaak argumenten aan-

voerde als angst, fysiek geweld of verleiding met cadeautjes, maar dit waren duidelijk bijkomstige redenen. Zelfs in gevallen waarin de volwassene wellicht inderdaad gebruik maakte van fysiek geweld, vormde dit geen verklaring voor de veelvuldige herhaling. (...) Bovendien wees de emotionele onbewogenheid van de meeste kinderen erop dat zij een zekere fundamentele bevrediging ontleenden aan de relatie. (...) Een zeer opvallend kenmerk was tenslotte dat deze kinderen zich onderscheidden door hun ongebruikelijke charme en aantrekkelijke uiterlijk. Het lag voor ons dan ook voor de hand rekening te houden met de mogelijkheid dat het kind de eigenlijke verleidster was in plaats van de onschuldige verleide. (1937 p.514)

Misschien moeten we Bender & Blau, wier onderzoek uit 1937 stamt, niet te hard vallen. Pas de laatste jaren is bekend geworden dat kinderen die op zeer jonge leeftijd seksueel zijn misbruikt, soms als gevolg van dit misbruik gedrag vertonen dat je seksueel wervend zou kunnen noemen. Maar ook al zouden Bender en Blau uitsluitend dergelijke kinderen onder ogen hebben gehad, dan nog blijft het merkwaardig dat zij zo weinig belang hechten aan de tekenen die op dwang en geweld wijzen. En wat ik bij een kinderpsychiater als Lauretta Bender ook merkwaardig vind, is dat zij uit 'de emotionele onbewogenheid van de meeste kinderen' concludeert dat die kinderen het seksuele contact in wezen prima vonden. Tegenwoordig zouden we in die onbewogenheid een vorm van dissociatie zien (zie hoofdstuk 39), een mechanisme dat, heel simpel gezegd, inhoudt dat iemand die iets onverdraaglijks meemaakt de gevoelens daarover uit het bewustzijn weert. De term'dissociatie' lag indertijd binnen psychologie en psychiatrie misschien minder voor de hand dan nu, maar de verschijnselen die ermee worden aangeduid, moeten toch in grote lijnen bekend zijn geweest.

De onverhulde voorstelling van de dochter als verleidster duikt ook in recentere literatuur op, bijvoorbeeld in een uit de Verenigde Staten afkomstig en ook in Nederland veel gebruikt psychiatrisch handboek uit 1975:

Bij vader-dochter-incest bijvoorbeeld wordt de vader tot de verhouding aangezet door bewuste of onbewuste verleiding door zijn

dochter. (...) De dochters spannen met hem samen in de incestueuze relatie; zij spelen een actieve rol en nemen zelfs het initiatief bij het ontwikkelen van een patroon. (...) Evenals haar moeder zal de incestueuze dochter de verhouding aanvankelijk niet aangeven of ertegen protesteren. Als zij dat uiteindelijk toch doet, gebeurt dit omdat zij kwaad is op haar vader om iets anders of omdat zij jaloers is op zijn relatie met een andere vrouw, en niet omdat zij bezwaar heeft tegen zijn incestueuze gedrag. (Henderson 1975 pp.1533, 1536)

Commentaar van Herman: als de dochter niet protesteert, bewijst dat haar medeplichtigheid; als zij wel protesteert, is dat te wijten aan jaloezie of aan 'iets anders', maar niet aan de incest - die heeft zij hoe dan ook gewild (1981 p.40) Waaraan we kunnen toevoegen: en als zij vasthoudt aan haar onschuld, kan de psychiater altijd nog zijn toevlucht nemen tot het begrip 'onbewuste verleiding' om haar van het tegendeel te overtuigen.

De grote animator van de theorieën waarin de dochter de vader verleidt, is natuurlijk Freud. Zoals we hiervoor hebben gezien was hij van mening dat ieder kind droomt van een seksuele relatie met de ouder van de tegenovergestelde sekse (het Oedipuscomplex). Jongetjes overwinnen het Oedipuscomplex omdat zij bang zijn anders door de vader te worden gecastreerd. Bij meisjes ontbreekt deze stok achter de deur. Freud ging het er nog om te bewijzen dat meisjes die hun vader van incest beschuldigen, fantaseren. Maar zijn zienswijze biedt ook voldoende aanknopingspunten voor theoretici die de seksueel misbruikte dochter niet van leugens betichten maar haar in plaats daarvan (mede)verantwoordelijk stellen voor de incest:

Zij is dol op haar vader, wat haar bijzonder ontvankelijk maakt voor avances van zijn kant en de kans vergroot dat zij zal toegeven aan haar eigen seksuele impulsen en het initiatief neemt tot seksueel contact met hem. Dit heeft te maken met het 'oedipale (of Electra-)complex', met een gefixeerdheid op de ouder van de tegenovergestelde sekse. (Justice & Justice 1980 p.95)

In een passage waarin hij het heeft over de druk die op het meisje wordt uitgeoefend, schrijft Van der Kwast:

> Tenslotte moet steeds rekening worden gehouden (...) met de mogelijkheid dat het meisje schijnbaar voor pressie wijkt, doch in feite die pressie aangrijpt om aan haar eigen incestueuze verlangens gehoor te kunnen geven. (1963 p.135)

En Lustig e.a. maken het helemaal bont met de constatering:

> In onze gevallen bood veel van het voorspel dat aan het seksuele contact tussen vader en dochter voorafging, ruimte aan de fantasieën van het meisje over het in zich opnemen van de vaderlijke penis. Dit leek een gevolg van penisnijd en een reactie op haar eigen gebrek aan een penis. (1966 p.36)

Sommige lezers zullen over deze Freudiaanse uitwas hun schouders ophalen en zich afvragen of we op die onzin moeten ingaan. Ja, dat moeten we. Tenminste zolang de oedipale mythe nog zo stevig verankerd is in het gepsychologiseer van alledag. In de nuchterste krant van Nederland las ik in een artikel van Rita Kohnstamm ter gelegenheid van vaderdag dat

> voor dochters in het algemeen wordt gevonden dat het gunstig is voor hun seksuele identiteit als hun vader positief reageert op haar ontwakende vrouwelijkheid in de puberteit. (...) Hij wordt haar tussenstation op weg naar haar latere relaties met mannen. Trouwen met papa is een wensdroom van veel kleutermeisjes en het vormt een belangrijke episode in haar seksuele ontwikkeling, want vanaf dat moment krijgt ze haar eerste oefening in het omgaan met de andere sekse. Van moeder kijkt zij af hoe zij zich in het algemeen vrouwelijk moet gedragen, en in het bijzonder jegens mannen; met vader oefent zij die rol een beetje in. Zo'n behaagziek klein meisje kan allerlei erotische gevoelens oproepen. Zij is voor haar vader ook het enige vrouwelijke wezen dat 'van hem' is, meer dan zijn vrouw. Haar aanhaligheid kan zijn ijdelheid strelen en hoe meer hij bij zijn vrouw mist, des te sterker zulke gevoelens worden. Incest ligt op de loer. Dat te ontkennen is dom en dat is wel wat er

gebeurt. (...) De beerput van incest die de laatste tijd opengaat, laat zien hoe slecht het is als menselijke realiteiten worden doodgezwegen. En de erotische aantrekkingskracht van een dochter voor haar vader is zo'n realiteit.

Van wie hebben we dit laatste eerder gehoord? Juist. Van de antropologen Seligman en Mead en de seksuologen Masters en Pomeroy (zie p.39) die ook al vonden dat dochters een sterke seksuele aantrekkingskracht uitoefenen op vaders en dat die dochters daar maar mee moeten leren leven. Van Kohnstamm moeten zij hun vaders zelfs wat meer ontzien:

Zijn prikkelbaarheid, zijn woede om niets en zijn inperkende regels over het thuiskomen zijn te zien als achterhoedeschermutselingen om haar nog even bij zich te houden. De dochter begrijpt dat zelden. Ze maakt scènes. Ze doorziet ze niet als manieren om zijn jaloezie de baas te blijven. (Kohnstamm 1986)

Mij lijkt het een gezonde zaak dat dochters onder deze omstandigheden tegen de vader ingaan en 'scènes maken.' Tenslotte vindt hij haar aantrekkelijk en niet zij hem, ook al suggereert Kohnstamm dat dit wel zo is en al vindt zij het voor de ontwikkeling van vrouwelijkheid en heteroseksuele identiteit nodig dat het meisje haar charmes uitprobeert op haar vader. (Waarom altijd weer die dubbele moraal? Jongens worden toch ook mannen zonder dat zij van psychologen en pedagogen hun charmes op hun moeders uit hoeven te proberen?)

Omdat het onderwerp mij interesseert heb ik met veel vrouwen, vooral ook met niet-incestslachtoffers, gepraat over hun vaders. Zij die zich positief over hem uitlieten, hadden het er nooit over dat hij hen zo lekker bevestigde in hun vrouwelijkheid.[24] Integendeel. Zij hielden juist van hem omdat hij hen stimuleerde tot activiteiten die buiten het stereotiep-vrouwelijke terrein lagen, of omdat ze zo goed met hem konden praten, in ieder geval omdat hij hen in de eerste plaats als persoon behandelde en niet als 'vrouwtje'. Meisjes hebben

24 Ook herinnerden zij zich lang niet allemaal dat zij als kleuter met hem hadden willen trouwen. De meesten wilden in die tijd trouwen met het buurjongetje.

hun vader niet nodig als 'tussenstation op weg naar andere mannen'. Juist niet. Van der Kwast die, zoals we al eerder hebben gezien, in zijn uitspraken niet altijd even consequent is, zegt het ondanks zijn flirt met Freud zelf:

Voor het kind bestaan geen kritischer ogen dan die van de ouders die voor hem de vertegenwoordigers par excellence zijn van het normgevende gezag en daardoor *de laatsten tot wie het zich zal wenden met zijn seksuele verlangen.* (1963 p.188, cursivering van mij)

In het artikel van Kohnstamm klinkt nog een taai en wijdverbreid misverstand door waarvan Freud eveneens de inspirator is. Hoewel zij dit niet expliciet zegt, suggereert Kohnstamm dat vooral kleuter- en pubermeisjes de vader het hoofd op hol brengen. Zij houdt zich daarmee keurig aan de klassiek-Freudiaanse driedeling in een oedipale fase, een latentiefase (waarin het kind de seksuele verlangens voorlopig in de ijskast zet) en een herleving van de oedipale verlangens in de puberteit. We hebben in hoofdstuk 20 gezien dat ook Miller haar visie baseerde op deze driedeling. Zij legde vooral de nadruk op de aantrekkelijkheid van het kind in de oedipale fase. Anderen, de meesten – zowel leken als deskundigen – brengen incest in verband met de zich ontwikkelende lichaamsvormen van het meisje. De gedachte is dat haar prille vrouwelijkheid voor de vader een prikkel vormt die soms onweerstaanbaar is en dan tot incest leidt. 'Dochters kunnen hun vaders anders ook goed gek maken,' zei onlangs een deelnemer aan een Nederlands congres over incest. De praktijk is echter dat niet alleen oedipale kleuters en uitdagende tieners maar meisjes van allerlei leeftijden het slachtoffer worden van vader-dochter-incest. Zelfs baby's. Ik citeer uit NRC-*Handelsblad* van 11 juni 1986:

Onvoorstelbaar. Zo noemde de officier van justitie, mr. I. Klopper, dinsdag voor de Haagse rechtbank de conclusies van een kinderpsychiater over een aan hem toevertrouwde peuter. Het meisje wordt in juli pas drie jaar, maar heeft die psychiater nu al hard nodig. Het patiëntje is volgens haar arts duidelijk het slachtoffer van incest. Ze eet niet, is niet zindelijk, durft bijna niet te plassen, verstart als een ander haar nadert, wordt panisch als iemand haar wil temperaturen. (...) Haar eigen vader zou haar al sinds kort na haar geboorte hebben misbruikt.

De meeste seksueel misbruikte dochters bevinden zich als zij door de vader voor het eerst seksueel worden benaderd in wat Freud de latentiefase noemde, dat wil zeggen de leeftijd van pakweg zes tot tien jaar. Herman constateerde een gemiddelde leeftijd van negen jaar bij het begin van de misbruikrelatie. (1981 p.83) Finkelhor vond een piek bij de leeftijd van acht jaar en één bij de leeftijd van tien tot twaalf jaar. (1979 p.60) In het representatieve onderzoek van Draijer ligt de gemiddelde leeftijd waarop het misbruik begon weliswaar op bijna elfeneenhalf jaar, maar de onderzoekster toont aan de hand van argumenten aan dat de beginleeftijd in werkelijkheid waarschijnlijk een stuk lager lag. (1988 p.119) Dat betekent dus dat er bij verreweg de meeste meisjes als de incest begint nog geen sprake is van zich ontwikkelende secondaire geslachtskenmerken die hun vader zo zouden prikkelen.

> Als de puberteit meisjes werkelijk kwetsbaarder maakte, dan zouden we een aanzienlijke toename verwachten in de leeftijdscategorie van dertien tot zestien. (Finkelhor 1979 p.61)

En dat is niet het geval. Integendeel. De leeftijd van dertien tot zestien is juist de fase waarin in veel gevallen door toedoen van het meisje een eind komt aan de misbruikrelatie.

Het feit dat het seksuele misbruik meestal begint vóór het meisje in de puberteit is, werpt ook een ander licht op het verschijnsel dat er in de meeste gevallen van vader-dochter-incest geen geslachtsgemeenschap plaatsvindt en het seksuele contact zich 'beperkt' tot handtastelijkheden, masturbatie en orale seks. Deze omstandigheid wordt door incestplegers en hun verdedigers wel aangevoerd om het incestueuze gedrag te vergoelijken, in de trant van: zolang een vader zijn dochter niet vaginaal verkracht, is het niet echt erg. Sommige deskundigen zijn van mening dat incestueuze vaders niet uit zijn op geslachtsgemeenschap, maar de voorkeur geven aan 'alternatieve', of in een ander jargon, aan 'perverse' seks. Dat kan waar zijn, maar volgens mij speelt er ook iets anders mee. Een achtjarige is fysiek nog te onvolgroeid om zonder bruut geweld en het toebrengen van lichamelijk letsel te kunnen worden verkracht. Nu zijn er vaders die zelfs daar niet voor terugdeinzen. Maar de meesten wachten liever tot hun

dochter wat groter is. Voor sommigen zet de eerste menstruatie van de dochter het licht op groen. Maggie, vanaf haar zevende door haar vader seksueel misbruikt, vertelt:

> Op mijn elfde had ik geslachtelijke gemeenschap met mijn vader. Ik herinner me dat ik toen voor het eerst ongesteld werd. (...) Toen zei hij: 'Je bent dus nu zover, of niet?' En ik raakte in paniek. Totale paniek. Ongeveer een week later, toen ik met hem alleen was, haalde hij een condoom te voorschijn. (...) Hij deed het om en zei dat (...) het er nu van ging komen. Ik weet nog hoe ik daar op het bed lag te trillen en dacht: 'O God, wat doet hij.' (Armstrong 1978/80 pp.90,91)

Dit meisje was afgrijselijk jong. Als het meisje ouder is wanneer haar vader wil overgaan tot geslachtsgemeenschap, kan het zijn dat zij inmiddels over voldoende overredingskracht beschikt om hem tenminste daarvan te weerhouden. Ook kan geslachtsgemeenschap of de dreiging daarmee naast andere factoren voor het meisje het breekpunt vormen, het punt waarop door haar wanhoop haar moed zodanig toeneemt, dat zij iets onderneemt. Sommige meisjes zullen weglopen, andere nemen de moeder of een buitenstaander in vertrouwen, weer andere voelen zich sterk genoeg om rechtstreeks tegen de vader in opstand te komen. Als het meisje er niet in slaagt in deze fase steun te vinden of anderszins aan haar vader te ontsnappen en de 'relatie' tot diep in haar puberteit voortduurt, zal de incest veelal gepaard gaan met geslachtsgemeenschap.

Het idee dat het de biologische rijping van pubermeisjes is die vaders tot incest drijft, appelleert niet alleen aan het 'gezonde verstand' (voor mannen is jong vlees nou eenmaal onweerstaanbaar), maar lijkt op het eerste gezicht ook te worden gestaafd door wat oudere onderzoeken. De reden daarvan is waarschijnlijk dat die oudere onderzoeken, zoals dat van Maisch uit 1968, vaak berusten op forensisch materiaal, terwijl recentere onderzoeken veelal klinisch zijn, zoals dat van Herman uit 1981, of berusten op een steekproef, zoals dat van Finkelhor uit 1979 en dat van Draijer uit 1988. Incestplegers werden in ieder geval tot voor kort alleen voor de rechter gedaagd in gevallen die als de ernstigste werden beschouwd, dat wil zeggen waarin geslachtsgemeenschap had plaatsgevonden en/of het kind zwanger was geraakt

van haar vader. In Maisch' onderzoek gold dit laatste voor dertien van de zesenzestig meisjes. Maisch vindt dan ook een veel hoger percentage (77%) 'coïtale relaties' dan Herman en Finkelhor. Tegelijkertijd ligt bij hem de gemiddelde leeftijd van de meisjes bij de aanvang van de incest hoger (12,3 jaar, meest voorkomende leeftijd het voltooide dertiende levensjaar; 1968/71 p.106). Die gegevens wekken het vermoeden dat Maisch het misbruik laat beginnen bij de eerste geslachtsgemeenschap en geen rekening houdt met wat zich daarvoor heeft afgespeeld. Daardoor kan hij aan zijn onderzoek de conclusie verbinden dat 'de zich ontwikkelende vrouwelijke lichaamsvormen voor de dader een seksuele prikkel' werden en dat 'de biologische rijpheid van het meisje' behoort tot de factoren die vader-dochter-incest teweegbrengen (pp.183,181). Hij begrijpt zijn incestueuze vaders dan ook wel, want

> de vervaging van de grenzen tussen de generaties door de stijl van kleden en opmaak van jonge meisjes die tegelijk een volwassen niveau en 'jeugdigheid' uitdrukken [is] niet zonder invloed gebleven voor de wederzijdse [sic] heteroseksuele aantrekkelijkheid. De aantrekkelijkheid van het vrouwelijke geslacht voor de man is zich tot jonge meisjes gaan uitbreiden, die vroeger door speciaal bij hun leeftijd passende kleding en opmaak werden onderscheiden en nog niet die 'prikkeling' boden die tegenwoordig hoort bij de gedrags- en opmaakattributen van meisjes in de puberteit. (p.154)

Zoals zoveel van zijn collega's suggereert dus ook Maisch dat het meisje erom vraagt. En de incestueuze vader beaamt dat volmondig. Ook het verwijt dat zijn dochter pas zes of acht was toen hij haar voor het eerst seksueel benaderde, hoeft hem niet van zijn stuk te brengen. Hij zegt gewoon dat zij vroegrijp was, dat zij van jongs af aan een opvallende seksuele nieuwsgierigheid aan de dag legde en in dit opzicht eigenlijk nooit een kind is geweest.

Tegen dat soort aantijgingen bestaat natuurlijk geen verweer, omdat zij niet worden geboren uit het gedrag van het meisje, maar uit de fantasieën van de vader.

> Als wij zeggen dat een volwassen vrouw zich *verleidelijk* gedraagt, dan impliceert die term dat zij dat bewust doet en de consequenties

van haar gedrag kan overzien. Als een achttienjarige dochter in bikini bij haar vader op schoot gaat zitten, is het misschien terecht haar het etiket *verleidelijk* op te plakken. Maar wat als een achtjarige dochter precies hetzelfde doet? Is het juist haar gedrag als verleidelijk te beschrijven, of zijn we 'adultomorfisch' (dat wil zeggen, schrijven we aan het kind de motieven toe van een volwassene) als we dat doen? (Meiselman 1978 p.165)

Meiselman slaat hiermee de spijker op de kop. De seksuele 'aantrekkingskracht' of seksuele 'belangstelling' van een kind heeft niets te maken met haar aard of gedrag, het is puur een *projectie van volwassenen.* Dat blijkt alleen al uit het feit dat meisjes de hun opgedrongen seksuele handelingen alleen maar weerzinwekkend vinden, zoals blijkt uit alle ervaringsverhalen die tot nu toe zijn verschenen. Een enkele keer komt het voor dat het meisje lichamelijk genot ervaart. Katherine Brady vertelt dat zij een tijdlang ondanks haar afkeer telkens weer opgewonden raakte en zich daardoor niet alleen verraden voelde door haar vader, maar ook door haar eigen lichaam. Op een gegeven moment besluit zij haar gevoelens af te sluiten, aan andere dingen te denken, om toch maar niet die triomfantelijke grijns op het gezicht van haar vader te zien verschijnen, om toch maar niet van hem te hoeven horen: zie je wel dat je het wou, zie je wel dat je net zo geil bent als ik (1979 pp.55, 65).

De meeste vaders bekommeren zich er simpelweg niet om hoe de dochter het contact ervaart. Anderen proberen bewust te bereiken dat haar lichaam reageert, om haar een gevoel van medeplichtigheid te bezorgen, of misschien ook om hun geweten te sussen door zichzelf wijs te maken dat zij hetzelfde wil als hij.

'Zeg dat je het lekker vindt.'
'Het is lekker.'
'Nee, doen alsof je het meent.'
'Het is lekker.'
'Nee, doen alsof je het echt meent. Ik wil dat je het me zegt.'
Ik herinner me dat ik me vreselijk geneerde en hem diep haatte.
(Armstrong 1978/80 p.85)

Seksueel misbruikte dochters worden er niet alleen van verdacht dat zij de incest uitlokken of ermee instemmen uit *seksuele motieven* maar ook om *materieel voordeel.*

> Zij laat zich in met incest vanwege de geschenken en privileges die eraan zijn verbonden. (Justice & Justice 1980 p.94)

Het beeld van *de sexy verleidster* maakt hierbij plaats voor dat van *de berekenende hoer*, die haar seksuele gunsten verkoopt voor vuig gewin.

Illustratief in dit verband is de roman *Lolita* van Vladimir Nabokov. Dat Lolita algemeen wordt gezien als prototype van de schaamteloze tiener-verleidster die weerloze mannen in het verderf stort, komt volgens Florence Rush omdat de meeste lezers nooit verder zijn gekomen dan de eerste helft van het boek.

> De meesten van ons hebben zich laten wijsmaken dat het Lolita was die Humbert verleidde, maar al vier pagina's na de verleidingsscène wordt Humbert wakker geschud uit zijn gelukzaligheid wanneer zijn 'lieveling' hem een kinderverkrachter noemt en naar haar moeder wil. Als zij hoort dat haar moeder dood is, zoekt zij huilend troost bij Humbert, maar hij weet heel goed dat zij alleen maar naar hem toekwam omdat zij 'nergens anders heen kon'. (Rush 1980 p.131)

In de tweede helft van het boek is Lolita twee jaar lang, van haar twaalfde tot haar veertiende, 'Humberts gevangene in een gruwelverhaal' (Rush 1980 p.131). Lolita, die haar afkeer van de seksuele handelingen van haar stiefvader niet onder stoelen of banken steekt, laat zich gedurende die twee jaar betalen, een houding die Humbert omschrijft als 'een duidelijke neergang in Lolita's moraal', daar zij

> voortdurend allerlei cadeautjes van mij kreeg en maar behoefde te vragen om wat voor snoepgoed ook - hoewel ik natuurlijk heel lief om een extra kusje of ook een hele serie liefkozingen vroeg als ik wist dat het om een kinderlijk pleziertje ging waarnaar zij erg verlangde. (...) Zij bleek een keiharde onderhandelaarster en (...) presteerde het om – in de loop van één schooljaar! – de bonus voor een liefdesomarming op te drijven tot drie of zelfs vier dollar. (Nabokov 1955/83 pp.167, 168)

Tot zijn opluchting weet Humbert na een tijdje de prijzen drastisch te verlagen. Lolita wil dolgraag deelnemen aan een toneelvoorstelling van haar school. De ouderlijke toestemming die zij daarvoor nodig heeft, laat haar stiefvader haar 'verdienen'. Wat Humbert verontrust is niet de 'neergang in Lolita's moraal', noch de angst dat zij hem financieel zal ruïneren, maar het besef dat zij alleen maar zoveel mogelijk probeert te sparen om bij hem te kunnen weglopen.

De inpalming van een kind met cadeautjes en privileges is een bekende tactiek waarvan incestueuze vaders gebruik maken om het kind in de val van de medeplichtigheid te lokken. Een kind vindt het leuk om cadeautjes te krijgen en verwend te worden. Zij voelt zich misschien uitverkoren boven andere kinderen. Papa moet haar wel heel lief vinden. Dat zegt trouwens ook iedereen. Als het meisje door begint te krijgen wat voor verband er bestaat tussen pa's verwennerij en zijn stiekeme bezoekjes op haar slaapkamer, is het al te laat. Zij voelt zich al medeplichtig. Zij heeft die cadeautjes immers aangenomen? Zij heeft zich immers laten voortrekken en verwennen?

Vaak is het zo dat het kind geleidelijk aan voor al wat het krijgt of mag met seks moet betalen, ook voor dingen waarvoor andere kinderen over het algemeen 'gratis' toestemming krijgen. Lolita – haar stiefvader zegt het zelf – moest een tegenprestatie leveren voor ieder 'kinderlijk pleziertje', vooral als het iets was dat zij heel graag wilde. Het door de vader geïntroduceerde voor-wat-hoort-wat-principe ontaardt soms in de meest bizarre onderhandelingen als het meisje op een leeftijd komt waarop zij zich van het gezin los begint te maken en uit wil met leeftijdgenoten. Katherine Brady geeft daarvan een voorbeeld. Zij maakt haar vader duidelijk dat zij op haar vriend Roger gesteld is en van tijd tot tijd met hem uit wil. Daarop ontwikkelt zich de volgende dialoog:

> 'Ik wil niet dat je zoveel tijd met hem doorbrengt, Kathy. Ik wil niet dat je moeilijkheden krijgt.'
> 'Dat zal niet gebeuren, pa. Ik wil hem alleen maar een paar keer per week zien.'
> 'Nu ja, dat hangt van jou af (...) van hoe je je gedraagt.'
> 'Dat komt wel in orde, pa (...) u zult zien.'
> We begrepen elkaar perfect. De koop was gesloten. (Brady 1979 p.62)

Onderzoekers stappen naar mijn mening veel te luchthartig over het vernederende van dergelijke situaties heen, zoals Van der Kwast, die schrijft dat

> de dwang die de houding van het meisje bepaalde (...) vaak niet verder ging dan een kwalijk humeur of het verbod naar de bioscoop of dansles te gaan. (1963 p.204)

Het is voor ieder kind van levensbelang om zich op een gegeven moment van het gezin te kunnen losmaken en voor een seksueel misbruikte dochter geldt dat dubbel en dwars, niet alleen omdat zij zich in contacten met leeftijdgenoten tenminste nog een beetje 'normaal' kan voelen, maar ook omdat die contacten vaak de brug vormen naar haar bevrijding (wat ook de vader beseft en daarom laat hij haar er duur voor betalen.)

Een ander scenario waarin de seksueel misbruikte dochter de 'hoer' speelt in die zin dat zij seks gebruikt als ruilmiddel, vinden we in het volgende hoofdstuk bij de aanhangers van een systeemtheoretische benadering van incest.

27
Van onbemind kind tot redster van het gezin

Zoals we eerder hebben gezien, bestaat bij systeemtheoretici de tendens om de moeder als hoofdschuldige van het incestdrama te beschouwen. Zij zou haar rol in de steek laten, waardoor het gezin in elkaar dreigt te storten, ware het niet dat de oudste dochter gereed staat om in te springen en de rol van de moeder over te nemen.

Waarom zouden seksueel misbruikte dochters zo bereidwillig in de schoenen van hun moeder stappen? Seksuele motieven en materieel voordeel worden ook door systeemtheoretici genoemd, maar zij leggen de nadruk op andere factoren. Eén daarvan is dat het meisje zich tot haar vader zou wenden voor de emotionele aandacht en de liefde die zij eigenlijk van haar moeder behoort te krijgen. We hebben in hoofdstuk 25 gezien dat het idee dat er lang vóór het begin van de incest een slechte relatie tussen moeder en dochter bestaat, lang niet altijd klopt. De meeste meisjes houden gewoon van hun vader èn hun moeder of hebben een sterkere emotionele band met de moeder dan met de vader. Anderen genieten inderdaad van jongs af de status van papa's lieveling en voelen zich meer verbonden met de vader dan met de moeder. Maar dat betekent niet dat zij willens en wetens bereid zijn voor die vaderlijke liefde te betalen met seks. Hooguit zullen zij zich later nog meer dan andere incestslachtoffers verraden voelen als zij beseffen hoe voorwaardelijk die liefde was. Zo denkt helaas niet iedereen erover. Justice & Justice menen te weten dat

> uit het perspectief van het kind een incestueuze relatie te verkiezen [is] boven helemaal geen relatie. (1980 p.170)

En Van der Kwast meent dat

> de vrees de geborgenheid te verliezen die haar meer door de vader dan door de moeder geboden wordt [het meisje dwingt] tot een aanvankelijke meegaandheid of meer actieve rol. (1963 p.138)

Dat het meisje zich ook anders zou kunnen gedragen, blijkt volgens Van der Kwast uit het feit dat sommige incestdelinquenten zich niet tot één dochter beperken maar zich, in volgorde van hun leeftijd, successievelijk ook tot hun andere dochters wenden, en dat zich daarbij gevallen voordoen waarbij sommige dochters overgeslagen worden.

> Een dergelijke onregelmatigheid was voor ons een sterke aanwijzing voor de mening dat de houding van het meisje van zeer grote invloed was bij het al dan niet ontstaan van een seksuele toenadering tussen vader en dochter. Het vermoeden dat de meisjes die overgeslagen werden dat te danken hadden aan hun resolute houding, werd in de desbetreffende gevallen steeds bevestigd. (1963 p.138)

Ter illustratie volgt dan onder andere het geval van een man met drie stiefdochters die alleen de oudste en de jongste seksueel misbruikte. De incestueuze stiefvader verklaart dat zo:

> Annie is een heel ander meisje dan de andere twee. Zij is veel serieuzer en zij interesseert zich eigenlijk niet voor jongens. (...) De andere twee zijn echte jongensgekken en daarom moet ik ze korter houden [sic] dan Annie. Als ik Annie aan zou raken, zou ik een klap in mijn gezicht krijgen; zij is geen meisje voor zoiets. (1963 pp.138,139)

Ook al zal Van der Kwast het niet zo bedoelen, dit zijn precies de redeneringen die bij incestslachtoffers het schuldgevoel versterken dat zij toch al hebben. Katherine Brady was acht jaar toen zij eens 's nachts wakker werd van een hevige storm en bang naar de slaapkamer van haar ouders liep. Haar moeder was er niet. Katherine kroop bij haar vader in bed, nestelde zich tegen hem aan en voelde haar angst voor de loeiende wind wegebben. Haar vader streelde haar.

> 'Als je bang bent kun je altijd hier komen en bij mij slapen, hoor Kathy,' zei hij, met een rare stem die ik nooit eerder had gehoord. (...) Ik draaide me om zodat ik met mijn rug naar hem toe kwam te liggen. Ik trok de dekens over me heen als teken dat ik wilde slapen. Ik hield niet van die nieuwe stem van hem. (...)

'En Kathy,' lispelde hij, 'je mag nooit tegen mama vertellen dat wij in bed hebben liggen praten.' Ik haatte die stem, maar van zijn handen ging troost uit.
'Waarom niet, pa?'
'Daarom niet. Omdat ik het zeg.' (Brady 1979 pp.19, 20)

Later zal Katherines vader tegen haar zeggen dat zij het seksuele contact wilde omdat zij zelf bij hem in bed was gekomen. Natuurlijk was het prachtig geweest als de achtjarige Katherine resoluut overeind was gesprongen en had gezegd: 'Nee pa, op die manier hoef ik je troost niet!' Er zijn genoeg incestslachtoffers die naderhand, als volwassenen, fantaseren over wat er gebeurd zou zijn als zij zo hadden gereageerd. Maar de ellende is nu juist dat zij dat als kind niet konden.

Sommige meisjes hebben vóór het begin van het misbruik weinig met hun vader op en krijgen daarna een gruwelijke hekel aan hem. Anderen houden aanvankelijk heel veel van hem maar gaan hem als gevolg van het misbruik eveneens haten of verachten. En er zijn er die ondanks alles van hem blijven houden. Maar ik ben geen vrouw tegengekomen, niet op papier en niet in levenden lijve, die zei: 'Ja, klopt, ik heb daar als kind voor gekozen. Ik dacht: beter incestueuze liefde dan helemaal geen liefde. Ik had het er graag voor over.'

Van der Kwast stelt moederliefde, incestueuze 'vaderliefde' en liefde van een leeftijdgenoot min of meer op één lijn, in de trant van: één van de drie heb je als kind nodig, variant twee is weliswaar de minst verkieslijke, maar acceptabel tot zich een betere mogelijkheid voordoet. Wanneer het meisje verkering krijgt, schrijft Van der Kwast, neemt haar verzet snel toe, want dan

> wordt zij minder afhankelijk van haar vader omdat er nu een ander is die haar affectieve verlangens bevredigt en wiens attenties minder voorwaardelijk, volwaardiger dus, zijn dan die van de vader. Haar jongen voorziet, te laat in zekere zin, in een behoefte die moeder onbevredigd liet en waardoor het meisje toegankelijk was voor de incestueuze toenadering. (1963 p.138)

En als de verkering uitraakt werpt zij zich bij gebrek aan beter zeker weer in de armen van haar vader? Klinkt leuk maar Van der Kwast zit ernaast. Op de leeftijd waarop de seksueel misbruikte dochter zich los

begint te maken van het gezin moet zij, wel of geen verkering, meestal niks meer van de vader hebben.

Soms wordt verondersteld dat het meisje niet alleen uit gebrek aan moederliefde troost zoekt bij de vader, maar ook omdat zij lelijk is. Minderwaardigheidscomplexen over haar uiterlijk zouden haar dan ontvankelijk maken voor incest. Opmerkelijk is dat deze bevinding diametraal tegenover die van Bender & Blau staat (zie hiervoor p.235), die seksueel misbruikte kinderen juist zo knap en charmant vonden. Volgens Van der Kwast heeft incest voor het 'lelijke' meisje een duidelijk narcistische belevingswaarde' en ervaart zij deze als 'een erkenning van haar erotische aantrekkelijkheid' (1963 p.137). Ik zou hier de uitspraak van een incestslachtoffer tegenover willen stellen:

> (...) en toen kwam mijn vader me vertellen (...) hoe mooi hij me vond, dat hij me niet kon *weerstaan.* Bijgevolg ging ik mezelf als echt lelijk beschouwen, omdat ik niet wilde dat mijn vader mij aantrekkelijk vond. Als hij dus zei dat ik zo mooi was, wilde ik niet mooi zijn. (...) Jarenlang had ik daardoor een volledig negatief zelfbeeld. Een tijdlang was ik vrij dik. Dat gaf mij het gevoel dat niemand me nog aantrekkelijk zou vinden. Soms denk ik wel eens dat ik opzettelijk dik werd, uit een soort zelfbescherming. (...) Ik denk dat ik lelijk wilde zijn omdat hij me aantrekkelijk vond. (Armstrong 1978/80 pp.46, 47)

Van der Kwast is niet de enige die een onaantrekkelijk uiterlijk bij meisjes beschouwt als een risicofactor voor incest. Hij deelt deze opvatting met twee 24 karaats-vertegenwoordigers van de systeemtheorie (in vergelijking met wie Van der Kwast een wonder van genuanceerdheid mag heten) die keurig op een rijtje zetten waar volgens deze theorie het aandeel van de seksueel misbruikte dochter op neerkomt. Daar ik niet zou weten hoe hen in helderheid te overtreffen, permitteer ik mij hierna enkele lange citaten. Justice & Justice, want die bedoel ik, stellen ons voor aan Barbara, volgens hen prototype van het incestslachtoffer. Barbara was als baby heel klein, lelijk en ziekelijk. Bijgevolg groeide zij op met een sterk minderwaardigheidsgevoel, op grond waarvan zij

hunkerde naar genegenheid, naar goedkeuring. Zij trachtte de liefde van haar moeder te winnen, maar had het gevoel daar niet in te slagen. Zij probeerde haar altijd te helpen met strijken, maar haar moeder stuurde haar dan weg. De moeder scheen nooit tijd voor haar te hebben of belang in haar te stellen. Bij haar vader vond zij genegenheid en goedkeuring in de vorm van seksueel contact. Zij nam de rol van haar moeder over in die zin dat zij toezicht hield op de andere kinderen. Zij werd de vrouw des huizes, tot en met de seksuele partner van haar vader. Zij zag dat hij haar nodig had en begon haar 'seksuele gunsten' te gebruiken om geschenken en privileges te krijgen. (...) Zij chanteerde hem vanuit een machtspositie waarin zij de touwtjes in handen had. (Justice & Justice 1980 pp.93,94)

Barbara haalde zich de seksuele belangstelling van haar vader dus zelf aan en profiteerde er vervolgens van. Volgens Justice & Justice geldt dat voor de meeste incestslachtoffers:

Een klein percentage wordt gedwongen tot seks met de vader en onderwerpt zich nooit, ook niet passief. In ongeveer negentig procent van de gevallen is dwang of geweld niet noodzakelijk. (...) Velen aanvaarden het contact passief; anderen zien dat zij er munt uit kunnen slaan en bieden geen weerstand; weer anderen moedigen het aan. (1980 p.93)

Uit het Barbara-verhaal destilleren Justice & Justice de volgende algemene kenmerken van het incestslachtoffer:

1. Zij heeft een slechte relatie met haar moeder. (...)
2. De dochter heeft een lage dunk van zichzelf. Zij beschouwt zichzelf als onaantrekkelijk, onbemind, incapabel. Zij zoekt compensatie voor haar negatieve zelfbeeld in vroegrijp, volwassen en onafhankelijk gedrag.
3. Zij snakt naar aandacht en genegenheid. (...) Zij wordt al gauw verliefd op een vader die haar aandacht en geschenken geeft. (...)
4. Zij ontwikkelt verleidelijk gedrag en een verleidelijk uiterlijk om aandacht te trekken. (...)
5. Zij is dol op haar vader. (...) Dit heeft te maken met het 'oedipale (of Electra-)complex'. (...)

6. Zij probeert op te treden als 'redster' van haar vader; zij voelt dat hij ongelukkig is of iemand nodig heeft die voor hem zorgt en om hem geeft. Vaak ook probeert zij op te treden als 'redster' van het hele gezin, denkend dat zij de enige is die de zaak bij elkaar kan houden. Dat zij de 'vrouw des huizes' wordt, kan zowel voortkomen uit deze behoefte om te 'redden' als uit haar behoefte aan genegenheid en aandacht. Het optreden als redster kan zich uitstrekken tot het aanbieden van seks aan de vader om hem te kalmeren. (...) Zij zal alles in het werk stellen om een gezin bijeen te houden dat al diepe scheuren vertoont (...) en is tot alles en nog wat bereid om te zorgen dat vader en moeder bij elkaar blijven. (1980 pp.93-95)

Het is een mooi sluitend verhaal. Maar het is ook een bespottelijke karikatuur.

Een aantal punten is hiervoor al aan de orde geweest, zoals de zogenaamde slechte relatie met de moeder, de zogenaamde verliefdheid op de vader uit oedipale verlangens, en het zogenaamde ruilen van seks voor cadeautjes. Ik beperk mijn commentaar hier dan ook tot het negatieve zelfbeeld van de dochter, haar zogenaamde macht om haar vader te chanteren, en haar rol als reddende engel.

Over het uiterlijk kunnen we kort zijn: u zet honderd incestslachtoffers bij elkaar en u zult allerlei meisjes zien: korte en lange, dikke en dunne, aantrekkelijke en onopvallende, mooie en lelijke. Wel is het zo dat incestslachtoffers over het algemeen inderdaad niet blaken van zelfvertrouwen en opvallend vaak vinden zij zichzelf inderdaad lelijk. Maar alweer: dit is geen *oorzaak* maar een *gevolg* van het seksuele misbruik door de vader. En het omkeren van oorzaak en gevolg is hier geen puur academische kwestie; het is een herhaling van de wijze waarop het meisje indertijd door haar vader klem is gezet. Een psychotherapeut zei tegen de schrijfsters van een brochure over seksueel geweld:

Als jullie in je brochure stellen dat problemen met seksueel geweld kunnen leiden tot een negatief zelfbeeld (...) dan denk ik: (...) ik zou het liever omdraaien; hoe zit iemand in het totaal van zijn leven en hoe past zo'n seksueel gebeuren daarin?

En een maatschappelijk werkster was opgevallen dat

> incest vaak een uitwerking is van hoe iemand so wie so in het leven staat, over zich heen laat lopen en dat dat heel ver teruggaat, een heel levensproces is. (Boland 1988 pp.37,38)

Boodschap voor het incestslachtoffer: het ligt aan jou. Dat zei haar vader indertijd ook.

Van een wezenlijk gebrek aan inlevingsvermogen in de wereld van het kind getuigt de opvatting dat het meisje een machtspositie zou bekleden, omdat de vader voor het zo begeerde seksuele contact van haar afhankelijk is en omdat zij hem in moeilijkheden zou kunnen brengen door het 'geheim' te onthullen. Puur technisch gezien zou het meisje haar vader inderdaad kunnen chanteren. Alleen is dat het laatste waar een klein kind aan denkt; zij komt gewoon niet op het idee. Hooguit zal een wat ouder meisje dat er niet in slaagt het door haar vader in het leven geroepen voor-wat-hoort-wat-patroon te doorbreken, soms denken: als ik er dan toch aan moet geloven, laat ik er dan maar van profiteren ook. Waardoor haar schuldgevoelens en haar gevoel van medeplichtigheid toenemen en zij nog vaster in het web van haar vader komt te zitten.

Ook van de macht die zij over haar vader heeft omdat ze hem zou kunnen 'verraden', is het meisje zich niet bewust. Voor een klein kind is de gedachte dat papa in de gevangenis zou kunnen komen, een schrikbeeld. Dat weten vaders ook heel goed. En als het meisje oud genoeg is om te beseffen dat zij met het vermogen om haar vader aan te geven een wapen tegen hem in handen heeft, is zij meestal veel te bang voor hem om dat wapen te gebruiken. Bovendien zijn er vaders die zo overtuigd zijn van hun vaderlijke onschendbaarheid dat dreiging met de politie hen koud laat. Er zijn er die nota bene zelf de politie inschakelen als hun dochter van huis is weggelopen. Overtuigd dat zij niets zal zeggen, of dat de autoriteiten aan zijn kant zullen staan. Zeker tot voor kort was dat ook maar al te vaak het geval.

Niet minder adultocentrisch dan de gedachte dat de dochter over de kennis en de macht beschikt om haar vader te chanteren, is de gedachte dat zij over de kennis, de macht en de mogelijkheden beschikt om de brokstukken van een uiteengevallen gezin aan elkaar te lijmen. We hebben eerder in dit boek gezien dat sommige incestslachtoffers

die als kind flink mee moesten aanpakken in het huishouden, daar een hekel aan hadden, anderen genoten van de waardering die zij daarvoor kregen en/of ontwikkelden een sterk verantwoordelijkheidsgevoel voor het welzijn van het gezin. Maar de combinatie huishoudelijk werk/ verantwoordelijkheidsgevoel voor het gezin/ seksuele beschikbaarheid voor het 'gezinshoofd' is geen combinatie die is opgeslagen in onze genen. Zij berust op codes, op culturele regelingen (waarbij ik in het midden laat of die regelingen zo ideaal zijn) die kinderen geleidelijk aan vanaf de puberteit leren en waarvan zij als klein kind geen notie hebben. Dat een kind dat zich gedraagt als een redderend moedertje, ook bereid zou zijn 'seksuele taken' op zich te nemen om het gezin van de ondergang te redden is – wederom – een projectie van volwassenen. De angst dat het gezin door *het bekend worden van de incest* uit elkaar zal vallen, kan inderdaad een van de redenen zijn waarom het meisje over het misbruik *zwijgt.* Maar dat is iets anders dan zeggen dat zij de incest *uitlokt* vanuit het *inzicht* dat zij op die manier de harmonie in een ontwricht gezin zou kunnen herstellen. Het probleem met de systeemtheoretische benadering is steeds weer dat oorzaken en gevolgen door elkaar worden gehaald. Ook bijvoorbeeld bij de bevinding dat sommige meisjes de vader zijn gang laten gaan om het gezin te beschermen tegen zijn slechte humeur of zijn aanvallen van agressie, of die op een gegeven moment aan het contact de voorwaarde verbinden dat hij de jongere zusjes met rust laat. In dat geval hebben de meisjes zorgen en verantwoordelijkheden die zelfs een volwassene zwaar zouden vallen. Maar zij hebben niet om die verantwoordelijkheden *gevraagd.* Het is de vader die hen heeft 'geleerd' hoe zij zichzelf en de andere gezinsleden kunnen beschermen tegen zijn pesterijen en geweld. Toch trekken de onderzoekers uit dit 'volwassen gedrag' de conclusie dat 'vroegrijpheid' bij het meisje, niet alleen op seksueel gebied maar ook op het gebied van verantwoordelijkheid, koestering en verzorging, een van de oorzaken is van vader-dochter-incest. Alsof die meisjes vroegrijp worden geboren!

Een grote tekortkoming van de systeemtheorie en trouwens ook van andere theorieën over vader-dochter-incest, is dat zo weinig aandacht wordt besteed aan de manier waarop de misbruikrelatie wordt beëindigd. Het is vrijwel nooit de vader die er vrijwillig een punt achter zet.

Dat gebeurt vrijwel altijd door toedoen van de dochter. Vroeger gingen meisjes in de verpleging of stortten zich halsoverkop in een huwelijk met de eerste de beste die zich aandiende; tegenwoordig lopen zij weg. Er zijn er ook die het seksuele contact op een gegeven moment pertinent weigeren en vervolgens toch nog thuis blijven wonen. In dat geval gaat datgene wat in de literatuur de 'incestueuze jaloezie' van de vader wordt genoemd, het achtervolgen, bespioneren en koeioneren, vaak gewoon door of het wordt nog een graadje erger.

Als onderzoekers wat meer stilstonden bij de eindfase van de misbruikrelatie, bij de risico's die dochters op een gegeven moment nemen om de seksuele toenaderingen van de vader hoe dan ook te doen stoppen, zou de zogenaamde 'participatie' van de seksueel misbruikte dochter in een heel ander licht komen te staan. Bij het grote publiek leeft nog veel te veel de indruk, en die indruk wordt door de literatuur bevestigd, dat vader-dochter-incest bestaat uit een aaneenschakeling van gelijksoortige handelingen, een incident dat zich een aantal keren herhaalt en waar vader en dochter steeds op dezelfde manier bij betrokken zijn. Vader-dochter-incest is echter een proces met een *bepaalde dynamiek*. Hoe die dynamiek in elkaar zit, beschrijf ik in het volgende hoofdstuk.

28
Vader-dochter-incest als proces

Van der Kwast behoort tot de weinige deskundigen die het procesmatige karakter van vader-dochter-incest expliciet onderkennen. Alleen kan ik het helaas niet eens zijn met zijn beschrijving van dit proces.

Van der Kwast onderscheidt bij vader-dochter-incest 'drie geleidelijk in elkaar overlopende stadia'. Het eerste stadium wordt volgens hem gekenmerkt 'door een grote mate van meegaandheid of onderworpenheid' bij het kind. De seksuele handelingen beperken zich in dit stadium tot 'niet verder dan handtastelijkheden gaande intimiteiten' die het kind nauwelijks zouden verontrusten. In de tweede fase vertoont de 'dochter-participante' volgens Van der Kwast 'een tegemoetkomende houding.' In deze fase zouden de intimiteiten vaak 'in (pogingen) tot coïtus culmineren'. De derde en 'gewoonlijk meest langdurige fase' wordt volgens Van der Kwast gekenmerkt door

> een geleidelijk toenemende afwijzende instelling van het meisje, dat op dat moment veertien tot zestien jaar of ouder pleegt te zijn. De man wordt door haar gedwongen van haar afstand te doen of zij bevrijdt zich van hem door derden in de arm te nemen of aangifte te doen.

'Uiteraard,' voegt Van der Kwast hieraan toe

> zal de eventuele dwang of intimidatie zich tot dit stadium beperken en dit zijn bij uitstek terminale verschijnselen die het begin van het nabije einde aankondigen. (1968 pp.40, 41)

Mijn bezwaren tegen Van der Kwasts tweede fase met haar 'tegemoetkomende houding van de dochter' heb ik al genoemd. Op twee andere punten uit Van der Kwasts beschrijving wil ik wat uitgebreider ingaan, omdat zij hiervoor slechts zijdelings ter sprake zijn gekomen, terwijl het niettemin om meer algemene opvattingen gaat die men ook aantreft bij auteurs die vader-dochter-incest veeleer voorstellen als een reeks gelijksoortige incidenten. Ik bedoel de kwestie

van 'intimidatie of dwang' en de kwestie van 'meegaandheid of onderworpenheid'.

Vroeger werd incest meer dan nu geassocieerd met lichamelijk geweld en fysieke dwang. Later is het inzicht ontstaan dat de vader zoveel overwicht heeft op zijn dochter, dat hij geen geweld nodig heeft om zijn zin te kunnen doordrijven. Nu lijkt de slinger soms echter te ver door te slaan in de andere richting en wordt de indruk gewekt dat er bij incest per definitie nooit sprake is van geweld. Sommige vaders maken daarvan echter wel degelijk gebruik. Of zij reageren agressief als het kind niet meewerkt. Zoals de vader van Marloes:

> Als ik me probeerde te verzetten werd vader erg agressief. Ik kreeg een zakdoek in m'n mond en soms werd ik vastgebonden aan het bed. Ook werd ik erg geslagen als ik liet merken dat ik niet wilde. Hierdoor ben ik driemaal in het ziekenhuis terechtgekomen. (VSK 1983 p.35)

Kenmerkend voor het procesmatig karakter van vader-dochter-incest is dat geweld en agressie bij de vader plegen toe te nemen naarmate de dochter hem meer dreigt te ontglippen, of wanneer zij vindingrijker of gedecideerder wordt in haar verzet. In het algemeen is het geweld of de dreiging met geweld dus het grootst in de laatste fase. Het is echter onzin om te stellen dat 'intimidatie of dwang zich tot dit stadium beperken' en dat we in eerdere stadia alleen maar te maken hebben met

> allerlei vormen en gradaties van dwang en met reacties op de weigering van het meisje die door haar wel als dwang worden beleefd maar dat niet zijn. (Van der Kwast 1963 p.135)

Wanneer een meisje iets als dwang beleeft, is er sprake van dwang, punt uit.

Een opmerking van Van der Kwast die op het eerste gezicht steekhoudender lijkt is dat in rechtszaken bijvoorbeeld de uitspraken van vader en dochter verschillen omdat

> de man sterk geneigd [bleek] te zijn vooral uit te weiden over het begin van de incestueuze relatie, terwijl de dochter gewoonlijk

meer inging op de periode die direct aan de arrestatie voorafging, dus op die fase die gekenmerkt pleegt te zijn door een groeiend verzet van haar kant. (1963 p.136)

Volgens Van der Kwast wortelt die poging van het meisje om haar verzet te benadrukken in haar schuldgevoelens over haar aanvankelijke 'meegaandheid of zelfs tegemoetkomendheid.' En inderdaad, de hele crux van incest is nou juist die medeplichtigheidsval. Ja, denkt het meisje, ik ging inderdaad vrijwillig met mijn vader mee in de auto, dus was 't mijn eigen schuld. Het duurt jaren voor ze al die mechanismen doorziet. Hoe moet een zestienjarige dit onder woorden brengen als zij het zelf niet begrijpt? En dat tegenover een volwassene die staat te popelen om haar te beschuldigen van participatie? Zo beschouwd is het geen wonder dat zij de nadruk legt op haar latere, concretere verzet.

Dit brengt ons bij het tweede punt uit Van der Kwasts beschrijving van vader-dochter-incest als proces waarop ik wat uitgebreider wilde ingaan, de zogenaamde 'meegaandheid of onderworpenheid' van het meisje in de eerste fasen van de misbruikrelatie. Het is waar dat meisjes in het begin over het algemeen een passieve houding aannemen, in die zin dat zij niet beginnen te schoppen, te slaan, te krabben en te bijten en dat zij meestal ook niet duidelijk zeggen: nee, ik wil dit niet. Maar het lijkt mij onjuist die uit onwetendheid, angst en gehoorzaamheid geboren passiviteit te vertalen als meegaandheid. Bij zorgvuldige lezing van de levensverhalen van incestslachtoffers blijkt dat zij ook in die eerste fase vaak wel degelijk blijk geven van hun onwil, zij het langs kinderlijke weg, de enige weg dus die hun ter beschikking staat. Heel veel meisjes houden zich slapend als zij de vader horen aankomen, in de hoop dat hij dan weg zal gaan. Of zij gaan op hun buik liggen in de hoop dat hij er dan niet bij kan of stoppen zich heel stevig in. Andere meisjes proberen de vader zoveel mogelijk uit de weg te gaan of ze bedenken uitvluchten. Sandy bijvoorbeeld, die op de vraag van haar vader waarom ze niet bij hem in bed komt slapen, antwoordt:

'Nee, dat wil ik niet. Want de hond, Harry, mag dat ook niet.'
Toen hij weer: 'Nou, dan mag de hond hier vannacht ook slapen.'
Ik zei: 'O, nee, dat zou mama niet goed vinden. Weet je, Harry

mag wel bij mij in bed slapen.'
En toen zei hij: 'Nou, dan slaap ik wel bij jou in bed.'
En ik zei: 'O nee, ik wil alleen slapen. Er is alleen maar plaats voor Harry en mij.' (Armstrong 1978/80 p.58)

Als ik dit soort dingen lees, vraag ik mij af wat een acht- of tienjarig meisje niet allemaal moet doen vóór haar tekenen van onwil serieus worden genomen en niet achteraf door de incestueuze vader – met in zijn kielzog onderzoekers, psychiaters en het grote publiek – worden geïnterpreteerd als tekenen van instemming en meegaandheid.

Zoals hiervoor al aangeduid, vind ik dat Van der Kwast met zijn opvatting dat vader-dochter-incest moet worden gezien als een proces, een stap in de goede richting zet. Vader-dochter-incest is een dynamisch gebeuren en het is de onvermijdelijke groei en ontwikkeling van het kind die daarbij als motor fungeert. De incestueuze vader heeft alle voordelen aan zijn kant, op één na. En dat is *de tijd.* De tijd werkt in het voordeel van het meisje. Ieder kind denkt wel eens: 'als ik groot ben...' Voor de seksueel misbruikte dochter is de wetenschap dat zij eens groot zal zijn een onontbeerlijke troost en vaak is het volgens mij zelfs die gedachte die haar uiteindelijk op de been houdt. Uiteindelijk moet de vader haar loslaten, en die afloop is vanaf het allereerste begin in de incest ingebouwd. Men zou het proces dat zich hiervoor voltrekt inderdaad kunnen verdelen in drie geleidelijk in elkaar overgaande stadia, alleen dienen die stadia anders te worden omschreven dan Van der Kwast dat doet. Ik waag een poging, met de waarschuwing dat het daarbij gaat om een grove generalisatie die tal van uitzonderingen kent.

In de *eerste* fase wordt de houding van het meisje gekenmerkt door verwarring, verbijstering en onvermogen om het gedrag van de vader te plaatsen. Zij voelt zich onbehaaglijk onder zijn seksuele toenaderingen, al is het alleen al omdat hij zich zo vreemd en achterbaks gedraagt, maar zij zal doen wat hij zegt omdat hij haar vader is en zij hem vertrouwt en van hem houdt. Haar verzet beperkt zich in dit stadium tot kinderlijk-onbeholpen tekenen van onwil.

Tijdens de *tweede* fase nemen angst en onbehagen van het meisje toe. Zij heeft het gevoel dat zij niet meer terug kan, dat het te laat is om zich nog tot de moeder te wenden, want hoe moet zij verklaren dat zij er nu pas mee komt? Zij gaat een dubbelleven leiden, speelt

naar buiten toe toneel en houdt haar eigenlijke gevoelens voor zich. Het nare gevoel over de incest en haar angst voor wat er verder gaat gebeuren gaan haar leven steeds meer beheersen. Van de ene kant wil zij niets liever dan dat iemand 'het geheim' ontdekt en haar helpt, van de ander kant is zij doodsbang dat dit gebeurt. Geleidelijk aan wordt zij slimmer en vindingrijker in haar pogingen de vader te ontlopen. Maar hoe meer zij zich verzet, des te groter wordt de druk die hij op haar uitoefent. De vader breidt de seksuele handelingen, die zich in de eerste fase veelal beperkten tot handtastelijkheden en masturbatie van het kind, in deze periode vaak uit tot orale seks en/of hij dwingt het meisje hem te masturberen, twee praktijken waar het kind over het algemeen van walgt. De gevoelens van het meisje voor haar vader zijn ambivalent: zij hoopt nog steeds dat hij zich op een dag zal ontpoppen als een 'gewone' vader, maar haar kinderlijke liefde begint forse deuken te vertonen.

De *derde* fase brengt de ontknoping van het incestdrama. De dochter, inmiddels rond de veertien jaar oud, zet haar eerste stappen op weg naar een eigen leven. Zij wil uit met vriendinnen; de omgang met leeftijdgenoten wordt voor haar belangrijker dan het gezinsleven. De vader reageert navenant. Hij raakt in paniek nu hij haar dreigt kwijt te raken. Hij wordt agressief, oefent vaak een ware terreur uit over de dochter door binnen te dringen in alle hoeken en gaten van haar leven en al haar gangen na te gaan. Ook tracht hij in deze periode vaak over te gaan tot geslachtsgemeenschap. De dochter komt steeds meer in opstand. Haar kinderlijke liefde maakt plaats voor haat en verachting, al kan die nog steeds gepaard gaan met loyaliteit. Tegelijkertijd is zij vaak doodsbang voor de vader nu zij merkt waartoe hij in staat is en hoe groot zijn mogelijkheden zijn om haar een eigen leven te ontzeggen. Niettemin worden zijn seksuele toenaderingen in deze periode voor haar absoluut onaanvaardbaar en zal zij hoe dan ook een uitweg zoeken, door weg te lopen, alsnog haar moeder op de hoogte te stellen, een buitenstaander in de arm te nemen, aangifte te doen of, als zij niet te bang van hem is, door haar vader rechtstreeks te gebieden haar voortaan met rust te laten.

De gevoelens van het meisje jegens haar vader kunnen ook na de derde fase, dus na beëindiging van de misbruikrelatie, nog een ontwikkeling doormaken. Sommige onderzoekers constateren dat een aantal

van de door hen ondervraagde incestslachtoffers nadat de zaak aan het licht was gekomen, soms zelfs nadat zij zelf aangifte hadden gedaan, ondanks alles blijk gaven van een positieve instelling tegenover de dader (zie bijvoorbeeld Maisch 1968/71 p.221). Daaruit concluderen zij dan weer dat het meisje de incest niet zo erg vond of dat er sprake was van wederzijdse 'liefde'. We moeten echter bedenken dat deze onderzoekers zich meestal baseren op forensisch materiaal, dat wil zeggen, dat zij met de betrokkenen hebben gepraat kort na de arrestatie en dat het meisje op dat moment gemiddeld een jaar of zestien zal zijn geweest. Zeker op die leeftijd zit het meisje verstrikt in een web van tegenstrijdige gevoelens. Zij durft zichzelf vaak niet eens te bekennen dat zij haar vader haat, laat staan dat zij zoiets zou durven zeggen tegen een volwassene. Tegenwoordig ligt dat misschien anders, maar nog maar heel kort geleden was het voor ieder kind, ook voor een incestslachtoffer, sociaal ongewenst om zo over de vader te praten. Een kind dat de ouders afviel, was zelf slecht. Zij zondigde tegen het vijfde gebod (Eert uw vader en uw moeder), waarvan volgens Alice Miller onze hele cultuur is doortrokken. Een veertigjarige vrouw, als kind jarenlang seksueel misbruikt door haar vader, zei mij:

> Het heeft tot ver na mijn dertigste geduurd voor ik mijzelf durfde te bekennen dat ik mijn vader haatte, dat ik dat als kind ook al deed. Daarvóór kwam dat niet bij me op. Integendeel. Hoewel hij mijn hele jeugd had verpest, ging ik er tegenover anderen prat op dat hij zo'n doorzetter was, een echte autodidact, een vakman met gouden handen. Misschien wilde ik hem beter maken dan hij was, de werkelijkheid achteraf corrigeren, mezelf een mooiere biografie bezorgen dan ik had. Wat onbewust misschien ook meespeelde was de gedachte: je kunt toch niet trots op hem zijn en hem tegelijkertijd haten - dat is ongeloofwaardig. Nu besef ik dat dat wèl kan. Hij wàs een doorzetter, hij hàd gouden handen, hij wàs niet honderd procent slecht, maar tegenover mij heeft hij zich gedragen als de grootste schoft die god heeft geschapen en daarom heb ik het *recht* om hem te haten.

29
Een typologie van incestueuze vaders

Het denken over incest beweegt zich tussen twee polen. Aan de ene pool beschouwen wetenschappers en ook leken incest als een gruweldaad en de incestpleger als een soort monster met wie zij zelf niets gemeen hebben; die houding leidt tot ontkenning: zoveel monsters lopen er niet rond, dus kan het om niet meer dan een marginaal verschijnsel gaan. Aan de andere pool wordt incest beschouwd als een menselijke zwakheid die iedereen kan overkomen; die houding leidt tot bagatellisering: wat menselijk is kan zo erg niet zijn. Beide polen oefenen nog steeds hun aantrekkingskracht uit. Over het geheel genomen kan met echter stellen dat zich in de loop van de twintigste eeuw een verschuiving heeft voorgedaan van de ene pool naar de andere, van distantie naar identificatie.

In hoofdstuk 22 hebben we gezien dat in het begin van deze eeuw incest vaak werd beschouwd als een bijverschijnsel van de proletarische levenswijze. Een andere manier waarop wetenschappers zich van incestplegers distantieerden was door een abnormale eigenschap aan te wijzen als oorzaak van de incest. De meesten waren van mening dat alleen geesteszieken incest pleegden; anderen zochten de oorzaak in een ongewoon sterke geslachtsdrift (hyperseksualiteit) of een gebrekkige intelligentie. In de jaren dertig gingen incidentele onderzoekers tegen de heersende opvatting in met de bewering dat het

> niet de geesteszieke, niet de zwakzinnige, niet de hyperseksuele of de seksueel geperverteerde en ook niet de qua karakter in hoge mate onvolwaardige is die onder bloedschenners domineert. (in Maisch 1968/71 p.138)

Vanaf de jaren vijftig werd deze visie op grote schaal bevestigd door vooral Amerikaans en Duits onderzoek. Aan de horizon daagde het besef dat de gemiddelde incestueuze vader wellicht niet al te veel verschilde van de doorsnee-huisvader. Toch wilde men daar nog niet direct aan. Er moest toch iets met zo'n man aan de hand zijn, anders deed je zoiets toch niet?

Een geliefde methode in de criminologie om vat te krijgen op de persoonlijkheid van criminelen was lange tijd de indeling in typen. Ook incestonderzoekers namen hun toevlucht tot die methode en soms leidde dat tot een ware wildgroei. Justice & Justice onderscheiden maar liefst twaalf typen en dan nog blijven zij zitten met een restcategorie van incestueuze vaders op wie geen van deze twaalf etiketten past. De meeste typologieën in de incestliteratuur kunnen worden gezien als uitwerkingen van een soort basistypologie die de Amerikaanse socioloog Weinberg in 1955 introduceerde. Hij deelde de persoonlijkheid van de incestpleger in drie typen in, te weten het pedofiele type; het promiscue type of de psychopaat; en het endogame type. Gezien Weinbergs invloed op latere onderzoekers lijkt een korte behandeling van zijn classificatie mij zinvol.

Tot het pedofiele type rekende Weinberg onzekere, psychoseksueel onrijpe mannen, die zich in de omgang met volwassen vrouwen niet op hun gemak voelen en daarom seksueel de voorkeur geven aan minderjarige meisjes. Soms onderhoudt dit soort mannen volgens Weinberg behalve met de dochter ook seksueel contact met kinderen buiten het gezin; in andere gevallen is de dochter het enige contact.

Hoewel de pedofiele incestpleger in de literatuur regelmatig opduikt, heb ik de indruk dat de meeste auteurs dit type min of meer plichtmatig noemen, om vervolgens te constateren dat het in hun eigen onderzoek niet of nauwelijks voorkomt. Ook in het onderzoek van Weinberg zelf blijken volgens de beschrijvingen (hij geeft geen cijfers) verreweg de meeste daders binnen de andere twee categorieën te vallen.

Daar het zowel bij incest als bij pedofilie gaat om seksueel contact met kinderen, ligt het voor de hand beide verschijnselen met elkaar in verband te brengen. Dat zou tot de veronderstelling kunnen leiden dat incest zoiets is als pedofilie in gezinsverband. Tussen incest en pedofilie bestaan echter belangrijke verschillen. In de eerste plaats zijn het pedofielen zelf die pedofilie bespreekbaar hebben gemaakt en de publiciteit hebben gezocht. In het geval van incest zijn het de slachtoffers die de zaak hebben aangekaart. De daders zwijgen. In Nederland kan men na radio- en televisieprogramma's over 'gevoelige onderwerpen' veelal bellen met de Stichting Korrelatie. Als er na een uitzending over incest al daders bellen (of mannen van wie de Stich-

ting vermoedt dat het daders zijn) dan gaan zij meestal meteen in het defensief:

> Waarom wordt er zoveel ophef over incest gemaakt, waar is al die publiciteit voor nodig? (Van Herk en Kuiper 1985 p.10)

Pedofielen willen de aandacht van het grote publiek; incestueuze vaders niet. Het verschil tussen een goed en een kwaad geweten?[25]

In de tweede plaats gaat het bij pedofilie, anders dan Weinberg schijnt te denken, meestal om homoseksuele, en bij incest om heteroseksuele contacten. Pedofielen voelen zich over het algemeen aangetrokken tot jongens, terwijl de meeste incestslachtoffers meisjes zijn. Bovendien verliezen pedofielen hun belangstelling als het kind ouder wordt, terwijl – zoals we eerder hebben gezien – incestueuze vaders het seksuele contact met hun slachtoffer juist zo lang mogelijk trachten voort te zetten. Dat betekent niet dat pedofielen als zij getrouwd zijn en kinderen hebben (wat gezien hun seksuele voorkeur niet voor de hand ligt) hun eigen kinderen met rust zullen laten. Vermoedelijk bestaat er wel een incestueuze vorm van pedofilie, maar gaat het daarbij om een uiterst kleine groep met jongetjes als slachtoffers.

De tweede categorie incestplegers die Weinberg onderscheidt, noemt hij 'de psychopaat', synoniem voor 'het promiscue type'. Psychopaat is een veelgebruikt scheldwoord; het betekent zoiets als 'gewetenloze schurk' en roept associaties op met 'agressief', 'onberekenbaar', 'gevaarlijk'. Als psychiatrisch begrip is het vaag en ongrijpbaar. Een van de omschrijvingen is dat

> de gewetensfunctie bij psychopaten ontbreekt of onvoldoende aanwezig is en dat zij grotendeels het vermogen missen zich in te leven in de gevoelens van anderen. (Schoo en Vervoort 1981 p.770)

25 Om misverstanden te voorkomen: ik ben geen voorstandster van pedofilie en hecht geen geloof aan geromantiseerde verhalen over de onbaatzuchtigheid van de pedofiel die als een zichzelf wegcijferend missionaris verdrukte kindertjes het heil van de seksualiteit brengt. Wel geloof ik dat pedofilie over het geheel genomen minder schadelijk is dan incest. In hoofdstuk 32 kom ik hierop terug.

Daar de psychiatrie zich per definitie bezighoudt met stoornissen, ziekten en gebreken, spreekt het vanzelf dat zij de afwezigheid van de gewetensfunctie beschouwt als een ziekte, een stoornis. In de incestliteratuur dekt de term psychopaat verschillende ladingen en het is niet altijd duidelijk of men de psychopaat nu wel of niet als geestesziek beschouwt. Wel staat vast dat het altijd om mensen gaat met wie in de ogen van de onderzoekers ook los van de incest iets mis is; incest wordt bij hen niet gezien als een op zichzelf staande misdaad, maar als een bijverschijnsel van ander wangedrag. Voor sommigen ligt dat wangedrag in de seksuele sfeer; anderen brengen psychopathie eerder in verband met crimineel en asociaal gedrag in het algemeen.

Uit zijn gelijkstelling van 'psychopathie' en 'promiscuïteit' blijkt dat Weinberg behoort tot de eerste groep. Het psychopathische type is voor hem een man die zowel voor, tijdens als na de incest met zoveel mogelijk vrouwen naar bed gaat. Zijn seksuele belangstelling wordt eerder ingegeven door vijandigheid dan door genegenheid. Vrouwen zijn voor hem seksobjecten en zijn dochter vormt daarop, ook al is zij een kind, geen uitzondering.

> Zijn verlangen naar een seksuele partner in het gezin wordt opgewekt door de afwezigheid, afwijzende houding of verminderde aantrekkelijkheid van zijn echtgenote en door de onbereikbaarheid van andere vrouwen. Soms is hij te ziek of 'te oud' om voor andere vrouwen aantrekkelijk te zijn. (Weinberg 1955/76 p.97)

En dus stapt hij bij gebrek aan beter naar zijn dochter, niet *omdat* zij zijn dochter is, maar *ondanks* het feit dat zij zijn dochter is.

Justice & Justice werken Weinbergs beeld van de psychopaat verder uit. Een psychopaat is volgens hen iemand die niet weet wat liefde is, geen schuldgevoelens kent en voortdurend uit is op nieuwe prikkelingen. Niet alle psychopaten zijn incestueus, maar zij die dat wel zijn kunnen volgens de Justices worden onderverdeeld in twee soorten: de promiscue en de panseksuele. De promiscue psychopaat onderhoudt affaires met verschillende vrouwen tegelijk. Hij ziet zijn echtgenote als een bron van seks, maar niet als de enige. Evenals Weinberg zijn de Justices van mening dat de promiscue psychopaat zich, ondanks zijn relaties met andere vrouwen, tot zijn dochter wendt als zijn vrouw geen belang meer in hem stelt of hij niet meer in haar. De panseksuele

psychopaat zou iemand zijn voor wie alles en iedereen erotisch geladen is, 'een kat, de telefoonpaal, de postbode en zijn kinderen'. Evenals Weinberg noemen de Justices geen cijfers.

> Niemand weet hoeveel incestueuze vaders promiscue psychopaten zijn, maar hun aantal is niet groot. En het aantal panseksuele is nog kleiner. (...) De typische incestpleger is niet oversekst en ook geen psychopaat. (Justice & Justice 1980 pp.86,87)

Tot de onderzoekers die in plaats van promiscuïteit het algemene sociale gedrag als uitgangspunt nemen om te bepalen of een incestueuze vader al dan niet als psychopaat kan worden gekenschetst, behoren Gebhard e.a. Zij zijn van mening dat 'amorele delinquenten' (hun woord voor psychopaat) zich van andere incestplegers onderscheiden door de 'lengte van hun strafblad en hun grotere agressiviteit' (1965 p.225). Volgens hen zijn deze mannen ook thuis agressief; zij slaan vrouw en kinderen en zij misbruiken hun dochters uit puur opportunisme, omdat zij haar toevallig bij de hand hebben. Tien procent van de door Gebhard e.a. ondervraagde vaders (allen veroordeeld wegens incest met een dochter onder de twaalf) werd geclassificeerd als 'amorele delinquent'.

Meiselman wil de term 'psychopaat' reserveren voor personen

> die een geschiedenis hebben van antisociaal gedrag anders dan incest en die met betrekking tot hun wangedrag een minimum aan schuldgevoel tonen. (1978 p.95)

Volgens Meiselman is het psychopathische type veruit in de minderheid. Onder de zevenendertig incestueuze vaders uit haar eigen onderzoek was er niet één die op grond van de beschikbare gegevens kon worden gekenmerkt als psychopaat.

In scherp contrast hiermee staan de cijfers van Lukianowicz, die in een onderzoeksgroep van zesentwintig incestueuze vaders maar liefst negentien psychopaten telde, veertien 'onaangepaste' en vijf 'agressieve'. De vijf agressieve hadden een strafblad voor geweldsdelicten. Wat we ons bij 'onaangepaste psychopaten' moeten voorstellen legt Lukianowicz niet uit, maar werkloosheid schijnt een criterium:

> Het feit dat de meeste vaders uit ons onderzoek (ongeveer 70%) geen werk hadden in een tijd van volledige werkgelegenheid (...) wekt alleen al het vermoeden dat deze mannen een onaangepaste en vaak anti-sociale persoonlijkheid bezaten. (1972 p. 304)

Het onderzoek van Lukianowicz is met zijn hoge percentage psychopaten duidelijk een uitzondering. Wat dat betreft past het beter in het begin van deze eeuw dan in de jaren zeventig. Bij Lukianowicz' collega's overheerst al sinds geruime tijd de opvatting dat de gemiddelde incestueuze vader geen psychopaat is, wat gezien de omschrijvingen hierboven vooral betekent dat hij zowel in seksueel als in sociaal opzicht buitenshuis keurig in het gareel loopt.

Rest het 'endogame type'[26], dat (onder verschillende benamingen) sinds Weinberg furore heeft gemaakt in de incestliteratuur. Bij de meeste onderzoekers die de daders indelen in typen, vormen de endogame vaders verreweg de grootste categorie. En bij onderzoekers die geen classificatie meer toepassen, zijn die vaders overgebleven die Weinberg tot het endogame type zou hebben gerekend. Dat betekent niet dat de incestpleger zich steeds duidelijker heeft uitgekristalliseerd tot een welomschreven persoonlijkheid. Integendeel. Het beeld dat van hem is ontstaan is juist steeds heterogener geworden. Men kan zich dan ook afvragen of de term 'endogaam' (en de alternatieven die anderen hiervoor hebben bedacht) nog wel een specifieke betekenis heeft, of het niet gewoon een ander woord is voor 'incestueus', een aanduiding voor die vaders wie het niet aan te zien is dat zij hun kind seksueel misbruiken, van wie je 'het niet zou zeggen.' En dat zijn de meesten. Het volgende hoofdstuk gaat over hen.

26 Endogamie: het huwen van leden van een zelfde stand, sociale stam e.d. onderling.

30
Van tiran tot zielepoot

De incestueuze vader die Weinberg tot het 'endogame type' rekent, is volgens hem een naar binnen gekeerde man die zijn seksuele 'objecten' beperkt tot gezinsleden en zijn dochter misbruikt omdat hij geen sociale en/of seksuele contacten durft aan te knopen met vrouwen buiten het gezin. Hoewel hij in emotioneel opzicht afhankelijk is van het gezin, is hij thuis 'arrogant, twistziek, dominant, achterdochtig'. Sommige endogame vaders zouden zo schichtig zijn dat zij 'vreemden' systematisch ontlopen.

> Een vader ging bijvoorbeeld de kamer uit en verstopte zich in de slaapkamer als er bezoek kwam. Hij dwong zijn dochter met hem mee te gaan tot het bezoek weg was. (1955/76 p.101)

Weinbergs definitie van de endogame vader bevat dus twee elementen: 1) heerszucht tegenover vrouw en kinderen en 2) mensenschuwheid en incompetentie in het sociale verkeer.

Het eerste element vinden we bij veel andere onderzoekers terug. Men heeft het in dit verband over 'autoritaire vaders' of 'gezinstirannen'. Volgens Maisch

> dulden [zij] geen enkele tegenspraak in het gezin, zijn gauw geprikkeld, opvliegend en driftig en slaan soms hun vrouw en kinderen. Buiten gezinsverband merkt men nauwelijks iets van dit soort gedrag. (1968/71 p.132)

Over een zesenveertigjarige ambtenaar, bij het begin van de incest twintig jaar gehuwd en 'zonder enig voorbehoud als goed werknemer beoordeeld,' schrijft Maisch:

> Huwelijk en gezinsleven stonden vanaf het begin onder de druk van de persoonlijkheid van deze man: zeer prikkelbaar en driftig, sloeg hij zijn vrouw om het minste of geringste. Despotisch heerste

> hij over alle gezinsleden, duldde geen tegenspraak, beschuldigde zijn vrouw van leugens en bedrog voor het huwelijk en betichtte haar zonder enige reden ervan het huishouden slecht te behartigen. (1968/71 p.146)

Maisch rekent negenentwintig procent van de door hem onderzochte incestueuze vaders tot het type van de 'gezinstiran'. Bij anderen ligt dit percentage veel hoger. In het onderzoek van Herman maakte vijftig procent van de daders gebruik van lichamelijk geweld, niet alleen tegenover de seksueel misbruikte dochter maar ook tegenover de andere gezinsleden. Maar ook de andere vijftig procent tiranniseerde volgens haar vrouw en kinderen in die zin dat zij er geen twijfel over lieten bestaan wie in het gezin de baas was. (1981 pp.71 e.v.) Frenken en Van Stolk achten het door hen geschetste beeld van 'een autoritaire, tirannieke, soms patriarchale man die zich veelal driftig en impulsief in het gezin gedroeg' (1987 p.114) op de meeste incestueuze vaders van toepassing. En als Van der Kwast het heeft over de 'vaak tot agressieve reacties en ontstemmingstoestanden neigende persoonlijkheid', dan slaat dat bij hem op 'de incest-delinquent' in het algemeen (1963 p.191).

Wat het tweede element van Weinbergs definitie betreft, lopen de meningen uiteen. Sommigen bevestigen het beeld van de contactgestoorde man:

> Hij verlaat het huis alleen om naar zijn werk te gaan. 's Avonds en in de weekends gaat hij nergens naar toe. (...) Dit type vader gelooft dat hij maar weinig mensen kan vertrouwen, zeker niemand buiten het gezin. Hij ziet zijn gezin als de plek waar hij kan doen en laten wat hij wil en waar niemand het recht heeft hem te verraden. (Justice & Justice 1980 pp. 64, 65)

Herman schetst een ander beeld. De vaders uit haar onderzoek waren niet schuchter en schichtig, maar kwamen op buitenstaanders over als sympathieke mannen die juist uitstekend met iedereen overweg konden. Zij isoleerden niet zozeer zichzelf als wel hun vrouw en dochters.

> Vaders oefenden strikt toezicht uit op de levens van hun echtgenotes en dochters, die zij vaak letterlijk opsloten in huis. De jongens in het gezin werden soms ingeschakeld als hulppolitie. Veel dochters vertelden dat hun vader niet wilde dat hun moeder auto reed, vrienden bezocht, of deelnam aan activiteiten buitenshuis. (...) Ook dochters werden ervan weerhouden sociale contacten aan te knopen buiten het gezin. (Herman 1981 p.73)

Een tendens in de incestliteratuur is om de competentie van de incestueuze vader in het sociale verkeer af te meten aan zijn competentie als arbeidskracht. En ook over zijn arbeidsprestaties zijn de meningen van de deskundigen verdeeld. Volgens sommigen is hij arbeidsschuw en niet alleen in emotioneel maar ook in financieel opzicht afhankelijk van zijn vrouw. Gebhard e.a. rekenen driekwart van de incestueuze vaders tot de 'afhankelijke soort' (hun term voor endogaam).

> Deze mannen zijn over het algemeen (...) afhankelijk van hun vrouw voor emotionele en vaak ook voor financiële steun. (...) Zij hebben vaak een armzalig arbeidsverleden met voortdurende wisselingen van baan en langdurige periodes van werkloosheid. (1965 p.226)

Het hoge percentage mannen met een labiel arbeidsverleden uit het onderzoek van Gebhard e.a. kan ermee te maken hebben dat het om mannen ging die voor de incest waren veroordeeld. Wat hiertegen spreekt is dat andere forensische onderzoekers (zoals Van der Kwast, zie hierna) tot andere bevindingen komen, die meer overeenstemmen met recente resultaten uit retrospectief onderzoek onder slachtoffers. Zij beschrijven hun vader opvallend vaak als een uiterst degelijke, bekwame arbeidskracht en goede kostwinner, die op grond daarvan buiten het gezin een uitstekende reputatie genoot. In het onderzoek van Herman (waarin veertig in therapie zijnde incestslachtoffers als informanten fungeerden) waren de meeste vaders in het gezin gevreesd, maar werden zij daarbuiten bewonderd.

> Ook de dochters zelf waren vaak onder de indruk van wat hun vaders niet allemaal presteerden. De meesten namen hun verantwoordelijkheden als kostwinner heel serieus. De dochters wisten

> dat zij hard werkten, bekwaam waren, en vaak ook succesvol. (...) Velen maakten lange uren en hadden meer dan één baan tegelijk. (1981 pp.71, 72)

Het beeld van de incestueuze vader als gewaardeerde werkkracht treffen we ook aan in het Nederlandse onderzoek van Van der Kwast (onder dertig mannen die tussen 1960 en 1962 terechtstonden voor incest). Hij constateerde dat de meeste van de door hem onderzochte mannen

> behoorden tot de gewaardeerde werkkrachten van het bedrijf, die hun werk verstonden en wier ijver in sommige gevallen zeer groot was. (...) Het werktempo lag bij de meeste onderzochten op een betrekkelijk hoog niveau en meer dan eens werd met betrekking tot hen het woord 'zwoeger' gebruikt. (1963 p.123)

Over het algemeen zijn de goede capaciteiten als kostwinner voor onderzoekers een reden om incestueuze vaders althans op papier een goedkeurend schouderklopje te geven: wie zo hard werkt draagt zijn gezin in wezen een goed hart toe, dat kan nooit een slechte vader zijn. Van der Kwast is als een van de weinigen niet onverdeeld positief over de 'voorbeeldige werkinstelling' bij incestdelinquenten. Volgens hem hebben overdreven ijver en vakmanschap in de werksfeer en tirannie in het gezin met elkaar te maken en is bij beide gedragsvormen geldingsdrang de drijfveer. Op zijn werk wil de incestdelinquent per se gewaardeerd worden, daarom is hij niet alleen ijverig maar ook zeer gedienstig en overbeleefd tegen meerderen (zoals de werkgever):

> Zijn gedrag wordt gekenmerkt door een sterke neiging zich verregaand te conformeren aan de verwachtingen die hij bij de ander ten aanzien van zijn houding veronderstelt en hij gaat hierbij zelfs zover dat hij zijn zelfrespect geweld aandoet. (1963 p.160)

Verder stelt hij hoge eisen aan zichzelf; in de ogen van de buitenwereld mag hij geslaagd zijn, hij is niettemin ontevreden wanneer hij

> er niet in slaagde de positie te bereiken die hem voor ogen stond en waartoe zijn capaciteiten ruim voldoende waren. (1963 p.122)

De moeilijkheden van de incestueuze vader zouden voortkomen

> uit diens gevoel van permanente bedreiging van zijn affectieve geborgenheid in het huwelijk en de frustratie van zijn overmatige behoefte aan erkenning, waardering en respect, zijn egocentrische instelling in de omgang met anderen en zijn – vaak aan de gezinssituatie gebonden – emotionele labiliteit. (1963 p.113)

Karakterologisch bleken deze mannen, aldus Van der Kwast

> met slechts weinig uitzonderingen uitermate geldingszuchtig genoemd te mogen worden, met een vaak gering vermogen om frustraties van deze dominante streving te verduren. (1963 p.113)

Samenvattend omschrijft Van der Kwast 'de incest-delinquent' als

> een man die zich in en buiten zijn gezin vaak op verschillende wijzen voordoet. In zijn instelling tot de ander staan meegaandheid en geldingszucht vlak naast elkaar en het lijkt slechts van de situatie af te hangen van welke kant hij zich laat zien. Daar waar hij zich als autoriteit tegenover de ander gesteld ziet, is hij dat ook en daarbij blijkt hij dan licht de grenzen van het mogelijke uit het oog te verliezen en toont hij onvoldoende achting voor de persoon van de ander, zodat zijn gezag vaak tirannie dreigt te worden. Als huisvader streeft hij ernaar alles onder zijn controle te brengen en in alles het laatste woord te hebben. (...) Geduld, toegeeflijkheid en verdraagzaamheid zijn voor hem bijna identiek met zwakte. (1963 p.193)

Tekenend voor de gedweeheid die de incestueuze vaders uit de studie van Van der Kwast toonden in het contact met mannen die even machtig of machtiger waren dan zij, was hun houding tijdens het onderzoek:

> De dertig door ons onderzochte mannen stelden er zonder uitzondering prijs op een goede indruk te maken. Zij waren, soms op een overdreven wijze, beleefd, correct en gedienstig en verzekerden vaak bij herhaling alles te willen doen om het onderzoek te doen

slagen. (...) Ook tijdens zijn verblijf in het Huis van Bewaring en in de Observatie Kliniek was hij zonder uitzondering iemand die niet de geringste moeilijkheden veroorzaakte en zich eerder kenmerkte door een min of meer uitgesproken onderworpen en soms serviele houding. (1963 pp.149,153)

Van der Kwast kende blijkbaar zijn pappenheimers en liet zich niet om de tuin leiden. Anderen (onderzoekers, maar ook hulpverleners, rechters etcetera) kunnen zich moeilijker voorstellen dat die vlijtige, welwillende figuur, die tegenover hen soms de onderdanigheid zelve is, achter gesloten deuren vrouw en kinderen tiranniseert. Zij zien in hem een aardige man wie buiten zijn wil en verantwoordelijkheid om iets vervelends is overkomen. Een van de moderne boodschappen over incest luidt dat in wezen iedereen ertoe in staat is en dat het min of meer toeval is of een mens wel of niet door het lot wordt aangewezen als dader. Deze benadering, die appelleert aan een soort kampvuurgevoel (wij zijn allemààl zwakke, slechte mensen en wie zonder zonde is werpe de eerste steen) leidt tot vergoelijkende passages als de volgende:

De incestueuze vader is de meest onbegrepen seksuele delinquent in onze samenleving; (...) hij is vaak een gezagsgetrouwe, hardwerkende, gewone man die op een gegeven moment het vermogen is kwijtgeraakt om zijn impulsen te beheersen. Dit verlies is de crux van zijn probleem, want wij allemaal koesteren incestueuze verlangens. (...) De meesten van ons slagen erin psychische afweermechanismen te ontwikkelen tegen onze incestueuze wensen. (...) Bij incestueuze vaders gaat er ergens in de ontwikkeling van deze afweermechanismen iets fout. (Forward & Buck 1978/81 pp. 25,26)

Zoals er in ons aller levens op een bepaald gebied wel eens iets fout kan gaan. Dat kan je geen mens kwalijk nemen.

Het argument van de zwakke impulsbeheersing lijkt in een deel van de incestliteratuur de plaats te hebben ingenomen van de hyperseksualiteit (abnormaal sterke geslachtsdrift) die vroegere auteurs bij incestueuze vaders veronderstelden. Volgens sommigen is het 'gebrek aan impulsbeheersing' een van de belangrijkste persoonlijkheidskenmerken van incestueuze vaders (Butler 1978; Summit & Kryso 1978). Meiselman schrijft:

> De typische incestueuze vader (...) wordt gekenmerkt door een of andere persoonlijke stoornis die een nadelige invloed heeft op zijn vermogen om zijn impulsen te beheersen in een situatie waar de verleiding om incest te plegen zich voordoet. (1978 p.106)

Achterliggende gedachte: alle vaders worden van tijd tot tijd overvallen door de natuurlijke impuls hun dochters seksueel te misbruiken en het enige verschil tussen een incestueuze en een niet-incestueuze vader is dat laatstgenoemde deze impulsen bedwingt en eerstgenoemde eraan toegeeft. Toegeven aan een impuls betekent echter handelen in een opwelling, zonder overleg en zonder voorafgaand plan. Daarvan is misschien sprake bij een vader die zijn kind één keer misbruikt, maar niet bij die veel grotere groep van incestueuze vaders die jarenlang systematisch profiteren van iedere situatie waarin zij met hun dochter alleen zijn, sterker nog, die dergelijke situaties vaak bewust creëren.

Even populair als het thema van de zwakke impulsbeheersing is in de recente incestliteratuur het beeld van de beklagenswaardige man die van kindsbeen af tevergeefs hunkert naar liefde, warmte en begrip. Meestal verenigen beide eigenschappen zich in één persoon. De redenering schijnt dan te zijn dat een tekort aan liefde (bij mannen) leidt tot het onvermogen om seksuele impulsen te beheersen. De incestueuze vader als zielepoot treffen we vooral aan bij de meest fervente aanhangers van de systeemtheorie die – zoals we eerder hebben gezien – de verantwoordelijkheid voor de incest het liefst volledig bij de echtgenote leggen. Zij zou haar man zowel in seksueel als in emotioneel opzicht verwaarlozen en haar dochter naar voren schuiven als vervangster, zodat haar naar warmte en genegenheid snakkende man niet anders kan dan troost zoeken bij het kind.

> In de meeste gevallen is incest een poging van de agressor om de tederheid en het begrip te vinden dat zou moeten voortvloeien uit de relatie met zijn vrouw maar dat gewoonlijk niet doet. (Forward & Buck 1978/81 p.27)

Behalve aan zijn echtgenote schrijven sommige systeemtheoretici het gebrek aan liefde waaronder de incestueuze vader gebukt zou gaan, ook toe aan diens moeder. Zij grijpen daarbij terug op een oude psy-

choanalytische theorie (geïntroduceerd door Jones en Jung en verder uitgewerkt door onder andere Weinberg 1955/76 p.95; Lukianowicz 1972 p.307), die zegt dat een vader die zich abnormaal sterk aangetrokken voelt tot zijn dochter in feite lijdt aan een moedercomplex en via de incest terug tracht te keren naar zijn eerste liefdesobject, dat wil zeggen zijn moeder. Volgens Justice & Justice ontstaat zo'n moedercomplex wanneer de moeder haar zoontje belet de oedipale fase (de fase dus waarin het kind volgens de klassieke Freudiaanse leer 'verliefd' is op de ouder van de tegenovergestelde sekse) achter zich te laten. Dat gevaar doet zich voor wanneer zij te intiem is en te verleidelijk met hem omgaat. Maar ook de moeder die niet lief genoeg is voor haar zoontje (en dat komt volgens de Justices veel vaker voor) houdt hem gevangen in de oedipale fase.

> In werkelijkheid kregen veel van de vaders weinig liefde en koestering van hun moeders en dit is de belangrijkste reden waarom zij symbiotische [Justices' term voor endogaam] persoonlijkheden werden. (1980 p.141)

En de symbiotische persoonlijkheid

> hunkert naar genegenheid, een gevoel erbij te horen en intimiteit, dingen die hij zelden onder woorden kan brengen en nooit heeft ervaren. Hij heeft een sterke, onbevredigde behoefte aan warmte, aan iemand die om hem geeft, die hem aanraakt en vasthoudt. Hij weet niet hoe hij op een niet-seksuele manier intiem en hartelijk met iemand kan omgaan of hoe hij zijn verlangen naar een liefdevolle relatie op een niet-lichamelijke manier kan bevredigen. (...) Seks met zijn dochter is voor hem een middel om deze behoeften te bevredigen. (1980 p.63)

Kortom, de symbiotische persoonlijkheid (die bij de Justices staat voor tachtig procent van de incestueuze vaders) is een deerniswekkende stumper. Onbemind eerst door zijn moeder en later door zijn echtgenote, vindt hij bij zijn dochter de 'ware liefde' waarnaar hij zijn hele leven heeft gesnakt.

Ook volgens Forward & Buck pleegt een vader incest 'als reactie op eenzaamheid en emotionele verwaarlozing.' (1978/81 p.28) Ter il-

lustratie beschrijven zij onder andere het geval van Daniel, die zijn twee stiefdochtertjes begon te misbruiken toen zij vier en zes jaar oud waren. Ik permitteer mij hierna een lang citaat uit deze beschrijving, om aan te tonen hoe twee auteurs die eerst lippendienst bewijzen aan de opvatting dat de vader verantwoordelijk is voor de incest, zo'n vader later weten neer te zetten als een beklagenswaardig man, slachtoffer van zijn moeder, van zijn vrouw en zelfs van zijn kinderen. Het begint ermee dat Daniels moeder getrouwd was met een gewelddadige man (er staat dus niet: Daniel had een gewelddadige vader, maar: zijn moeder trouwde – opzettelijk? – met een gewelddadige man). Daniels moeder was 'emotioneel afwezig' en Daniel voelde zich door haar in de steek gelaten. Tegelijkertijd was hij dol op haar en

> de oedipale belangstelling van een jongen voor zijn moeder wordt gemakkelijk overgedragen op zijn dochter.

Volgens Forward & Buck trachtte Daniel aan het liefde-haat-conflict met zijn moeder te ontsnappen door op te gaan in zijn gezin maar,

> toen Sandy [zijn vrouw] zwanger werd en zich van hem terugtrok, ervoer hij dat als een herhaling van de afwijzing door zijn moeder. En toen zijn stiefdochters [vier en zes jaar oud!] zich vervolgens verleidelijk gingen gedragen, was dat voor hem een herhaling van zijn oedipale fantasieën. Daniel had niet de kracht de seksuele toenadering van de meisjes af te wijzen. Zijn eigen behoeften waren te sterk en te complex. Hij was bang de affectie van de meisjes te verliezen, en die affectie was naar zijn gevoel de enige liefde die in het gezin was overgebleven. In wezen nam hij deel aan de incest vanuit zijn behoefte het gezin bij elkaar te houden. (...) Hij was niet uit op seks met zijn dochters, hij wilde liefde. Maar de seksuele afwijzing door zijn vrouw was voor hem een harde klap. (...) Toen hij geconfronteerd werd met de seksuele opwinding van de meisjes, maakte zijn seksuele gefrustreerdheid het hem moeilijk de verleiding te weerstaan. Daniel zat gevangen in een typische incestsituatie – onopgeloste conflicten over zijn ouders, seksueel en emotioneel in de steek gelaten door zijn vrouw (...) en de onschuldige spelletjes met de meisjes die uitgroeiden tot seksualiteit. Hij wilde niets liever dan het gezin bij elkaar houden, maar voelde dat het uit elkaar be-

gon te vallen. Hij was wanhopig en in de war, en in die toestand verloor hij zijn zelfbeheersing. (Forward & Buck 1978/81 pp.34-36)

Je zou er tranen bij in je ogen krijgen.

Het verhaal van Daniel is een typisch voorbeeld van de valse projectie die men niet alleen bij incestplegers maar ook bij de met hen sympathiserende theoretici vindt, en die inhoudt dat je neigingen en gedragingen die je van jezelf niet onder ogen durft te zien, toeschrijft aan de persoon die van die neigingen en gedragingen het slachtoffer wordt. Het is het verhaal van de moordenaar die zijn slachtoffer als zijn belager voorstelt om zich op noodweer te kunnen beroepen.

Uit de bovenstaande beschrijvingen en illustraties treden op het eerste gezicht twee soorten incestueuze vaders naar voren, of anders gezegd twee varianten van het 'endogame type': de gezinstiran die likt naar boven en trapt naar beneden, en de aanhankelijke jongen die het allemaal zo goed bedoelt. Ik vermoed dat beiden elkaar in werkelijkheid niet zoveel ontlopen. Als de incestpleger in het bezit is van de Januskop die Van der Kwast hem toeschrijft – en dat beeld wordt door levensverhalen van slachtoffers bevestigd – dan is hij in de huiselijke sfeer wellicht veel minder zielig dan in de spreekkamer van therapeut of onderzoeker. Bovengenoemde Daniel bijvoorbeeld had volgens mij perfect door dat hij zichzelf het best kon schoonwassen door zijn gedrag zelf te analyseren in de bewoordingen van de (gezins)therapeut. Bovendien kan ook 'zielig doen' in de huiselijke kring een aardig pressiemiddel zijn. Uit de casuïstiek en levensverhalen van slachtoffers leid ik af dat in ieder geval een aantal incestueuze vaders beide houdingen afwisselt: zielig of zelfs pathetisch doen als zij met agressie hun zin niet krijgen en omgekeerd.

Of zij in de omgang met niet-huisgenoten nu schichtig zijn of joviaal, of zij goede of slechte kostwinners zijn, een gemeenschappelijk kenmerk van de 'endogame' vaders is hun uitermate egocentrische levenshouding. De endogame vader beschouwt vrouw en kinderen niet als op zichzelf staande personen met eigen gevoelens en belangen, maar als wezens die op aarde zijn om hem te dienen en hem te helpen als hij het moeilijk heeft. In die zin is hij op een ongezonde manier afhankelijk van zijn gezin.

Een type vader dat ik mis, bij de bovengenoemde auteurs en in de theoretische incestliteratuur in het algemeen, is de vader die zich in de loop van de periode waarin hij zijn dochter seksueel misbruikt, tot een gezinstiran *ontwikkelt.* De reden dat hij ontbreekt is waarschijnlijk dat incest te weinig wordt gezien als een proces (zie hoofdstuk 28).[27] In de huidige discussies over incest wijzen vooral hulpverleners erop dat het gezin in een crisissituatie terechtkomt wanneer de incest, meestal door toedoen van de dochter, buiten het gezin bekend wordt (zie ook Herman 1981 pp.129 e.v.). Ik heb de indruk dat een crisissituatie in de vorm van spanningen in het gezin en een constant geladen atmosfeer in veel gevallen al eerder ontstaat, en wel in de laatste fase van het incestproces, de fase dus waarin de dochter steeds meer tracht zich aan haar vader te onttrekken. Vaders die met het seksuele misbruik beginnen als hun dochter nog klein is, zijn soms niet alleen buitenshuis maar ook thuis de aardigste mannen zolang zij ongestoord hun gang kunnen gaan met hun dochter, dat wil zeggen zolang de dochter nog te klein is om zich effectief te verzetten of een eigen leven na te streven. De moeder van een incestslachtoffer vertelde mij dat haar man thuis niet dominanter was dan andere mannen ook en dat op zijn gedrag tegenover haar en de kinderen eigenlijk niets aan te merken viel. Tot haar dertienjarige dochter haar vertelde over het al jaren aan de gang zijnde seksuele misbruik. Vanaf het moment dat de moeder haar man ter verantwoording riep, begon hij de tiran uit te hangen. Vanaf dat moment waren er voortdurend ruzies en spanningen, die mede werden veroorzaakt doordat de moeder haar dochter tegen haar man trachtte te beschermen:

> Als hij naar boven liep ging ik onder aan de trap staan luisteren. Duurde het me te lang, dan liep ik hem achterna. Het gevolg was altijd ruzie en een aaneenschakeling van pesterijen van zijn kant die wekenlang kon duren.

27 Weliswaar onderscheidt Van der Kwast verschillende fasen in de incestrelatie, maar hij verwerkt dit inzicht niet in zijn karakterisering van de incestueuze vader. Dat komt waarschijnlijk omdat zijn visie op vader-dochter-incest als proces in zijn proefschrift en tevens hoofdwerk over incest (Van der Kwast 1963) in een rudimentair stadium verkeert en pas in een latere publikatie verder wordt uitgewerkt (Van der Kwast 1968).

Ook in gevallen waarin de moeder niet op de hoogte is en de dochter in haar eentje tegen de vader opbokst, is het vaak vooral in de laatste fase van het incestproces dat de vader zijn macht om de stemming in huis te bepalen, gebruikt als chantagemiddel.

> Soms gebeurde het dat ik nee zei tegen mijn vader en als ik dat deed maakte hij het leven voor ons allemaal ondraaglijk. Als hij zijn mond al opendeed tegen moeder, Andy en mij, was het voor een snauw of een hatelijke opmerking; hij verspreidde door het hele huis een dreigende sfeer, creëerde een spanning die haast tastbaar was. (Brady 1979 p.68)

Als de vader het gezin pas gaat tiranniseren in de laatste fase van het incestproces, heeft zijn gedrag wellicht niet in de eerste plaats of uitsluitend te maken met geldingsdrang of het afreageren van frustraties. Het is dan mede of vooral een wapen in de strijd om het lichaam van de dochter, en als zodanig niet zozeer oorzaak als wel gevolg of liever bijverschijnsel van de incest.

31
Een harde kop en geen berouw

Zoals ik aan het begin van hoofdstuk 29 zei, heeft zich in de loop van de twintigste eeuw een belangrijke verschuiving voorgedaan in het denken over incest: de incestpleger heeft geleidelijk aan de trekken aangenomen van een 'gewone' man. Aan deze ontwikkeling zit een gunstige kant. Incestueuze vaders zijn geen monsters, maar mensen; het is van belang te beseffen dat ook gewone mensen in staat zijn tot monsterlijk gedrag. Naar mijn gevoel is er echter ook een nadeel aan verbonden. Maisch schreef geen twee decennia geleden nog dat

> uit de aard van een delict niet zonder meer vergaande conclusies over de persoonlijkheid van de dader kunnen worden getrokken. (1968/71 p.138)

Hij bedoelde daarmee dat incest vanzelfsprekend een afschuwelijke misdaad was maar dat daaruit niet mocht worden geconcludeerd dat incestplegers in ieder opzicht afschuwelijke mensen waren. Tegenwoordig heb ik eerder het gevoel dat er uit de persoonlijkheid van de dader conclusies worden getrokken over de aard van het delict en dat de 'vermenselijking' van de incestpleger leidt tot bagatellisering van zijn misdaad. Naast de wijdverbreide verontwaardiging nu bekend wordt hoeveel vaders hun dochters seksueel misbruiken, zien we vaak een houding die Lukianowicz (1972 p.304) met een zekere bewondering 'filosofisch' noemt en die neerkomt op een: maak je niet druk; zoveel vaders hebben seks met hun dochter; dat moeten we aanvaarden want het hoort bij het leven. Als deze tendens de overhand zou krijgen, zou het voor dochters niet minder desastreus zijn dan het vroegere maatschappelijk stilzwijgen over vader-dochter-incest. Incestueuze vaders zouden er in elk geval dankbaar gebruik van maken, want als er één ding is dat aan deze vaders opvalt, dan is het hun gebrek aan schuldgevoel en aan zelfonderzoek.

Soms worden incestueuze vaders na onthulling van de incest depressief, niet uit spijt om wat zij hebben *gedaan,* maar uit spijt om wat

zij hebben *verloren*. 'Zij blijft toch mijn kind. Ik wil haar nog wel als dochter,' is een veelgehoorde jammerkreet. Waarbij de vader verzuimt zich af te vragen of zijn kind hem nog wel als vader wil. Zoals hij zich ook niet afvraagt of zijn echtgenote hem nog wel als levenspartner wil. Een incestueuze vader over zijn vrouw:

> Ik probeerde het haar uit te leggen, haar duidelijk te maken hoe het was gebeurd. Het was heel traumatisch voor haar – zij was erg geschokt, erg gekwetst. Zij kon niet geloven dat zoiets zich in haar huis had afgespeeld, zij had er geen idee van gehad. Zij weigerde in de buurt te blijven, ging met de kinderen naar vrienden in de tijd van het gerechtelijk vooronderzoek en het proces. Ik moet toegeven dat ik dat heel moeilijk kon begrijpen, omdat ik dacht dat zij tenminste naar mij zou luisteren en in de buurt zou blijven, zodat ik haar kon zien. (Renvoize 1982 p.22)

Vaders die na ontdekking van de incest uit het gezin worden verwijderd (in de Verenigde Staten is dat op het ogenblik de normale gang van zaken; in Nederland gebeurt het zelden) vinden dat zij recht hebben op een nieuwe kans. Maar eenmaal thuis vervallen zij – zeker wanneer het gevaar van strafvervolging is geweken – niet zelden in hun oude fout. Uit vele onderzoeken blijkt dat recidivisme bij incest schering en inslag is. Vaders die zijn vrijgesproken of door hulpverleners buiten het juridisch circuit zijn gehouden, proberen vaak de draad op te pakken bij dezelfde dochter, maar ook vaders die zijn veroordeeld en hun straf hebben uitgezeten, deinzen soms niet terug voor herhaling, meestal met een andere dochter. Onder andere uit dit recidivisme blijkt dat de schuldgevoelens bij incestueuze vaders, voor zover zij die al hebben, zeer vluchtig zijn.

Het aantal gevallen van vader-dochter-incest dat buiten het gezin bekend wordt, neemt toe. Vaders moeten zich ook vaker dan vroeger voor de rechtbank verantwoorden. Onder invloed daarvan is, niet voor het eerst in de geschiedenis, een discussie ontbrand over de geloofwaardigheid van incestslachtoffers. Fantaseren zij niet? Vooral als er sprake is van een bizarre misbruikgeschiedenis en het meisje allerlei perverse handelingen heeft moeten ondergaan, staan sommigen met het etiket 'pathologisch leugenverhaal' klaar, zoals een onlangs in het kader van een onderzoek geïnterviewde psychiater. (Boland 1988

p.42) Helaas komen bizarre vormen van seksueel misbruik wel voor en juist meisjes die daarvan het slachtoffer worden, voelen zich dermate vernederd en psychisch ontredderd, dat het hun later moeite kost een coherente beschrijving van het gebeurde te geven. 'Bij ernstig misbruikte incestslachtoffers is er soms sprake van partieel mutisme en moet de informatie eruit getrokken worden.' (Frenken 1988 p.971) Vooruitstrevende onderzoekers en hulpverleners zijn inmiddels met dit verschijnsel vertrouwd, maar juristen houden over het algemeen geen rekening met dit onvermogen om te spreken. De paradoxale situatie die hierdoor ontstaat, omschrijft Frenken als volgt:

> Van het slachtoffer dat – op basis van een ernstig trauma – het minst kan zeggen over de misbruikervaringen, wordt het meeste verwacht. En de paradox luidt dan: hoe ernstiger het slachtoffer misbruikt is, hoe groter het trauma, hoe ongearticuleerder haar uitspraken over het misbruik zullen zijn en hoe groter daarom de kans is dat de verdachten zullen worden vrijgesproken wegens gebrek aan wettig en overtuigend bewijs. (1988 p.969)

Ook als het slachtoffer bij een rechtszaak wel over het misbruik kan praten volgt er, wanneer de dader ontkent, vanwege de moeilijke bewijsbaarheid lang niet altijd een veroordeling. Bovendien is incest een misdrijf dat binnen twaalf jaar moet worden aangegeven, terwijl veel incestslachtoffers pas na die verjaringstermijn echt beseffen wat er met hen is gebeurd. Dus ook al is het klimaat voor hem enigszins veranderd, de gemiddelde incestueuze vader hoeft nog steeds niet te vrezen dat hij zal worden gestraft of zelfs maar ter verantwoording wordt geroepen. Wel loopt hij meer dan vroeger het gevaar dat zijn dochter als volwassene een confrontatie met hem aangaat. Sommige hulpverleners raden vrouwen een dergelijke confrontatie aan als onderdeel van een therapie, maar anderen zijn ertegen vanwege de te verwachten teleurstelling (zie Foeken 1987). Katherine Brady werd toen zij haar vader confronteerde met wat hij had gedaan, onthaald op een herhaling van de litanie van rationalisaties die zij als kind ook al te horen had gekregen: je weet dat ik niet genoeg kreeg van je moeder, je was als kind al een hete meid en dat zul je ook altijd blijven; ik zie niet in wat er verkeerd aan was, ik hield toch van je; sommige mensen hebben meer seks nodig dan anderen; ik kan alleen maar seks hebben

met iemand tot wie ik mij aangetrokken voel, enzovoort, enzovoort. Niettemin weet Katherine haar vader ertoe over te halen met haar mee te gaan naar een hulpverleningscentrum dat zich heeft toegelegd op incestproblemen. Ten overstaan van de hulpverlener geeft haar vader toe dat het verkeerd was wat hij gedaan heeft en dat hij het niet had moeten doen. Niet zodra is hij echter weer met zijn dochter alleen of hij zegt dat hij nooit het gevoel heeft gehad iets slechts te doen en alleen maar dacht aan het welzijn van zijn dochter. En de hele litanie begint van voren af aan.

Sommige vaders ontsteken in woede als hun dochter hun later verwijten maakt, andere vinden dat zij zich niet zo moet aanstellen, weer andere grijpen de gelegenheid aan voor nieuwe seksuele toenaderingen. 'Ja, ik weet het, het was heel erg,' gaf een vader toe nadat zijn volwassen dochter hem op zijn vroegere incestueuze handelingen had aangesproken. En hij vervolgde:

> Maar weet je wel dat je een heel mooie vrouw bent? Ik zou zo wel weer met je naar bed willen. (Armstrong 1978/80 p.92)

Een andere vader schreef zijn dochter:

> Je hele leven al, ook als klein kind, heb je al wat je overkwam gedramatiseerd en blies je iedere futiliteit in je leven op tot een ramp die in geen verhouding stond tot de werkelijke gebeurtenissen. (Burgess e.a. 1978 pp.122, 123)

Volgens Van der Kwast voelen incestueuze vaders zich niet schuldig omdat zij niet in staat zijn met schuldgevoelens te leven. Hij ziet de incestdelinquent als

> een man die zowel in de forensische sfeer als daarbuiten voor de confrontatie met zijn falen en beperkingen, van welke aard deze ook zijn, terugschrikt, [die] iedere problematiek van deze aard zal trachten te externaliseren, [dus] ook de schuldgevoelens uit het bewustzijn zal weren. (1963 p.162)

Deze stelling vindt bevestiging in de hardnekkigheid waarmee incestueuze vaders hun gedrag trachten te rationaliseren. Sommigen ver-

stoppen zich achter de drank.[28] De ik-was-dronken-en-ik-wist-niet-wat-ik-deed-verklaring speelt in op de populaire opvatting dat drank alle remmen losgooit en de weg vrijmaakt voor zogenaamde 'natuurlijke' neigingen. Weinberg haalt een man aan die vertelt dat hij op een avond dronken thuiskwam en bij zijn dochter in bed kroop. Hij vervolgt zijn verhaal niet met de mededeling dat hij haar verkrachtte, maar stelt doodleuk: 'De natuur nam haar loop.' (1955/76 p.113) Ook met betrekking tot verkrachting in het algemeen wordt vaak gewezen op de rol die alcohol daarbij speelt. Men kan zich in dit verband afvragen:

> Is het zo dat het gebruik van alcohol een direct (fysiologisch) effect heeft op het normbesef van mensen? Of wordt het legitiem om morele remmingen opzij te zetten wanneer men gedronken heeft, omdat het gebruik van alcohol een geldige reden is om dingen te doen die men anders niet zou doen en men zich achteraf voor zijn gedrag kan excuseren? (Van Herk 1985 p.30)

Een geliefde rationalisatie is ook die van 'de seksuele opvoeding'. Vaders die daarvan gebruik maken proberen zichzelf en anderen wijs te maken dat zij hun dochters niet alleen met woorden maar ook met daden voorlichten over 'the facts of life', dat dit zelfs de plicht is van een goede vader. Een vader zei tegen zijn dochter: 'Als iemand je lastig valt, weet je tenminste hoe het eruit ziet.' (Armstrong 1978/80 p.34) Een andere vader wilde met zijn sekslessen zogenaamd voorkomen dat zijn dochter later net als zijn vrouw frigide werd (Weiner 1962 p.616), weer een andere dat zij lesbisch werd (Meiselman 1978 p. 156).

Er zijn ook vaders die zich niet in de eerste plaats als leraren opwerpen maar als beschermers. Zij nemen de zogenaamde taak op zich de seksuele behoeften van hun dochter te bevredigen, zodat zij niet de straat op hoeft waar zij het gevaar loopt in handen te vallen van 'gewetenloze mannen'. Een incestueuze vader in het onderzoek van Wein-

28 In een aantal onderzoeken op het gebied van incest treft men een hoog percentage drankzuchtige vaders aan. In verreweg de meeste studies stemt het percentage alcoholici echter overeen met het gemiddelde in een niet-incestueuze populatie en er zijn ook heel wat incestueuze vaders die nooit een druppel drank aanraken.

berg beweerde dat hij zijn dochter trachtte te genezen van haar promiscue gedrag (1955/76 p.116).

Een ander soort rationalisatie ligt besloten in de vraag: 'Had ik dan naar de hoeren moeten gaan?' Die vraag hoort bij de incestueuze vaders die zichzelf te degelijk achten voor een buitenechtelijke verhouding en al helemaal voor contacten met een prostituée, en die daar nog trots op zijn ook.

Incestueuze vaders weten zelfs munt te slaan uit de recente bekendwording dat vader-dochter-incest op veel grotere schaal voorkomt dan altijd is gedacht. Meiselman heeft het over een vader die 'blijkbaar over het onderwerp had gelezen' en zijn eigen incestueuze gedrag rechtvaardigde door te verwijzen naar literatuur waaruit blijkt 'dat incest niet zo zeldzaam is als gewoonlijk wordt gedacht.' (1978 p.156) Overigens hebben incestueuze vaders de rationalisatie dat alle vaders dit met hun dochter doen, tegenover hun dochter altijd al gebruikt.

> Bettie woonde op een klein dorp waar iedereen haar kende. Toen ze tien jaar was, begon vader met seksuele toenaderingen. Hij was redelijk voorzichtig, totdat een man uit het dorp voor incest met zijn dochter werd veroordeeld en gevangenisstraf kreeg. Iedereen praatte erover. Ook Betties vader: 'Zie je wel: alle vaders doen het. Maar je mag er nooit iets van vertellen. Je ziet wat er dan gebeurt.' (Van Lichtenburcht e.a. 1986 p.16)

De rationalisaties van incestueuze vaders lijken door de tijden heen te veranderen. Weinberg trof in zijn onderzoek nog mannen aan die zich beriepen op het (in het begin van deze eeuw populaire) bijgeloof dat een man kon genezen van geslachtsziekte door geslachtsgemeenschap met een meisje van onder de zeven jaar. Zoiets zal men de incestueuze vaders van nu niet meer horen zeggen. Andere rationalisaties lijken daarentegen de afgelopen tijd aan populariteit te hebben gewonnen, zoals de verwijzing naar de zogenaamde seksuele revolutie. De vader van Katherine Brady:

> Als twee mensen zich tot elkaar aangetrokken voelen is seks tussen hen oké. Dat heeft de seksuele revolutie voor ons gedaan. (Brady 1979 p.161)

En een onlangs voor incest met twee dochters veroordeelde Nederlandse vader verklaarde op de terechtzitting

> dat zijn handelingen moesten worden gezien in het licht van de vrije seksuele opvoeding die hij zijn dochters wilde geven. Net zoals het gezin gezamenlijk onder de douche ging en de slaapkamerdeur van papa en mama altijd open bleef. (NRC *Handelsblad* 12 augustus 1986)

Het wachten is nu op het ogenblik waarop incestueuze vaders ook feministische interpretaties voor hun karretje gaan spannen en zichzelf gaan afschilderen als slachtoffers van het patriarchaat.

32
Schatbewaarders van de jaren zestig: incest en de seksuele rechten van het kind

'Net als een kwart eeuw geleden,' zegt de socioloog E. Ketting in NRC *Handelsblad* van 10 januari 1986,

> worden jongeren de laatste tijd weer geconfronteerd met een 'anti-seksueel' klimaat. Seks komt voornamelijk op een negatieve manier in de publiciteit met de nadruk op onderwerpen als incest, kinderporno, uitbuiting van de vrouw, verkrachting en geslachtsziekten. Zo komt op jongeren weer een beeld over dat seks vies, voos en gevaarlijk is. (...) Het ging tijdens de seksuele revolutie in de jaren zestig en zeventig om de persoonlijke groei, de vervolmaking van relaties, de mogelijkheden tot lustbeleving. Die positieve houding (...) staat in vrij scherpe tegenstelling tot wat we nu meemaken.

Sociaal-psycholoog Theo Sandfort, die Kettings visie deelt, brengt deze ontwikkeling in verband met vrouwenbeweging en feminisme, en haalt ter illustratie het PvdA-kamerlid Roethof aan, die weigerde het door de overheid ontwikkelde beleid ter bestrijding van seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes te onderschrijven.

> Op een studiedag over de zedelijkheidswetgeving zei hij [Roethof] dat seksualiteit in dat beleid alleen als bedreigend wordt voorgesteld. Volgens hem dreigde de staat weer een zedenmeester te worden, maar dan wel een feministische. (...) 'Ik blijf de hoop koesteren dat mij niet ooit nog langs deze weg het normbesef van bisschop Gijssen wordt ingeprent,' zei hij ondermeer. (Sandfort 1986 p.16)

Met dit soort aantijgingen wordt de vrouwenbeweging wel vaker geconfronteerd. De suggestie dat vrouwen die in actie komen tegen incest en andere vormen van seksueel geweld, uit louter puritanisme een antiseksueel klimaat willen scheppen en daarbij niet terugschrik-

ken voor een monsterverbond met rechts, is echter onzinnig. Vrouwen kwamen er na de roemruchte jaren zestig al snel achter dat de nieuwe vrijheid vooral gericht bleek te zijn op 'mannelijke' seksualiteit en dat zij uit naam van deze vrijheid nog meer dan voorheen beschikbaar dienden te zijn. Zij zeiden: persoonlijke groei? recht op seksuele zelfbeschikking? mogelijkheden tot lustbeleving? Prima! Maar dan ook voor ons. Hiernaar strevend stuitten zij echter op tal van misstanden en belemmeringen. Zij maakten dankbaar gebruik van de mede door henzelf geschapen grotere openheid inzake seksuele aangelegenheden om deze misstanden aan de kaak te stellen en er een verklaring voor te zoeken. Hieruit ontwikkelde zich de feministische visie op seksueel geweld als symptoom van vrouwenonderdrukking, waarop ik straks nog uitgebreid inga. In ieder geval kunnen we Roethof c.s. hier alvast geruststellen: de strijd tegen incest, verkrachting etcetera is niet gericht *tegen* de seksuele liberalisering, maar is daar juist een *voortzetting* van, al moet hieraan worden toegevoegd dat het de vrouwenbeweging begonnen is om seksuele vrijheid voor *iedereen* in plaats van situaties waarin de een zijn vrijheid de ander haar slavernij is. Misschien is dat het ook wat Roethof vreest, want inderdaad, seksuele zelfbeschikking voor vrouwen en kinderen zou wel eens kunnen betekenen dat mannen in plaats van 'meer te mogen' dan vroeger, in bepaalde opzichten juist wat moeten opschikken en inbinden.

De discussie over de seksuele rechten van het kind is op gang gebracht door pedofielen. In de late jaren zestig en de jaren zeventig leefde vooral in kringen die zichzelf als progressief presenteerden de opvatting dat ieder mens recht had op haar of zijn seksualiteitsbeleving, ook als die afweek van de norm. Homoseksuelen kwamen op voor hun rechten. Pedofielen volgden hun voorbeeld en slaagden erin zich als een gediscrimineerde minderheid te profileren. Wie bedenkingen koesterde tegen pedofilie, werd al gauw uitgemaakt voor een moralist of rechtse rakker. Het is dan ook te begrijpen dat de pedofielenlobby zich in de wielen gereden voelde door incestslachtoffers die op een gegeven moment verkondigden dat zij als kind die seksuele contacten met volwassenen helemaal niet zo leuk hadden gevonden. Om het nog maar net gewonnen terrein niet meteen weer te hoeven prijsgeven, namen de pedofielen hun toevlucht tot altruïsme en wierpen zich, in plaats van hun eigen belangen te benadrukken, op als bevrijders van het seksueel onderdrukte kind. Zolang het kind ervoor

koos mocht niemand, vonden zij, zich met de seksuele relatie tussen een volwassene en een kind bemoeien, want juist die bemoeienis zou het kind schade berokkenen. Die redenering werd doorgetrokken naar incest.

> Uit een radicaal gezichtspunt hebben kinderen het recht uiting te geven aan hun seksualiteit, zelfs met leden van het eigen gezin. (Constantine 1981 p.261)

Voorwaarden voor een positieve beleving van incest zouden zijn:

> afwezigheid van dwang of geweld; een open communicatie in het gezin, vooral over seksuele aangelegenheden; en een positieve houding tegenover seks, berustend op kennis en informatie. (Constantine 1981 p.261)

Seksueel contact tussen ouders en kinderen kan voor het kind betekenen

> dat het in een veilige en niet-bedreigende omgeving op deskundige wijze wordt ingewijd in het seksuele functioneren. (Symonds e.a. 1981 p.161)

Of in een wat afgezwakte vorm:

> Er zijn aanwijzingen dat het betrekken van seksuele aspecten bij het opvoeden van kinderen van voordeel is bij het latere relationele functioneren van die kinderen. In zo'n gezin moet dan wel een open seksueel klimaat aanwezig zijn, kinderen mogen niet tegen hun wil in gemanipuleerd worden en de onderlinge verhoudingen moeten warm zijn en vol vertrouwen. Als in dit klimaat geknuffeld wordt, waarbij behalve lichaam ook kittelaar en piemel gestreeld worden, dan kan dit niet schadelijk zijn, juist omdat b.v. vader niet uitsluitend belangstelling heeft voor de seksuele opvoeding van zijn dochter, maar ook aandacht en zorg heeft voor alle andere aspecten van haar opvoeding. (Roelofs 1984 p.646)

Het verraderlijke zit hem natuurlijk in de suggestie dat een open seksueel klimaat en onderlinge verhoudingen die worden gekenmerkt door warmte en vertrouwen, per definitie zouden samengaan. In ervaringsverhalen van incestslachtoffers lezen we inderdaad opmerkelijk vaak dat de ouders op seksueel gebied eerder preuts dan vrijmoedig waren, dat er in het gezin niet over seks werd gepraat en er van een fatsoenlijke seksuele voorlichting geen sprake was. We moeten deze uitspraken echter in hun historische context zien. Veel ervaringsverhalen hebben betrekking op gebeurtenissen die zich pakweg twintig jaar geleden afspeelden. Seks was toen in de meeste gezinnen een taboe-onderwerp. Tegenwoordig wordt bekend dat kinderen ook seksueel worden misbruikt in gezinnen waar open en bloot over seks gepraat wordt (zie o.a. VSK 1985 p.89). Ook in die gezinnen, soms zelfs juist in die gezinnen, kunnen meisjes het gevoel hebben dat zij niet kunnen weigeren. Ook in die gezinnen kan er sprake zijn van misbruik van macht, kennis en ervaring; van manipulatie en misleiding; van uitbuiting van kinderlijke liefde en loyaliteit; van inbreuk op de privacy van het kind, en uiteindelijk ook van dwang en geweld. En het zijn juist die dingen die meisjes als het ergst ervaren, zoals bijvoorbeeld blijkt uit de volgende uitspraken van seksueel misbruikte dochters:

> Anna: Dat volledige niks-zijn! Dat seksuele, daar kom je nog wel overheen, maar juist die onmacht, dat iemand maar met je kan doen wat hij wil en over je kan beschikken alsof je van hem bent.

> Tineke: Ik was nooit vrij. Daar heb ik het meeste moeite mee, dat vind ik nog erger dan het hele seksuele gedoe. (Van Staa en Woelinga 1983 pp.308,169)

Tegen deze achtergrond wordt ook duidelijk waarom incestslachtoffers het zo afschuwelijk vinden wanneer zij steeds maar worden uitgevraagd over de seksuele kanten van het misbruik of wanneer een 'progressieve' hulpverlener hen vraagt of zij het seksuele contact fijn vonden.

> Rian: Enige tijd geleden vroeg een begeleider in een therapiegroep: 'Mag ik jou een vraag stellen? Hij kan hard aankomen, maar ik voel

dat het belangrijk voor je is.' Hij vroeg: 'Heb je het wel lekker gevonden?' Ik werd toen meteen heel agressief. Dat had hij niet verwacht. (Imbens en Jonker 1985 p.46)

Deze hulpverlener zal het niet kwaad bedoeld hebben. Hij dacht waarschijnlijk: 'Dat meisje voelt zich schuldig en schaamt zich; als ik haar nou maar laat zien dat er niks slechts is aan seks en dat ze er best van mocht genieten, is dat vast een pak van haar hart.' Op die manier negeerde hij echter de werkelijke bron van het trauma: de onmacht die het meisje als kind voelde.

Wat de discussie over de seksuele rechten van het kind zo glibberig maakt, is dat incest en pedofilie onder één noemer worden gebracht, terwijl het in de praktijk om onvergelijkbare grootheden gaat. En om de verwarring ten top te voeren, wordt er soms ook het recht van kinderen op seksueel contact met leeftijdgenoten bij betrokken. Het jongste onderzoek van Theo Sandfort is in dit verband veelzeggend. Sandfort, al jaren Nederlands schranderste pleitbezorger van pedofielen, ging uit van de hypothese dat seksueel contact op jonge leeftijd niet altijd schadelijk hoeft te zijn en zelfs positieve gevolgen kan hebben voor de latere seksualiteitsbeleving. Hij interviewde een kleine driehonderd jongeren tussen achttien en drieëntwintig jaar over seksuele ervaringen in hun jeugd, zowel met leeftijdgenoten als met volwassenen, en vroeg hen eveneens naar hun huidige seksuele welbevinden. Hij zag weliswaar zijn hypothese bevestigd, vooral ten aanzien van seksuele contacten van kinderen met leeftijdgenoten, maar moet geschrokken zijn van de grote verschillen tussen de ervaringen van jongens en meisjes. Om te beginnen melden de meisjes al meer onvrijwillige contacten met leeftijdgenoten dan de jongens. Maar de kloof is pas echt gigantisch als we kijken naar de seksuele ervaringen met volwassenen. Het percentage meisjes van zijn onderzoeksgroep die vóór hun zestiende seksueel contact hebben gehad met een volwassene, is veel groter dan het percentage jongens; bij de meisjes gaat het vooral om onvrijwillige ervaringen, voor ruim de helft met vader, stief-/pleegvader of een ander mannelijk familielid; bij de jongens worden de seksuele jeugdervaringen met volwassenen, die dus veel geringer in aantal zijn, achteraf vaker vrijwillig genoemd, zeker als de volwassene een'vaste vriend' of een bekende buiten de familie was. (Sandfort 1988 pp.94-100)

Niet alleen kwantitatief maar ook kwalitatief zijn er verschillen: de meest vergaande seksuele handelingen deden zich bij meisjes voor in de contacten die zij achteraf als onvrijwillig bestempelden, bij jongens daarentegen in de contacten die zij vrijwillig noemden. (p.99) Hoewel Sandfort zijn onderzoek niet als representatief beschouwt, is het beeld dat eruit naar voren komt toch dat incest een veel ernstiger – in de zin van omvangrijker en ingrijpender – probleem is dan pedofilie. Men zou dan ook kunnen zeggen dat een samenleving die jacht maakt op pedofielen, jacht maakt op de kat en onderwijl de tijger laat lopen. Sandfort trekt deze conclusie overigens niet. Zijn belangrijkste slotsom blijft dat seksuele contacten tussen volwassenen en kinderen niet a priori als misbruik moeten worden beschouwd en soms voor het kind heel mooi en leerzaam zijn, zonder dat hij daarbij expliciet een uitzondering maakt voor seksuele contacten tussen meisjes en volwassen mannelijke verwanten.

De schatbewaarders van de seksuele revolutie staan huiverig tegenover de veroordeling van welke vorm van seksualiteit dan ook, omdat zij het image van de seksualiteit niet willen aantasten. Zij ontkennen niet dat kinderen in onze samenleving seksueel worden misbruikt en zij keuren dat ook af. Zij zijn echter van mening dat dit misbruik kan worden opgeheven door een grotere onbevangenheid tegenover seksualiteit en een vrijmoediger seksuele opvoeding van kinderen, die zou maken dat kinderen kunnen kiezen, dat zij bewust met een bepaald contact kunnen instemmen of het kunnen weigeren. De vraag is echter of dit ooit mogelijk is. Een verschil in macht en kennis is immers inherent aan de verhouding tussen kind en volwassene en dat geldt helemaal wanneer dat kind van die volwassene afhankelijk is om te kunnen overleven. De term instemming lijkt in dit verband dan ook misleidend:

> Het probleem met instemming als criterium is dat kinderen zich nauwelijks bewust (kunnen) zijn van de betekenis en gevolgen van bepaalde handelingen, zodat van werkelijke instemming geen sprake kan zijn. Bovendien zijn kinderen, zeker binnen het gezin, emotioneel afhankelijk van volwassenen zodat hun ruimte om vrijelijk te kunnen instemmen of weigeren beperkt is. Het is dus de vraag of er sprake is van 'instemming' als een kind iets doet dat een machtig persoon, een autoriteit in het leven van het kind (vader,

> oom, oudere broer) vraagt. Gegeven het verschil in gezag en kennis tussen volwassenen en kinderen lijkt het niet mogelijk voor een kind om echt in te stemmen met een volwassene. (Draijer 1985 p.13)

Ook los van het verschil in macht en kennis is het de vraag of ouders de aangewezen personen zijn om hun kinderen 'in te wijden in het seksuele functioneren'. Goedwillende ouders van nu die, indachtig de ranzige geheimzinnigdoenerij waarmee seksualiteit in hun eigen jeugd werd omgeven, zich voornemen frank en vrij met hun kinderen over seks te praten, merken vaak dat er voor het kind grenzen zijn, dat het op een gegeven moment niet door wil praten en zich onbehaaglijk gaat voelen. Een ouder doet er verkeerd aan op zo'n moment te zeggen, zoals wel gebeurt, dat het kind niet zo preuts hoeft te doen of zich niet hoeft te schamen. Zoals kinderen recht hebben op seksuele informatie, zo hebben zij ook recht op seksuele distantie. Ouders dienen de afstand die het kind wil bewaren, te respecteren, in gesprekken, en zeker in lichamelijke contacten.

Hoe seksualiteit tussen vaders en dochters in de praktijk uitpakt, is op dit ogenblik bekend. Er is tot nu toe geen vrouw opgestaan die zegt dat zij met plezier aan die contacten terugdenkt. Tegen die achtergrond valt het mij soms moeilijk mijn geduld te bewaren tegenover dagdromerijen over hemelse gezinsverhoudingen waarin seksueel contact tussen ouder en kind, dus ook tussen vader en dochter, voor alle betrokkenen een feest zouden zijn. Wat hebben we aan dat soort verhalen als dergelijke verhoudingen op aarde niet blijken voor te komen?

33
Feministische visies op incest: machtsprobleem of seksueel probleem?

> De kleinste variant (verschil in wenkbrauwen, kleur haar) kan wetenschapsmannen tot extatische speculatieve hoogten drijven, maar voor de overduidelijke sekse-variant blijken ze vaak poep in hun ogen te hebben. (Van Mourik 1980 p.102)

De belangrijkste verdienste van feministische auteurs en de vrouwenbeweging in het algemeen is de ontmaskering van de eenzijdig mannelijke schending van het incesttaboe. Dat wil overigens niet zeggen dat deze 'ontdekking', hoe hard ook de cijfers waarmee zij wordt onderbouwd, bij iedereen in goede aarde valt. Op congressen, symposia en dergelijke staat tegenwoordig altijd wel iemand op die meent te weten dat moeder-zoon-incest even vaak voorkomt, maar zich nog meer in het verborgene afspeelt. Ook publicisten en onderzoekers vragen zich soms af of moeder-zoon-incest niet een witte plek vormt op de landkaart van het seksuele gedrag, een gebied dat nog op ontsluiting wacht. En als ik even mijn persoonlijke nood mag klagen: door het werk aan dit boek raakte ik de afgelopen tijd nogal eens met mensen in gesprek over incest; in de loop van een paar maanden is mij wel honderd keer gezegd: 'moeders doen het ook, hoor.' Gelukkig ben ik een geduldig mens dat het niet erg vindt honderd keer hetzelfde te antwoorden. Dus: moeders kunnen krengen zijn; er zijn zeker zoveel moeders als vaders die hun kinderen lichamelijk mishandelen, maar hun kinderen seksueel misbruiken doen zij bijna nooit. En om iedere schijn van vooringenomenheid op grond van sekse te vermijden, beroep ik mij in deze op een mannelijke autoriteit. Volgens Finkelhor (1979 pp.67 e.v.; pp. 75 e.v.) worden niet alleen veel meer meisjes dan jongens het slachtoffer van incest, maar is daarnaast bij kinderen van beiderlei kunne een man over het algemeen de dader.

> Een vrouw zou net zo goed als een man de genitaliën of hand van een kind kunnen gebruiken voor masturbatie, maar vrouwen doen dat niet. Hoewel het voor vrouwen gemakkelijk is om grotendeels

op dezelfde wijze als mannen seksuele bevrediging te zoeken bij een kind, gebeurt het zelden. (Finkelhor 1979 p.77)

Opmerkelijk is ook dat het in de zeldzame gevallen van moeder-zoon-incest die men in de literatuur aantreft, twee op de drie keer blijkt te gaan om een volwassen of half-volwassen zoon die zijn moeder verkracht (zie bijvoorbeeld Weinberg 1955/76; Meiselman 1978). Er zijn dan ook weinig tekenen die wijzen op een omvangrijk incestprobleem met vrouwen als agressor; de door sommigen verwachte 'boom' van publikaties over incestueus misbruik van kleine jongetjes door moeders, tantes of oma's zal waarschijnlijk uitblijven.

Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat de publieke discussie over incest zowel in Nederland als in het buitenland op gang is gebracht door vrouwen, en wel door vrouwen die zelf als kind seksueel zijn misbruikt. In Nederland vonden zij elkaar in de Vereniging tegen Seksuele Kindermishandeling in het Gezin (VSK). Daar de oprichting van de VSK in 1982 als een historische mijlpaal mag worden beschouwd, acht ik een korte schets van deze vereniging hier op zijn plaats. Voor een uitgebreidere beschrijving van haar werkzaamheden verwijs ik naar de recente studie van Inge Reinders (Reinders 1988).

De VSK is een zelfhulporganisatie. De voorwaarde om lid te worden is dat men zelf als kind seksueel is misbruikt door een gezins- of familielid. (De vereniging staat ook open voor jongens en mannen.) Leden die hun ervaringen, voor zover dat mogelijk is, hebben verwerkt, kunnen, wanneer zij dat willen, als 'ervaringsdeskundige' hulp verlenen aan anderen. Naast hulpverlening is voorlichting een belangrijke doelstelling, voorlichting aan het grote publiek, maar ook aan hulpverleners buiten de VSK: artsen, psychologen en psychiaters, maatschappelijk werkenden, instanties als politie en kinderbescherming, etcetera. In het *Jarenboek* 1981-1985 (de VSK is in 1981 gestart als werkgroep) staat beschreven hoe de activiteiten sinds de eerste bijeenkomst van de initiatiefneemsters over elkaar heen tuimelden: medewerking aan radio- en tv-programma's, symposia en conferenties; interviews met kranten en tijdschriften; publikatie van het boek *De straf op zwijgen is levenslang;* oprichting van een opvanghuis voor jonge incestslachtoffers in Groningen (zie Dubbink en Platvoet 1986), enzovoort. Op initiatief van de VSK trok de overheid geld uit voor een landelijk onderzoek naar aard, omvang en gevolgen van seksueel mis-

bruik van kinderen in het gezin. Als voorbereiding hierop verscheen in 1985 een uitgebreide literatuurstudie (Draijer 1985). Ook het hoofdonderzoek, waar de vereniging nauw bij was betrokken, is inmiddels afgesloten en de resultaten ervan zijn bekend gemaakt (Draijer 1988).

De VSK heeft in de loop van haar bestaan niet alleen onnoemelijk veel werk (grotendeels onbetaald!) verzet op het gebied van hulpverlening en voorlichting, zij draagt ook een visie uit op de oorzaken van seksueel misbruik van kinderen in het gezin. Die visie is feministisch, dat wil zeggen er wordt een verband gelegd tussen incest en de bestaande man-vrouw-regelingen.

> Incest is niet in de eerste plaats een seksueel probleem, maar een machtsprobleem. Het heeft te maken met de verhoudingen tussen mannen en vrouwen, met de machtsverhoudingen in de heilige en onaantastbare privésfeer. Zolang dit niet wordt onderkend, zolang incest niet in een breder verband wordt geplaatst, zullen meisjes thuis het slachtoffer worden van seksueel misbruik. (VSK 1983 pp.123, 124)

In het al eerder genoemde jarenboek wordt deze visie onder de tussenkop 'Incest is een machtsprobleem' nog eens nadrukkelijk herhaald en verder uitgewerkt. (VSK 1985 p.4)

Wie enigszins vertrouwd is met de feministische theorievorming van de laatste jaren, zal de omschrijving van incest als machtsprobleem niet vreemd in de oren klinken. Sinds medio jaren zeventig zijn ook andere misstanden in de zogenaamde 'persoonlijke' omgang tussen de seksen uit de taboesfeer gehaald en in verband gebracht met de structurele machtsongelijkheid tussen vrouwen en mannen in een patriarchale samenleving. Ik denk aan vrouwenmishandeling, verkrachting (al of niet door bekenden), aan seksuele intimidaties (ongewenste intimiteiten) in situaties waarin vrouwen of meisjes in een afhankelijke positie verkeren, zoals op school, op de werkplek of in de hulpverlening. Auteurs als Brownmiller (1975) en Barry (1979) trachten het structurele karakter van dit soort misstanden vooral aan te tonen door een aaneenschakeling van voorbeelden van seksuele mishandeling en uitbuiting van vrouwen en meisjes in verleden en heden. Hun boeken zijn schrijnende aanklachten die je als lezer lang

bijblijven. Anderen pakken het abstracter aan. De bedoeling is te laten zien hoe het structurele machtsoverwicht van mannen in het openbare leven doorwerkt in de persoonlijke relaties tussen mannen en vrouwen, zodat mannen ook in het privéleven over het vermogen beschikken aan vrouwen hun wil op te leggen. Het huwelijk en het gezin worden daarbij gezien als sociale instituten waarin de machtsverschillen tussen de seksen stevig zijn verankerd:

> (...) machtsongelijkheid tussen de seksen [is] structureel en cultureel met het huwelijk als instituut verbonden. (...) In huwelijk en gezin [komen] de fundamenten van seksuele asymmetrie [samen]: een arbeidsdeling naar sekse, heteroseksualiteit, gekenmerkt door onderschikking van de vrouwelijke lustbeleving, ideologieën rondom moederschap, waarin aan vrouwen vaardigheden worden toegeschreven die hen bij uitstek, 'van nature' geschikt zouden maken voor het vervullen van het sociale ouderschap. (...) De nog steeds niet verdwenen wettelijke discriminatie van gehuwde vrouwen, (...) gebaseerd op het kostwinnersbeginsel, legt machtsongelijkheid tussen gehuwde mannen en vrouwen formeel vast. (Komter 1985 p.12)

De feministische visie op het verband tussen seksueel geweld en machtsongelijkheid is in Nederland in grote lijnen overgenomen door de overheid in de anno 1984 aan de Tweede Kamer aangeboden nota *Bestrijding van sexueel geweld tegen vrouwen en meisjes,*[29] waarin ook een hoofdstuk is gewijd aan seksueel misbruik van kinderen in het gezin. In deze nota staat onder andere te lezen:

> De diverse vormen van sexueel geweld hebben met elkaar gemeen, dat het uitoefenen ervan dan wel het dreigen ermee, samenhangt met de situatie van vrouwen in de samenleving. (...) Sexueel geweld is één van de manieren waarop bestaande machtsverschillen tussen mannen en vrouwen tot uiting komen en waardoor die machtsverschillen worden bevestigd. (Emancipatiezaken 1983-84 p.7)

De invoeging van vader-dochter-incest in een breder kader, namelijk seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes in het algemeen, werkt verhelderend. Zo komt bijvoorbeeld de suggestie dat dochters de incest zelf hebben gewild, in een ander licht te staan als we zien dat ook van verkrachte vrouwen wordt beweerd dat zij de verkrachting zelf hebben uitgelokt of van mishandelde vrouwen dat zij een pak slaag van tijd tot tijd op prijs stellen.

Behalve overeenkomsten bestaan er tussen de diverse vormen van seksueel geweld echter ook fundamentele verschillen. Wil de definitie als machtsprobleem meer zijn dan een feministische leuze, dan moeten we haar beoordelen op haar merites voor iedere vorm van seksueel misbruik afzonderlijk. Judith Herman legt in haar veelgelezen boek *Father-Daughter Incest* (1981; in samenwerking met Lisa Hirschman) het accent op de man-vrouw-verhouding in het gezin. Daar zij haar analyse zelf als een feministische presenteert, ga ik er hierna tamelijk uitgebreid op in.

Herman interviewde twee groepen vrouwen. In beide gevallen ging het om retrospectief onderzoek onder vrouwen die in therapie waren en die ofwel rechtstreeks of indirect via hun therapeut als informanten fungeerden. De eerste groep bestond uit veertig vrouwen

29 Dat is mooi natuurlijk, maar laten we ons wachten voor euforie. Een nota, hoe goed bedoeld ook, maakt nog geen beleid. In de nota staat bijvoorbeeld dat betaalde arbeid en een zelfstandig inkomen voor vrouwen een van de voorwaarden vormen 'voor een maatschappij waarin sexueel geweld tegen vrouwen en meisjes zoveel mogelijk zal zijn uitgebannen.' (p.12) Betaalde arbeid voor vrouwen is echter alleen mogelijk in combinatie met behoorlijke kinderopvang en daarvan is op het moment waarop ik dit schrijf, nog steeds geen sprake. Ook in een ander opzicht is de overheid inconsequent. Columniste Renate Dorrestein kreeg onlangs na het draaien van een 06-nummer dertien- en veertienjarige meisjes aan de lijn (of vrouwen die zich daarvoor uitgaven), die het zo te horen verrukkelijk vonden om te worden geneukt door schoolconciërges, keukenmeesters, voetbalelftallen, etcetera. Terwijl de ene minister onderzoek financiert naar seksueel geweld tegen meisjes en op televisie zijn bezorgdheid uitspreekt wanneer de resultaten van dat onderzoek bekend worden, strijkt de andere – zoals Dorrestein fijntjes memoreert – fluitend de revenuen op van de 06-lijnen, waar het beeld wordt geschapen dat jonge kinderen niets liever willen dan zich laten overweldigen door volwassen mannen. Zij vindt de bezorgdheid van onze bewindslieden dan ook hypocriet en noemt de overheid een pooier. (*Opzij*, 'Korte Metten', november 1988)

die in hun jeugd seksueel waren misbruikt door hun vader. Herman heeft het in dit verband over feitelijke incest ('overt incest'). De tweede groep bestond uit twintig slachtoffers van latente incest ('covert incest'). Bij deze vrouwen had er geen lichamelijk contact plaatsgevonden en de vaders hadden niet aangedrongen op geheimhouding, maar zij hadden zich wel 'seductief' gedragen, dat wil zeggen zij praatten met hun dochter voortdurend over seks, lieten pornoblaadjes rondslingeren op plaatsen waar zij die moest vinden, bespiedden haar bij het uitkleden, brachten cadeautjes als bloemen, dure juwelen en sexy ondergoed voor haar mee en gaven ook op andere manieren blijk van hun seksuele belangstelling. Herman licht haar besluit om beide groepen vrouwen met elkaar te vergelijken als volgt toe:

> Wij beschouwen feitelijke incest slechts als de meest extreme vorm van een traditioneel gezinspatroon. Op ieder meisje dat betrokken is geweest in een incestrelatie, zijn er aanzienlijk meer die zijn opgegroeid in latent incestueuze gezinnen. Wij verwachtten bij dit soort gezinnen veel overeenkomsten aan te treffen met gezinnen waaruit de incestslachtoffers stamden, en op die manier bevestiging te vinden voor de gedachte dat feitelijke incest slechts het uiterste punt vormt van een continuüm – een overdrijving van de patriarchale gezinsnorm, geen afwijking ervan. (1981 p.110)

Tegelijkertijd hoopte Herman met haar vergelijking gezinskenmerken op het spoor te komen die de kans op feitelijke incest vergroten of, andersom geredeneerd, kenmerken die een dergelijke ontwikkeling tegengaan.

De belangrijkste overeenkomst tussen gezinnen met een incestueuze en gezinnen met een 'seductieve' vader bleek te zijn dat het in beide gevallen ging om conventionele gezinnen met een traditionele rolverdeling, gezinnen waarin de vader een meestal goedbelegde boterham verdiende voor zichzelf en de zijnen en waarin de moeder zichzelf in de eerste plaats als huisvrouw zag. Sommige moeders hadden een bijbaantje, maar geen van hen beschikte over de nodige opleiding of ervaring om zich financieel onafhankelijk te kunnen maken. De moeders werden binnen de gezinnen als de mindere van de vaders beschouwd, niet alleen op grond van hun bezigheden, maar ook simpelweg als vrouw. De vaders waren de baas en de superioriteit van de

mannelijke sekse was boven iedere twijfel verheven.

Een verschil tussen de incestueuze en de seductieve vaders was dat laatstgenoemden hun agressie wisten te beheersen en het gezin niet zozeer onder de duim hielden door geweld en intimidatie, als wel door desinteresse en onaanspreekbaarheid, wat bij vrouw en kinderen de angst opriep dat hij hen in de steek zou laten. Daarnaast waren de seductieve vaders in tegenstelling tot de incestueuze vaders vaak 'rokkenjagers', en wel openlijk, in die zin dat zij geen enkele moeite deden hun buitenechtelijke avontuurtjes voor hun vrouw verborgen te houden.

De doorslaggevende factor die bepaalde of de grens tussen latente en feitelijke incest al dan niet werd overschreden, lag volgens Herman echter niet in de persoonlijkheid van de vader, maar in de positie van de moeder. In de gezinnen met een incestueuze vader was de moeder vaak niet opgewassen tegen haar taak; vijfentwintig procent van de informanten herinnerde zich dat de moeder dikwijls ziek was; een aantal moeders rolde van de ene zwangerschap in de andere.

> Economisch afhankelijk, sociaal geïsoleerd, ziekelijk en belast met de zorg voor een reeks kleine kinderen, waren deze moeders niet bij machte de heerschappij van hun echtgenoten aan te vechten of weerstand te bieden aan hun wangedrag. Hoe slecht zij ook werden behandeld, de meesten van hen zagen simpelweg geen andere mogelijkheid dan zich aan hun echtgenoot te onderwerpen. (1981 p.78)

In de gezinnen met een seductieve vader hadden de moeders minder kinderen en zij waren 'gezonder, assertiever, competenter, sociaal actiever en minder geïsoleerd.' Evenals de moeders van incestslachtoffers werden deze moeders door hun dochters beschreven als

> onderdanig aan hun echtgenoot en vastbesloten hun huwelijk koste wat het wil in stand te houden. Anders dan de moeders van incestslachtoffers tolereerden zij echter geen extreme vormen van misbruik. De moeders duldden verbale vernederingen; zij legden zich neer bij het gebrek aan respect en genegenheid van hun echtgenoot en zagen zijn drankmisbruik en avontuurtjes door de vingers zolang er niet te veel werd geroddeld. Maar zij duldden geen

slaag, zij lieten zich niet in huis opsluiten en werden minder vaak zwanger. Omdat zij beter in staat waren zichzelf te beschermen, leken deze moeders ook beter in staat hun dochters tegen feitelijk seksueel misbruik te beschermen. (1981 pp.112, 113)

Een van de conclusies die Herman uit haar onderzoek trekt, luidt dan ook:

> In gezinnen waarin moeders ongebruikelijk machteloos waren, doordat ze werden mishandeld, door lichamelijk onvermogen, geestesziekte, of de last van herhaalde zwangerschappen, was het gevaar van feitelijke incest het grootst. (...) De meest effectieve barrière tegen vader-dochter-incest bleek dus niet gelegen in het vermogen van de vader om zijn impulsen te beheersen, maar in de mate van sociale controle die de moeder uitoefende. (1981 p.124)

Hermans analyse sluit nauw aan bij de systeemtheorie en de daarop gebaseerde gezinsdynamische benadering van incest. Ook Herman legt het accent op interactiepatronen in het gezin; ook zij benadrukt de cruciale rol van de moeder en spreekt van een rolwisseling tussen moeder en dochter. Anders dan de systeemdenkers met wie wij hiervoor kennis hebben gemaakt, beschuldigt zij de moeder echter niet van masochisme, plichtsverzuim, onbewuste homoseksuele neigingen, de drang om de eigen incestueuze wensen plaatsvervangend via de dochter te verwezenlijken en wat dies meer zij, maar zij laat zien dat de zogenaamde 'medeplichtigheid' van de moeder aan vader-dochter-incest in werkelijkheid neerkomt op onmacht. Hetzelfde geldt voor de dochters. De dochter zit bij Herman niet uit oedipale verlangens, materiële hebzucht of vroegrijp verantwoordelijkheidsgevoel te popelen om de rol van de moeder over te nemen, maar zij wordt door de vader in die rol gedrongen. Dat bleek vooral duidelijk in geval van ziekte of onbekwaamheid van de moeder. De vaders

> reageerden op de ziekte van hun echtgenote alsof zij zelf van moederlijke zorg werden beroofd. Als kostwinners vonden zij dat zij het recht hadden thuis te worden vertroeteld en op hun wenken bediend, was het niet door hun echtgenote, dan door hun dochter. (1981 p.79)

De scheiding tussen kostwinnen (mannelijk) en koesteren (vrouwelijk) is, zoals Herman terecht constateert, ingebouwd in het gezin als instituut in een patriarchale samenleving. Als die scheiding zo ver wordt doorgevoerd dat bij het wegvallen van de moeder niet de vader als tweede ouder haar taken overneemt, maar de oudste dochter als wezen van het vrouwelijk geslacht, dan ligt die regeling in het verlengde van een op zich gebruikelijk patroon. Herman is het dan ook niet eens met de traditionele systeemdenkers die het 'incestgezin' omschrijven als ontwricht, ziek, abnormaal; zij beschouwt het juist als hypernormaal. Vanuit een ander gezichtspunt zou men ook kunnen zeggen dat zij de systeemdenkers met de neus op hun eigen uitgangspunten drukt door erop te wijzen dat het gezin geen op zichzelf staand systeem is maar onderdeel van een veel groter systeem, te weten de samenleving als geheel. En hoewel dat niet haar bedoeling was, tenminste niet expliciet, laat zij op die manier zien dat een theorie die besmet lijkt omdat haar aanhangers seksistisch denken, in de handen van een wat dieper gravende onderzoekster een feministische draai kan krijgen die het exclusief mannelijke perspectief tot inschikken noopt en ruimte afdwingt voor het perspectief van vrouwen en meisjes. De belangrijkste verdienste van Herman is dat zij het incestprobleem de cultureel-maatschappelijke dimensie geeft die bij niet-feministische theoretici ontbreekt.

Toch vraagt ook Hermans analyse om enkele kanttekeningen. In de eerste plaats ben ik van mening dat zij te sterk de nadruk legt op de onmacht van de moeder als doorslaggevende factor bij het ontstaan van feitelijke incest. Weliswaar constateert zij een verschil tussen incestueuze en seductieve vaders (laatstgenoemden gedroegen zich thuis eerder onverschillig dan agressief, en zij waren 'rokkenjagers'), maar zij verbindt daaraan geen theoretische consequenties. In hoofdstuk 30 hebben we gezien dat incestueuze vaders in emotioneel opzicht vaak op een ongezonde manier afhankelijk zijn van hun gezin. Het is de samenleving die dergelijke mannen in een positie plaatst waarin zij hun frustraties praktisch ongestraft kunnen afreageren op vrouw en kinderen. En hoe weerlozer de moeder, des te kleiner de weerstand die zij daarbij ondervinden. Tot zover heeft Herman gelijk. Maar ik denk dat bij vader-dochter-incest de persoonlijkheid van de vader daarnaast wel degelijk een causale rol speelt. Wat mij in die mening sterkt is het volgende. Als extreme machteloosheid van de

moeder de doorslag zou geven bij het ontstaan van feitelijke incest, zou deze vorm van seksueel geweld in onze tijd moeten afnemen. Een groot kindertal, volgens Herman een risicofactor, komt althans in onze contreien nauwelijks meer voor. Huisvrouwen hoeven minder te sloven. Echtscheiden is gemakkelijker geworden.[30] En meer in het algemeen heeft zich onmiskenbaar een machtsverschuiving voorgedaan ten gunste van vrouwen. Natuurlijk zijn we nog lichtjaren ver verwijderd van een werkelijk machtsevenwicht tussen de seksen en zit er vooral in de opheffing van de arbeidsverdeling weinig schot, maar in vergelijking met pakweg dertig jaar geleden is de positie van vrouwen verbeterd, ook in het gezin. Toch heeft dit niet geleid tot een vermindering van vader-dochter-incest. Volgens sommigen is er zelfs sprake van een toename. Zij baseren zich op de recente exponentiële stijging van het aantal aanmeldingen bij politie en hulpverlening. Anderen – en zij hebben waarschijnlijk gelijk – zijn van mening dat deze stijging niet berust op een werkelijke toename, maar op een grotere bespreekbaarheid van het onderwerp en een bewustwordingsproces bij personen en instanties die in aanraking komen met kinderen. Ik ben in de literatuur echter niemand tegengekomen die zegt dat vader-dochter-incest afneemt.

Een illustratie van de gedachte dat het niet de onmacht van de moeder is die bij het ontstaan van vader-dochter-incest de doorslag geeft, maar de persoonlijkheid van de vader, vinden we bij Herman zelf. Een moeder schreef haar:

> Vier jaar geleden ontmoette ik mijn huidige echtgenoot. Ik was net gescheiden en had drie kinderen, twee jongens en een meisje. De man die mijn echtgenoot werd was ook net gescheiden van zijn eerste vrouw. Kort nadat ik hem ontmoet had, kwam ik erachter dat de reden voor zijn echtscheiding incest was. Hij was in behandeling bij een psychiater en vroeg mij met die arts te gaan praten.

30 Het grote aantal echtscheidingen blijkt trouwens in de praktijk voor incest ook een negatief gevolg te hebben. Er zijn meer mensen die hertrouwen. Stiefvaders blijken voor meisjes een nog groter gevaar te vormen dan biologische vaders. Weliswaar is het aantal biologische vaders onder de incestplegers in absolute getallen nog veruit het grootst, maar relatief gezien staan de stiefvaders bovenaan, althans volgens sommige onderzoekers. (Finkelhor 1979; Russell 1986).

Ik deed dat en kreeg het volgende te horen: 'Tom was ongelukkig getrouwd met een vrouw die in ieder opzicht veeleisend en dominant was, vooral seksueel. Hij voelde zich daardoor zo bedreigd (en hij was te fatsoenlijk om vreemd te gaan) dat hij zich tot zijn dochter wendde om liefde en begrip. Ik ben ervan overtuigd dat dit in een gelukkig en liefdevol huwelijk niet weer zal gebeuren.' Op grond van die woorden bleef ik met hem omgaan en twee jaar geleden zijn we getrouwd. Ons huwelijk is heel gelukkig, liefdevol en bevredigend, maar toch gebeurde het weer! Twee maanden geleden kwam mijn negenjarig dochtertje naar mij toe en bekende dat Tom 'dingen met haar deed waarvan zij dacht dat ze niet juist waren.' Na enig doorvragen ontdekte ik dat hij haar inderdaad seksueel had misbruikt. (1981 pp.149,150)

De tweede kanttekening die ik bij Hermans analyse wil maken is de volgende: Volgens Herman is vader-dochter-incest machtsmisbruik. We mogen echter niet vergeten dat dit machtsmisbruik zich manifesteert in de vorm van seksueel misbruik. Bij Herman dreigt het seksuele aspect af en toe uit het zicht te verdwijnen. Het mag duidelijk zijn dat ik hiermee niet pleit voor een terugkeer naar de oude opvatting dat incestplegers handelen uit een biologisch-seksuele drang, maar ik denk wel dat er een verband bestaat tussen incest en mannelijke seksualiteitsbeleving. Sommige feministen geven er – tegen de heersende stroom in – de voorkeur aan daarop het accent te leggen. Diana Russell is daarvan een voorbeeld.

Russell zoekt de oorzaak van vader-dochter-incest in de seksuele socialisatie van jongens en mannen. Zolang mannen in onze cultuur seksuele bevrediging leren zien als het hoogste goed, een goed waar zij recht op hebben en dat vrouwen hun dienen te verschaffen, valt er volgens haar weinig tegen incest te doen.

De in onze cultuur heersende opvatting van mannelijkheid – vooral met betrekking tot de mannelijke seksualiteit – predisponeert mannen voor geweld, verkrachting, seksuele intimidatie en seksueel misbruik van kinderen. (1986 p.392)

Familiebanden vormen daarbij geen barrière, integendeel, zij effenen juist de weg. Zij verschaffen mannen vanzelfsprekende toegang tot vrouwen en meisjes met wie zij anders minder gemakkelijk in contact zouden komen en die hen op grond van de tussen hen bestaande verwantschap vertrouwen. Dat geldt niet alleen voor vaders, maar voor alle mannelijke verwanten. Russell vindt het dan ook onzin het ontstaan van vader-dochter-incest te verklaren uit interactiepatronen binnen bepaalde gezinnen. Want – zo vraagt zij zich terecht af – waar blijven we dan met al die incestueuze broers, ooms, neven en opa's? Voor een meisje maakt het natuurlijk verschil of zij één keer wordt misbruikt door een verre oom of jarenlang door haar eigen vader, maar de drijfveren van de diverse daders zijn volgens Russell dezelfde. En die drijfveren zijn – daar helpt bij haar geen moedertjelief aan – seksueel.

> Mijn analyse, waarin ik de nadruk leg op de socialisatie van mannelijke seksualiteit in onze samenleving, gaat in tegen de wijdverbreide opvatting dat incestueus misbruik, evenals seksueel misbruik van kinderen buiten de familie, niets te maken heeft met seksuele verlangens. (...) Ook veel feministen hebben hun wijdverbreide visie op verkrachting als een gewelddaad in plaats van een seksuele daad doorgetrokken naar seksueel misbruik van kinderen. Dit perspectief kwam tot uitdrukking in de televisiefilm 'Something about Amalia'. De psychiater die de incestueuze vader behandelde vertelde diens vrouw en dochter – evenals de kijkers in het hele land – dat het gedrag van de vader niets te maken had met seks maar voortkwam uit zijn behoefte aan intimiteit. (1986 p.393).[31]

Om misverstanden te vermijden moeten we eerst even stilstaan bij een redeneerfout in dit citaat. Russell haalt twee denkrichtingen door elkaar die elkaar in werkelijkheid slechts ontmoeten in de opvatting dat incest geen seksueel probleem is. Zowel feministen als de deskundigen die ik voor het gemak maar even de 'moderne psychiaters' noem, gaan met deze opvatting in tegen de gedachte dat seksuele mo-

31 De film 'Something about Amalia' is in Nederland uitgezonden door de NCRV op 28 februari 1985 onder de titel 'Er is iets met Amalia.

tieven bij incest de drijfveer zouden zijn. Maar daarmee houdt de overeenstemming ook op. De 'moderne psychiaters' stellen de incestueuze vader voor als een zielepoot die kampt met emotionele problemen. Tranen met tuiten bij de kijkers uit medelijden met de sympathieke vader van Amalia, de grote man met het kleine hartje. Die man is niet slecht, dat is geen seksmaniak, integendeel, met zoiets *laags* als seksualiteit heeft zijn gedrag niets te maken. Het gaat om liefde.

De feministen die Russell hierboven in één adem met de 'moderne psychiaters' bekritiseert, aaien Amalia's vader niet over de bol. Zij zien in vader-dochter-incest een uiting van agressie en machtsdrift. Zij zouden eerder zeggen dat het gedrag van de incestueuze vader niets te maken heeft met zoiets *onschuldigs* als seksualiteit. De twee groepen, feministen enerzijds, moderne psychiaters anderzijds, staan dus, anders dan Russell in het bovenstaande citaat suggereert, niet naast maar tegenover elkaar.

Wat Russell echter bedoelt te zeggen, en daarin heeft zij volgens mij wel gelijk, is dat zowel in de zieligheids- als in de agressietheorie over het hoofd wordt gezien

> dat het seksualiseren van macht, intimiteit en genegenheid, en soms ook van haat en verachting, deel uitmaakt van de mannelijke socialisatie. (1986 p.393)

De bewering dat incest geen seksueel probleem is berust op de veronderstelling dat er ook zuiver seksuele problemen zouden bestaan, of liever dat er zoiets bestaat als seksualiteit an sich, pure seksualiteit, los van historische ontwikkelingen, maatschappelijke constructies en menselijke verhoudingen. Seks staat echter, om met Finkelhor te spreken. altijd in dienst van andere behoeften.

> Niet-seksuele motieven mogen een belangrijke rol spelen, maar dat betekent nog niet dat seksueel misbruik van kinderen iets heel anders is dan andere gedragsvormen die we zonder aarzelen 'seksueel' noemen. (Finkelhor 1984 p.34)

Twee definities die elkaar op het eerste gezicht bijten, blijken vaak op een hoger niveau te kunnen worden verenigd. Dat is ook hier het geval. Vader-dochter-incest heeft te maken met macht. En het heeft te

maken met seksualiteit. Tracht men het probleem te analyseren aan de hand van het begrip macht, dan stuit men vanzelf ook op seksualiteit. Redeneert men door, dan komt men van seksualiteit weer uit bij macht. En onderweg raakt men onvermijdelijk aan het thema van het gezin als instituut in een patriarchale samenleving en aan de traditionele rolverdeling tussen vrouw en man. Men zou ook kunnen zeggen dat een adequate theorie over vader-dochter-incest per definitie terechtkomt in een vicieuze cirkel omdat ook de werkelijkheid daarin gevangen zit. Waar men het accent op legt hangt af van het punt op de cirkel van waaruit men begint te redeneren.

34
De arbeidsverdeling tussen vrouwen en mannen

Sinds feministen hun licht laten schijnen op de problemen waarmee de mensheid worstelt, is de arbeidsverdeling tussen de seksen bepaald geen origineel thema meer. Maar vruchtbaar is het wel. Ook met betrekking tot vader-dochter-incest.

Kinderen worden uit vrouwen geboren. Ooit is daaruit de regeling ontstaan dat vrouwen ook maar voor de kinderen en het huishouden moesten zorgen, terwijl mannen de rest van de wereld voor hun rekening namen. Die regeling heeft ongetwijfeld een tijdlang haar nut gehad, maar inmiddels is de noodzaak ertoe al lang achterhaald. Toch bestaat zij nog steeds. Als er één universale is, iets dat door de hele geschiedenis heen en in alle culturen op dezelfde manier is geregeld, dan is het niet het incesttaboe (zoals de cultureel-antropologen beweren) maar het gegeven dat vrouwen de primaire verantwoordelijkheid dragen voor de opvoeding en verzorging van kinderen. Die regeling heeft tal van consequenties op allerlei niveaus.

Een van de gevolgen is dat mannen een heel andere band met hun kinderen hebben dan vrouwen. De omgang met kinderen ligt voor mannen over het algemeen in de sfeer van de vrijetijdsbesteding. Tenminste, àls zij zich al met hun kinderen bemoeien. Want er zijn er ook die, de aanbeveling van Marx (1845/1971 p. 161) indachtig, in hun vrije tijd liever kritieken schrijven of gaan jagen of vissen. Daardoor is de afstand tussen vaders en kinderen veel groter dan tussen moeders en kinderen. In een recent Nederlands onderzoek naar de relaties tussen gehuwde vrouwen en mannen wordt deze situatie als volgt weergegeven:

> (...) de betekenis van het hebben van kinderen [ligt] voor de mannen dikwijls meer in wat zij er zelf 'aan hebben', terwijl hun echtgenotes zich eerder afvragen wat de kinderen aan hen hebben en of zij wel goed genoeg hun taak vervullen. (...) De vrouwen leven zich sterk in de behoeften van het kind in en identificeren zich van daaruit in sterke mate met het kind; hun echtgenoot beschrijven zij

soms als een 'buitenstaander' ten opzichte van de kinderen. De mannen zelf blijken de betekenis van het hebben van kinderen soms te beschouwen in het licht van de vraag in hoeverre hun eigen behoeften door de kinderen worden bevredigd. (...) Minder dan bij de vrouwen komt bij de mannen tot uitdrukking dat zij zich met de kinderen identificeren en vaker spreekt uit hun ouderschapsbeleving een zekere afstandelijkheid. (Komter 1985 p.183)

Alleen al deze afstand tussen vaders en kinderen biedt een mogelijke verklaring voor de asymmetrische schending van het incesttaboe. Een moeder zou bij het geringste gevoel van seksuele opwinding in het contact met haar kind liever zichzelf straffen dan toegeven aan dit gevoel ten koste van het kind. Een vader die in de omgang met zijn kinderen gewend is van zijn eigen behoeften uit te gaan, zal daar veel minder moeite mee hebben.

Wat ook een rol kan spelen is dat de vader zich zijn positie als 'buitenstaander' bewust is en daarover wrok koestert. De seksuele toenadering tot zijn dochter kan dan een mengsel zijn van wraak, jaloezie op de band tussen zijn echtgenote en de kinderen, een poging om die afstand op destructieve wijze te overbruggen (ze hebben me niet nodig? dan zal ik eens even laten zien wie de baas is) en/of een poging om tenminste één van de gezinsleden emotioneel aan zich te binden. En juist omdat zijn dochter een 'vreemde' voor hem is en hij niet ontvankelijk is voor haar kinderlijke uitingen van onbehagen en verzet, kan hij zich soms inderdaad een tijdlang de prins wanen die Doornroosje heeft 'gewekt'. Wanneer zijn streven naar emotioneel contact via seksualiteit met zijn dochter vervolgens averechts uitpakt, en dat doet het op den duur altijd, kan dat zijn uit rancune geboren behoefte om te laten zien wie de baas is, aanwakkeren. Op die manier kan incestueus misbruik dat wellicht mede ontstaat uit een behoefte aan genegenheid of intimiteit bij een vader die het gevoel heeft in zijn gezin buitenspel te staan, veranderen in een seksuele uiting van macht en agressie.

In hoofdstuk 19 hebben we gezien dat vader-dochter-incest ook binnen een psychoanalytisch denkkader in verband kan worden gebracht met de arbeidsverdeling tussen de seksen. Ook daarbij ging het om het verschil in betrokkenheid van de vader en de moeder, maar dan geredeneerd vanuit de vraag wat het voor de psychische ontwik-

keling betekent dat de eerste belangrijke figuur in het leven van ieder kind een vrouw is, dat wil zeggen een persoon van dezelfde sekse voor het meisje en van de tegengestelde sekse voor de jongen. Zolang vrouwen voor kleine kinderen zorgen is zowel voor het meisje als voor de jongen een vrouw de eerste liefde en de eerste baas. Zij is

> het eerste menselijke middelpunt van lichamelijk welbehagen en lichamelijke lust, en het eerste wezen dat het vitale genot van de sociale omgang verschaft. De eerste ervaring afhankelijk te zijn van een grotendeels oncontroleerbare, buiten onszelf liggende bron van goed is verbonden met een vrouw, en dat geldt ook voor de vroegste ervaring blootgesteld te zijn aan teleurstellingen en pijn (...) Deze vrouw belichaamt bovendien de overweldigende wil van buitenaf, die het kind voor het eerst confronteert met de noodzaak zich te onderwerpen (...) Aan haar borst ligt (...) een menselijk wezen dat (...) voor het eerst wordt geconfronteerd met een schepsel dat losstaat van haar- of hemzelf en veel machtiger is, voor het eerst beseft dat het iets wil waarvoor het afhankelijk is van iemand anders, iemand die niet voor honderd procent welwillend en betrouwbaar is, omdat zij (al kan de zuigeling dat natuurlijk niet weten) ook maar een mens is. (Dinnerstein 1976/83 pp.47 e.v.)

De ambivalente gevoelens die het kind in de eerste levensfase jegens de verzorgende ouder ontwikkelt, richten zich niet op de vader. Hij gaat onder de huidige omstandigheden pas een rol spelen als het kind al een rationeel denkend wezen begint te worden en enig idee heeft van wat een mens is. Terwijl de moeder altijd iets houdt van de oppermachtige maar wispelturige godin uit de kinderkamer, wordt de status van mens – een persoon met eigen behoeften en beperkingen – voorbehouden aan de vader.

Deze asymmetrie werkt door in de verhoudingen tussen volwassen vrouwen en mannen, op allerlei gebied, maar zeker op het gebied van de seksualiteit, die volgens Dinnerstein concreter dan welk onderdeel van onze ervaringswereld ook de hartstochten weerspiegelt die zich voor het eerst vormen in de pre-verbale, pre-rationele zuigelingentijd. Alleen vindt er bij de herbeleving van die hartstochten in het volwassen leven een 'correctie' plaats. De primitieve woede over de ogenschijnlijke almacht en willekeur van de vroege moeder wordt overge-

dragen op de hele vrouwelijke sekse en ligt ten grondslag aan de mannelijke behoefte om de vrouw onder de duim te houden, niet alleen uit wraak, maar ook omdat hij haar nodig heeft. Want zij draagt in haar vrouwenlichaam voor het gevoel van de door een moeder grootgebrachte man de oorspronkelijke bron van lust en welbehagen met zich mee, een bron die altijd buiten hemzelf zal liggen, zodat hij om zeker te zijn van een betrouwbare toegang tot die bron, een vrouw moet bezitten die zich aan hem onderwerpt. Vandaar de seksuele bezitsdrang bij mannen en de dubbele seksuele moraal, die inhoudt dat vrouwen minder vrijheid wordt toegestaan bij het streven naar 'egoïstisch' seksueel genot, terwijl het van mannen min of meer normaal wordt gevonden dat zij op dit gebied pakken wat zij krijgen kunnen (waarbij seksualiteit dus wordt gezien als iets dat vrouwen aan mannen moeten geven). Vandaar ook dat menig man de voorkeur geeft aan een partner die jonger en zwakker is dan hijzelf. Hoe groter zijn macht en hoe meer zijn partner naar hem opziet, des te kleiner de kans dat zij zich gedraagt als een autonoom subject dat hem haar gunsten 'naar willekeur' schenkt of onthoudt. Vanuit dit gezichtspunt kan een dochter de ideale 'partner' lijken; in geen enkele relatie is het machtsverschil groter dan tussen vader en dochter; bij geen vrouwelijk wezen kunnen uitingen van autonomie gemakkelijker worden genegeerd of de kop ingedrukt. Op die manier kan de uit de vroege kindertijd stammende droom van een vrouwenlichaam dat men volledig bezit en waaruit men via seksualiteit geluk kan putten, leiden tot een dochtercomplex bij vaders, dat ik in hoofdstuk 18 *Antiochuscomplex* heb gedoopt.

De bovenstaande gedachtengang, waarin ik mij baseer op de theorie van Dinnerstein (een theorie die in werkelijkheid veel ingewikkelder in elkaar zit; ik heb er slechts één draadje uitgetrokken) biedt evenals de theorie over de grotere afstand tussen vaders en kinderen een mogelijke verklaring voor de asymmetrische schending van het incesttaboe, maar daarmee wordt nog niet duidelijk waarom sommige vaders incest plegen en de meeste niet. Verreweg de meeste nu levende mannen zijn grootgebracht door vrouwen. Zijn zij ook allemaal behept met een Antiochuscomplex? Om die vraag te beantwoorden zou een grootscheeps onderzoek onder vaders noodzakelijk zijn. En ik vermoed dat velen van hen een ontkennend antwoord zullen geven. Een kwestie van verdringing? Van naar het onderbewuste

verbannen verlangens en behoeften? Misschien. Maar behalve verdringing (een begrip met een negatieve connotatie) bestaan er ook fundamenteel menselijke waarden als zelfbeheersing, bescherming in plaats van uitbuiting van zwakkeren, de bereidheid eigen wensen te verzaken om de zelfontplooiing van anderen niet te belemmeren.

Menselijk gedrag is altijd het produkt van een wisselwerking tussen maatschappelijke structuren en handelingsvrijheid. In de theorievorming over menselijk gedrag dreigt dit aspect soms weg te vallen, ook in de feministische theorievorming. Er bestaat op het ogenblik een merkwaardige consensus over vader-dochter-incest; zowel feministen als niet-feministen zeggen: het zijn heel gewone mannen die het doen, doorsnee huisvaders. Voor niet-feministen betekent dat: het kan de beste overkomen en hij kan er niets aan doen. Voor feministen betekent het: alle vaders zijn ertoe in staat en zij zijn geen van allen te vertrouwen. In het eerste geval is de incestpleger het produkt van een liefdeloze moeder, een frigide echtgenote en een verleidelijke dochter; in het tweede geval van de patriarchaal ingerichte samenleving; in beide gevallen is hij echter een slachtoffer in die zin dat zijn gedrag wordt bepaald door iets dat buiten hemzelf ligt. Voor een deel is dat ook waar. De patriarchale samenleving geeft vaders macht over vrouwen en kinderen; de arbeidsverdeling tussen de seksen ligt ten grondslag aan een tendens in de mannelijke psyche om vrouwen en meisjes tot seksobject te degraderen. Macht bezitten is echter iets anders dan macht misbruiken, en een psychische tendens is geen onbedwingbare drift. De kloof die het ene van het andere scheidt heeft een naam; zij heet 'persoonlijke verantwoordelijkheid'.

In hoofdstuk 30 hebben we gezien dat Van der Kwast 'geldingsdrang' en 'egocentrisme' beschouwde als dominante karaktertrekken van incestueuze vaders. Mensen die op grond van dergelijke karaktertrekken schade berokkenen aan een ander en de eigenwaarde en autonomie van de ander schenden, worden in onze samenleving tot de orde geroepen, dat is althans het officiële streven. Zij worden aangesproken op hun persoonlijke verantwoordelijkheid, meestal door mannen, daar het mannen zijn die het openbare leven beheersen. Een van de minder fraaie kantjes van onze samenleving is nu dat die mannen minder snel geneigd blijken hun seksegenoten de wacht aan te zeggen wanneer deze de eigenwaarde en autonomie van vrouwen en meisjes schenden.

De meeste mannen zijn geen verkrachters. De meeste vaders plegen geen incest. Maar de meeste mannen tonen zich wel uiterst lankmoedig jegens seksegenoten die dit soort misdrijven begaan. Zij willen het niet weten of leggen de schuld bij de andere sekse. Uit loyaliteit met hun eigen sekse? Uit plaatsvervangende schaamte? Of omdat zij zich simpelweg niet kunnen voorstellen wat seksueel misbruik voor vrouwen en meisjes betekent en laatstgenoemden er nooit in zijn geslaagd, of liever nooit de kans hebben gekregen, om te vertellen hoe zij deze schending van hun persoon beleven? Deze vraag brengt mij bij het derde en laatste aspect van de arbeidsverdeling tussen de seksen waarop ik hier wil ingaan.

Marx heeft eens geschreven dat er van een werkelijke arbeidsverdeling pas sprake is vanaf het moment dat er een splitsing plaatsvindt tussen materiële en geestelijke (intellectuele) arbeid.(1845/1971 p.358) Marx had het over sociale klassen, niet over seksen. De arbeidsverdeling tussen de seksen was volgens hem gegeven door de natuur. Daar maakte hij geen probleem van. Maar dat is het natuurlijk wel. Mannen hebben de geestelijke arbeid voor zichzelf gereserveerd, een bepaalde groep mannen weliswaar, maar hun hele sekse profiteert ervan mee. In de woorden van de Franse feministe Annie Leclerc:

> Wie spreekt er in de geleerde boeken in de bibliotheken? Wie spreekt er in het Capitool? Wie spreekt er in de tempel? Wie spreekt er in het parlement en wie spreekt er in de wetten? De mannen hebben het woord. (...) De wereld is het woord van de man. Het woord van de man is de wereld. (1974 p.6)

Wie de macht heeft over het woord heeft de waarheid in pacht, of liever, hij heeft de macht om zijn subjectieve waarheid uit te roepen tot Absolute Waarheid en bijgevolg tot algemeen aanvaardbare basis voor het handelen.

De vraag wat er het eerst was: de arbeidsverdeling tussen de seksen of de hegemonie van mannen in de wereld van het woord, is een kip-ei-kwestie. Van belang is dat zij elkaar wederzijds in stand houden. Zolang vrouwen in beslag worden genomen door huishouden en kinderverzorging, hebben mannen het voor het zeggen in de wijde wereld en verzinnen zij theorieën die 'bewijzen' dat de natuur deze ordening heeft gewild. Op die manier eigenen zij zich het recht toe niet al-

leen om te bepalen wat waar is, maar ook wat belangrijk is, wat de moeite van het bestuderen waard is, welke vragen dienen te worden gesteld aan de werkelijkheid en welke onderzoeksgebieden prioriteit verdienen. Netelige kwesties waarop zij als man weinig trots zijn, zoals verkrachting, vrouwenmishandeling, incest, kunnen zij omzeilen, verdoezelen. En als de feiten wat al te koppig aan hun selectieve waarheid knagen, kunnen zij ze van zich afduwen door te zeggen dat die feiten van ondergeschikt belang zijn – vrouwenprobleempjes, waarvoor zij mannen de tijd en het geduld niet hebben omdat hun aandacht wordt opgeëist door gewichtiger zaken. Of zij trachten aan die feiten een draai te geven waarmee zij hun collectieve mannelijke geweten kunnen ontlasten. Hoe deze mechanismen met betrekking tot vader-dochter-incest werken, toont dit boek.

Als een meisje nee zegt, met haar stem of met haar hele lichaam, nee papa, ik wil dit niet, en haar vader zegt je hebt maar te willen, of hij zegt je bent zelf bij me op schoot gekropen dus je wilde wel, en achter hem staat een koor van deskundigen dat meezingt: zij wil wel, zij wilde wel, waar blijf je als meisje dan met je nee? Als een moeder zegt: nee, ik heb nooit gewild dat mijn man mijn dochter seksueel misbruikte maar wat kon ik doen, en de deskundigen zeggen zij wilde wel, zij heeft hem niet tegengehouden en dus is het haar schuld, waar blijf je als moeder dan met je nee?

> Mijn vader daalt uit de zware kleurstromen neer, hij zegt spottend: Loop door, loop toch door! En ik houd mijn hand voor mijn mond waar alle tanden uit gevallen zijn die nu als twee onneembare rondingen van marmerblokken voor me liggen. Ik kan niets zeggen, omdat ik mijn vader moet ontvluchten en over de muur van marmer moet, maar in een andere taal zeg ik: Ne! Ne! En in vele talen: No! No! Non! Njet! Njet! Nein! Nein! Ném! Ném! Nee!... Maar om een eind te maken aan mijn neegeroep steekt mijn vader zijn vingers, zijn korte, stevige, harde vingers in mijn ogen, ik ben blind geworden, maar ik moet doorlopen. Het is niet uit te houden. Ik glimlach, omdat mijn vader naar mijn tong grijpt en die uit wil rukken, met de bedoeling dat ook hier niemand mijn nee hoort, al hoort niemand mij... (Bachmann 1971/85 pp.175, 176)

Tanden als onneembare barrières, een uitgerukte tong, de kwelling van het zwijgen. Het is opvallend hoeveel recente feministische boeken over incest een titel dragen die verwijst naar het zwijgen of de noodzaak het zwijgen te doorbreken.

De oproep aan incestslachtoffers om niet langer te zwijgen vindt gehoor en de authenticiteit van wat zij te zeggen hebben, kan de wereld niet onberoerd laten.

De arbeidsverdeling tussen de seksen is nog lang niet opgeheven. Vrouwen dragen nog steeds de primaire verantwoordelijkheid voor huishouden en kinderverzorging en opvoeding. Mannen hebben nog steeds de touwtjes in handen in de wijde wereld. En in de wetenschap domineert nog steeds de mannelijke stem. Maar het koor van vrouwelijke tegenstemmen zwelt aan. Het brengt andere waarheden, beargumenteerde, overtuigende, aangrijpende waarheden. Als mannelijke wetenschappers bereid zijn naar dit koor te luisteren, en langzamerhand moeten ze dat wel omdat ze het niet langer kunnen overstemmen, zal het hun moeilijk vallen het nee van incestslachtoffers te blijven negeren en het gedrag van incestueuze vaders (broers, ooms, opa's, neven) nog langer goed te praten. Dat betekent niet dat incest binnen afzienbare tijd de wereld uit zal zijn; het betekent wel dat incestueuze vaders een stuk minder stevig in hun schoenen komen te staan.

Deel IV
Vanuit het perspectief van de dochters

35
De sneeuwbalmethode

Bij een onderzoek naar incest beïnvloedt de keuze van de informant – vader, dochter, moeder of het hele gezin – ongetwijfeld aard en uitkomsten van het onderzoek. De meeste feministische onderzoeksters baseren zich op gesprekken met *slachtoffers* en nemen hun beleving als uitgangspunt om zich een beeld te vormen van de gebeurtenissen zelf, het gedrag van de vader en de houding van de moeder. Dat geldt ook voor de in dit boek aangehaalde onderzoeken van Herman, Russell en Draijer. Qua opzet zijn deze onderzoeken echter tamelijk traditioneel. De onderzoeksgroep van Herman bestond uit zestig vrouwen die ten tijde van het onderzoek in therapie waren. Russell baseerde zich op een steekproef van negenhonderddertig volwassen vrouwen uit de bevolking van San Francisco, die zij ondervroeg over hun ervaringen met seksueel geweld, waaronder seksueel misbruik binnen het gezin. Draijer werkte met een steekproef van ruim duizend vrouwen uit de Nederlandse bevolking en stelde hen in grote lijnen dezelfde vragen als Russell. Typischer voor een feministische onderzoeksaanpak is wat men de 'sneeuwbalmethode' zou kunnen noemen. Een vrouw schrijft een artikel over incest, houdt een lezing of maakt anderszins kenbaar dat zij met het onderwerp bezig is, en komt op die manier via via in contact met slachtoffers die bereid zijn over hun ervaringen te praten. Zo verging het Elizabeth Ward. Zo verging het ook Sandra Butler die schrijft:

> Toen ik met mijn werk begon, leidde alleen al de mededeling dat ik met een boek over incest bezig was tot een overweldigende respons van mensen die de ervaringen uit hun jeugd met mij wilden delen. (1978 p.3)

Louise Armstrong, zelf als kind door haar vader verkracht, plaatste een oproep en baseert zich in haar boek op de brieven die zij ontving, gesprekken naar aanleiding van die brieven, en gesprekken met vrouwen die zij via derden ontmoette. Leïla Sebbar ondervroeg her en der

volwassen vrouwen en adolescenten en bestudeerde verder alle dossiers die zij te pakken kon krijgen, bij politie, rechtbanken, gevangenissen en maatschappelijk werk.

Een voordeel van de sneeuwbalmethode is dat de meest uiteenlopende vrouwen worden gehoord en niet alleen, zoals bij een klinisch onderzoek, vrouwen die op de een of andere manier in therapie zijn. De therapeutische hulpverlening heeft immers twee gezichten. Enerzijds zijn therapieën erop gericht de patiënten of cliënten hun ervaringen en gevoelens te helpen ordenen zodat zij er greep op krijgen, anderzijds heeft zo'n ordening ook altijd iets van een sjabloon. Zeker wanneer zij voorheen met niemand gepraat hebben over de traumatische gebeurtenissen van vroeger, zullen de cliënten geneigd zijn hun ervaringen en gevoelens te verwoorden met behulp van vaste begrippen en categorieën die hun binnen de therapie zijn aangereikt, en die in het ongunstigste geval het karakter krijgen van gemeenplaatsen. De sneeuwbalmethode kan verstarde sjablonen doorbreken omdat zij ook ruimte biedt aan wat we 'spontane' verhalen zouden kunnen noemen. Tegelijkertijd blijkt deze methode aantrekkingskracht uit te oefenen op vrouwen die wel hulp hebben gezocht maar daarop zijn afgeknapt, vrouwen dus die zich niet konden vinden in de stereotypen waarmee zij werden geconfronteerd en die uit ongenoegen hierover hun verhaal opnieuw willen vertellen.

Een voordeel van de sneeuwbalmethode boven onderzoek op basis van een steekproef is dat dieper op de ervaringen van de respondenten kan worden ingegaan, omdat de onderzoekster niet vastzit aan te voren vastgelegde onderzoeksvragen.

Ook een andere bron van kennis is in dit verband van het grootste belang, en wel de in de eerste persoon geschreven getuigenissen van incestslachtoffers, ook wel 'ervaringsverhalen' genoemd en gerangschikt onder de bekentenisliteratuur. Daarnaast vormen recentelijk verschenen – al dan niet autobiografische – romans (bijvoorbeeld Angelou 1969; Morrison 1970/84; Walker 1982/83; Morris 1982/85; Bachmann 1971/85) een onschatbare bron van informatie, niet alleen voor feministische onderzoeksters, maar juist ook voor hun niet-feministische collega's, die er echter tot nu toe nauwelijks gebruik van lijken te maken.

In de loop van dit boek hebben we gezien dat, enkele recente uitzonderingen daargelaten, mannelijke incestdeskundigen door de ge-

schiedenis heen geneigd zijn zich met de dader te vereenzelvigen en zijn gedrag te rationaliseren of te verontschuldigen. Tegelijkertijd stellen zij de betrokkenen bij incest voor als wezens van een andere planeet, lichtjaren ver verwijderd van de wereld waarin zij zelf leven. Enerzijds vinden zij het dus begrijpelijk als een vader zijn dochter verkracht, anderzijds moet de lezers duidelijk zijn dat zij zelf zoiets nooit zouden doen en niets maar dan ook niets gemeen hebben met de mannen die zij beschrijven. Bij feministische onderzoeksters die zich met het slachtoffer identificeren, gebeurt wat dit laatste betreft precies het omgekeerde. 'It could have been me' – het had ook mij kunnen overkomen – zet Elizabeth Ward boven een van de hoofdstukken van haar boek. En zij beschrijft hoe haar vader toen zij ongeveer dertien was eens per ongeluk zijn hand op haar borst legde:

> ik voelde mij verlamd. Ik kon niets *doen*. Het duurde maar een paar seconden. Het leken wel vijf minuten. Toen schrok hij en zei: 'O sorry, ik dacht dat het je schouder was.' (...) Wat ik mij herinnerde toen ik met dit boek bezig was (...) is hoe ik mij *voelde. Ik ontdekte het passieve slachtoffer in mijzelf.* Het had mij kunnen overkomen *vanwege* de dynamiek van die relatie. Hij had kunnen doen wat hij wilde *omdat* hij mijn vader was. (1984 p.98)

Louise Armstrong beschrijft hoe zij zelf als veertienjarige op een hotelkamer door haar vader is verkracht. En Florence Rush vertelt over een tandarts, vriend van haar ouders, die toen zij zeven was met zijn hand in haar broekje friemelde, waarop zij begon te huilen, waarop hij haar uitlachte om haar angst voor de tandarts. In tegenstelling tot theoretici die het verschijnsel incest in de marge van de samenleving plaatsen door er het etiket 'abnormaal' op te plakken, brengen auteurs als Ward, Armstrong, Rush het seksuele misbruik van meisjes, ook door de eigen vader, in verband met hun eigen leven, met de gewone wereld die zij dagelijks om zich heen zien en waarvan zij zelf deel uitmaken. Daardoor staan zij open voor informatie die voorheen ongezegd bleef omdat er niet naar werd gevraagd, of die in het niets oploste omdat er niet naar werd geluisterd.

Studies op basis van de sneeuwbalmethode hebben over het algemeen geen wetenschappelijke pretenties. Zij *zijn* ook niet wetenschappelijk. Daarvoor is de onderzoeksvraag te vaag, de samenstelling

van de onderzoeksgroep te willekeurig en de aanpak te weinig methodisch. Zij vormen echter wel – samen met de persoonlijke verhalen van incestslachtoffers zelf – een springplank voor het vergaren van nieuwe wetenschappelijke kennis. Wat onderzoekers over een onderwerp te weten komen, is immers afhankelijk van de vragen die zij stellen. En juist daarvoor, voor het formuleren van nieuwe vragen naar wat vader-dochter-incest voor het slachtoffer betekent, vormen de min of meer spontaan vertelde belevenissen een bron van inspiratie.

Hierna ga ik, in tamelijk willekeurige volgorde, in op gevoelens en ervaringen van seksueel misbruikte dochters die voor een deel al zijn verwerkt in de vorige hoofdstukken, maar die ik hier nog eens apart naar voren wil halen. Het gaat om zaken waarop ik vooral in de niet-wetenschappelijke literatuur, in op schrift gestelde levensverhalen en in persoonlijke gesprekken met incestslachtoffers telkens weer stuitte, en waarin mijn hersens zich als het ware vasthaakten alsof zij wilden zeggen: hier draait het om, dit is wat vader-dochter-incest tot zoiets gruwelijks maakt. Het zijn losse stukken die geen afgerond beeld geven van wat *het* incestslachtoffer meemaakt. Ieder incestslachtoffer is een individu en alle levensgeschiedenissen verschillen. Men kan proberen een indruk te geven van wat kinderen door incest wordt aangedaan. Om de machteloosheid, de eenzaamheid en de wanhoop van de slachtoffers werkelijk te doorvoelen, moeten de lezers zich terugplaatsen in de eigen kindertijd en zich afvragen: wat had *ik* gedaan, hoe had *ik* mij gevoeld als mij dit was overkomen toen ik twaalf was, of acht, of zes?

36
Kinderlijke onschuld en onwetendheid

Celia, hoofdpersoon uit *De kleur paars* van Alice Walker, schrijft een brief aan God met het verzoek haar uit te leggen wat er met haar vader aan de hand is:

> Hij zegt Jij gaat doen wat je mammie niet wou. Eerst doet ie ze ding tegen me heup en wriemelt er 'n beetje mee. Dan pakt ie me tietjes. Dan duwt ie ze ding in me poesje. Als dat zeer doet, huil ik. Hij smoort me zowat en zegt Mond dicht, je went er maar aan. Maar ik wen er nooit niet aan. En nou voel ik me zo rot als ik moet koken. (1982/83 p.9)

God schrijft niet terug en Celia krijgt twee kinderen van haar vader.

In *Ik weet waarom gekooide vogels zingen,* autobiografisch boek van Maya Angelou, is het niet de vader maar de vriend van de moeder, meneer Freeman, die de achtjarige Ritie bij zich in bed neemt.

> Hij sloeg de dekens terug en zijn 'ding' stond recht omhoog als een bruine maïskolf. Hij pakte mijn hand en zei: 'Voel eens.' Het was papperig en wriemelig als de binnenkant van een net geslachte kip. Toen trok hij me met zijn linkerarm op zijn borst en zijn rechterhand bewoog zo snel en zijn hart klopte zo hevig, dat ik bang was dat hij dood zou gaan.

Als meneer Freeman rustig wordt komt voor Ritie het prettige gedeelte. Hij houdt haar zacht vast en zij voelt zich veilig. Maar dan staat hij op en het meisje rolt op een natte plek.

> Het bed was nat, maar ik wist zeker dat ik geen ongelukje had gehad. Meneer Freeman misschien, toen hij me vast had. Hij kwam terug met een glas water en zei kwaad: 'Sta op, je hebt in bed geplast.' Hij goot water op de natte plek, zodat het er net zo uitzag als mijn matras op vele ochtenden. Ik was met zuidelijke strengheid

opgevoed, ik wist wanneer ik mijn mond moest houden tegenover volwassenen, maar ik wilde hem toch vragen waarom hij zei dat ik in bed had geplast, terwijl ik zeker wist dat hij het zelf niet geloofde.

Meneer Freeman zegt haar dat hij haar broertje Baily, waar zij dol op is, zal moeten vermoorden als zij 'ooit aan iemand vertelt wat wij hebben gedaan.' Verward vraagt het meisje zich af:

Wat hadden wij gedaan? Wij? Het was duidelijk dat hij niet het in bed plassen bedoelde. Ik begreep het niet en durfde het niet te vragen. Het had iets te maken met het vasthouden. Maar ik kon het Baily ook niet vragen, want dan moest ik vertellen wat we hadden gedaan. De gedachte dat hij Baily misschien zou vermoorden maakte me doodsbang. Toen hij de kamer uit was, dacht ik erover moeder te vertellen dat ik niet in bed geplast had, maar als ze me zou vragen wat er dan wel gebeurd was, zou ik haar moeten vertellen dat meneer Freeman me vastgehouden had en dat kon ik niet. (1969 pp.71,72)

Wat weet een meisje van acht van zich masturberende volwassen mannen? Wat weet zij van sperma? Op een leeftijd waarop 'nat' voor haar nog verbonden is met urine? Een incestslachtoffer vertelde mij:

Mijn vader verweet mij soms dat ik niet nat was. Ik had er geen notie van wat hij bedoelde. Voor mij kon het alleen maar met plassen te maken hebben. Als je dat achteraf beseft zou je het liefst alsnog door de grond zinken. Het is zo vernederend.

Vaders veronderstellen in hun dochtertjes kennelijk een aangeboren seksuele kennis en belangstelling. Of zij gebruiken eufemismen: kriebelen, kietelen, spelen – woorden die voor een kind een positieve betekenis hebben. De verwarring wordt nog vergroot door de dubbele boodschappen. Dubbele boodschap van de vader:

1. Alle vaders doen dit met hun dochters, het is oké.

2. Je mag er met niemand over praten want dan gebeurt er iets verschrikkelijks.

Dubbele boodschap van de omgeving:

1. Je moet lief zijn voor je papa en hem gehoorzamen.

2. Houd je benen tegen elkaar en – zoals de moeder van voornoemde Ritie het verwoordde – 'laat niemand ooit je portemonneetje zien.' Niemand? En papa dan? – Papa, zijn wij slecht? Natuurlijk niet kind, hoe kom je erbij, ik heb je toch gezegd dat iedereen het doet. Maar als iedereen het doet, waarom mag ik het dan tegen niemand zeggen? Omdat het een geheimpje is, je kunt toch wel een geheimpje bewaren? O ja, papa, daar ben ik heel goed in. (vrij naar Allen 1980 p.54)

Het geheimpje wordt een last. Het gaat zwaarder en zwaarder wegen. Papa wordt veeleisender, ontleent rechten aan wat eerder is gebeurd: 'de vorige keer wou je toch ook, waarom nu dan niet?' De mooie verpakking in de vorm van knuffelen en kroelen blijft achterwege. Papa weet wat hij wil. En het moet stiekem. Hij draagt de angst om te worden betrapt over op het kind. 'Als je je mond niet houdt, kom ik in de gevangenis en jij in een gesticht.' Of: 'ik vermoord je als je het vertelt.' Geleidelijk aan het inzicht: hij heeft gelogen. Andere vaders en dochters doen dit soort dingen niet. Ik ben de enige op de wereld met wie dit gebeurt. Ik wil het niet. Maar ik heb meegedaan. Ik ben slecht. Stel dat het uitkomt en hij zegt dat ik het ook wilde, wat moet ik dan zeggen? Wat zullen de mensen van mij denken? Wat zal mijn moeder van mij denken? Naar buiten toe moet het meisje doen alsof er niets aan de hand is. Terwijl haar hele leven, haar dromen en haar fantasieën, steeds meer worden vergiftigd door dat ene. Een incestslachtoffer op de radio:

> Ik heb altijd ontzettend veel gelezen (...) en als ik dan het boek van Jane Eyre had gelezen en dat zij voor dat altaar stond en dat iemand zei van: Heeft iemand bezwaar tegen dit huwelijk? En dat toen iemand naar voren kwam en zei: ja, ik, want hij is al getrouwd. Dat ik dat helemaal voor me zag, dat als ik ooit zou trouwen, dan werd er gevraagd: heeft iemand bezwaar tegen dit huwelijk? En dan zou mijn vader naar voren komen: ja ik, want dat en dat is er gebeurd. Dus had ik echt zoiets van, o nooit van mijn leven moet ik trouwen of... het was heel dramatisch denk ik, van: ik neem dit mee in mijn graf, dit mag mijn moeder *nóóit* te weten komen, want dit is *zó* erg, als ze *dit* weet, dat mijn vader *dit* allemaal doet... (IKON 1983)

Tegelijkertijd blijft papa papa. Het is de enige vader die het meisje heeft. Zij wil graag trots op hem kunnen zijn. Zij wil graag dat anderen een hoge dunk van hem hebben. Denk aan hoe kinderen onder elkaar kunnen opscheppen over wat hun vader niet allemaal doet en kan. Geen grotere loyaliteit dan die van een klein kind ten opzichte van de ouders. Een vrouw:

> Uiteindelijk heb ik toch aan mijn moeder verteld wat vader met mij deed. In de daaropvolgende weken siste hij steeds tegen me als hij me ergens in huis tegenkwam: 'je vader verraden, dat kun je.' En het werkte. Ik hàd voor mijn gevoel mijn vader verraden, mijn eigen vader. Alles was mijn schuld. Als ik niet was geboren, was het nooit gebeurd. Dan hadden mijn ouders geen ruzie gekregen om mij. Zo voelde dat toen. Het heeft jaren geduurd vóór ik die mechanismen door had, maar als ik toen geweten had wat ik nu weet...

Onwetendheid maakt het kind kwetsbaar, niet alleen onwetendheid in seksueel-technische zin, maar ook met betrekking tot de sociale betekenis van seksualiteit, de codes en regelingen op dit gebied, de wijze waarop seksuele relaties zich ontwikkelen, de consequenties voor de toekomst en de mechanismen die een rol spelen bij menselijke betrekkingen in het algemeen. Het gaat hierbij om een verschil in kennis tussen kinderen en volwassenen dat nooit kan worden opgeheven. Abstracte begrippen als manipulatie, macht, misbruik, zeggen kinderen niets omdat zij aan dat soort kennis nog niet toe zijn. Het zijn dingen die zij ervaren, maar nog niet kunnen bevatten. Dat bevattingsvermogen komt pas veel later, als het kind volwassen is. Charlotte Vale Allen, die herhaaldelijk schrijft dat zij haar vader haatte om wat hij met haar deed, verzucht:

> En toch. Toch kon hij ook zo aardig zijn als hij wilde. (...) Hij *kende* mij, cultiveerde mijn dromen, herkende mijn dorst om te begrijpen wat ik zag en hoorde en las. (...) Pervers als hij was (...) gebruikte hij mijn plezier in fantaseren en mijn optimisme, gebruikte hij alles om mij te onderwerpen aan wat hij wilde. (Allen 1980 p.96)

Veel vaders leggen hun dochters enerzijds beperkingen op en zijn anderzijds gul en toegeeflijk. In de ogen van het kind is zijn gedrag tegenstrijdig, maar er zit wel degelijk systeem in. Zij mag alleen dingen bezitten die *hij* haar heeft gegeven, van dingen genieten waar *hij* bij betrokken is.

> Mijn vader kon gewoon niet uitstaan dat ik ook maar iets deed, iets bezat, van iets genoot buiten hem om. Als ik dat wel deed moest hij het kapotmaken, met zijn belachelijke, smerige en vernederende opmerkingen. (Brady 1979 p.90)

Het is wat Alice Miller narcistische bezetting noemt, maar dan wel een narcistische bezetting tot in het absurde.

Er wordt wel eens gezegd dat een speciaal soort kinderen het slachtoffer wordt van seksueel misbruik. Zoete, schuchtere, inschikkelijke kinderen. Sommigen zien daarin de reden waarom meer meisjes dan jongetjes seksueel worden misbruikt. Meisjes zouden sowieso gedweeër zijn en onder hen zouden het dan ook nog eens de gedweeste zijn die eruit worden gepikt. Als dat zo is, is het extra gemeen. Maar ik vraag me af of het bij vader-dochter-incest zo is. Het is zo vaak de oudste dochter die seksueel wordt misbruikt, dat het mij zou verbazen als dat nou net toevallig allemaal extreem schuchtere meisjes waren. En het lijkt mij in ieder geval onjuist te suggereren dat een bepaalde categorie kinderen zich het seksueel misbruik als het ware zelf aanhaalt. Het is altijd nog de volwassene die zijn blik op een kind laat vallen. En als die volwassene de eigen vader is, kan het meisje zich met geen mogelijkheid aan die blik onttrekken.

37
De bezoedelende blik van de vader

> Pamela: Het was Kerstmis, ik had kleren gekregen, waaronder een trui met een v-hals. Die wilde ik niet dragen. Ik zei tegen mijn moeder dat ik daar een hekel aan had. Ze vroeg waarom. 'Nou, ik vind hem gewoon niet mooi,' zei ik. 'Waar maak je je druk over,' zei ze, 'ben je soms bang om je lichaam te laten zien?' Ik voelde me erg opgelaten in die trui omdat ik het gevoel had dat ik met mijn borsten te koop liep. En dat mijn vader die dan zou zien. (Armstrong 1978/80 p.42)

Een onbetekenend incident? Seksueel misbruikte dochters trekken zwarte kleren aan of dragen slobbertruien. Als zij in bikini in de tuin liggen, houden zij angstvallig de tijd in de gaten; direct komt hij thuis, gauw iets aantrekken anders begint hij weer.

Ervoor zorgen dat je vader je nooit in iets sexy's ziet is nog te doen. Maar een mens moet slapen, moet zich van tijd tot tijd wassen. Deuren die niet op slot kunnen of mogen, afgepakte of zogenaamd kwijtgeraakte sleutels - zij vormen een telkens terugkerend motief in de verhalen van incestslachtoffers. Als hun vader thuis is, zijn zij nergens veilig.

> 's Nachts sliep ik in pyjama's, soms wel twee of drie over elkaar, en daaroverheen een peignoir; en ik dekte mij toe met drie dekens, ook als het snikheet was. Ik trok de dekens zo ver mogelijk over mij heen, over mijn mond, tot mijn neus, zodat ik nog net kon ademhalen. Het was vreselijk om zo te slapen, maar ik stelde me voor dat hij dan ook al stond hij naar me te kijken, niks kon zien. (Renvoize 1982 p.10)

Een ander meisje verhuisde zodra haar vader thuis was van de ene kamer naar de andere:

> Ik had het gevoel dat ik nooit rustig bezig kon blijven met wat ik aan het doen was. Als ik zat te schrijven of naar iets luisterde of een boek las en ik hoorde hem komen, stond ik op en ging met het boek of wat het ook was, ergens anders zitten, in de hal bijvoorbeeld, en als ik hem daar hoorde aankomen, ging ik weer naar mijn kamer. Ik was steeds op de loop omdat ik wist dat hij, als hij me vond, weer zou beginnen. (Ward 1984 p.16)

Hoe spontaan en onbelemmerd kan een kind zich nog ontwikkelen als het in de huiselijke kring voortdurend op haar hoede moet zijn? Als het zich bijvoorbeeld moet afvragen: is deze film op de televisie wel spannend genoeg, zodat ik het erop kan wagen in bad te gaan zonder dat HIJ komt? Weinberg schrijft over een vader die met een kachelpook een gat in de deur van de badkamer brandde zodat hij zijn dochter kon bekijken als zij in bad ging. (1955/76 p.66) Een andere vader gebruikte een boor.

> Het waren kleine gaatjes, heel klein, en ik stopte er watten in met een tandenstoker, maar hij trok ze er weer uit. Je kunt je niet voorstellen hoe lang ik soms niet onder de douche durfde vanwege hem. (Renvoize 1982 p.10)

Ook gaten in slaapkamerdeuren zijn bij incestueuze vaders geliefd.

Is het een wonder dat meisjes onder deze omstandigheden hun lichaam gaan haten, dat lichaam dat – zo ervaar je dat als kind – de oorzaak is van alle ellende?

> Ik rende iedere keer zodra hij klaar was naar de badkamer om mij af te schrobben. Ik probeerde het slechte gevoel van mij af te krabben. Ik wilde mijn lichaam doden, zodat ik op de een of andere manier met alleen mijn geest verder kon leven. Mijn lichaam was de schuld dat het gebeurde. Als ik dat niet had, kon mijn vader mij niet meer aanraken. (Allen 1980 p.120)

Hoe pijnlijk is in dit licht de bij sommigen levende opvatting dat het incestslachtoffer zich uitverkoren voelt, dat zij de seksuele belangstelling van haar vader zou beleven als een bevestiging van haar vrouwelijke aantrekkelijkheid, dat zij daaraan zelfvertrouwen zou ontlenen.

Meisjes die van hun vader te horen krijgen dat hij niet van haar af kan blijven omdat zij zo mooi of aantrekkelijk is, vinden dat alleen maar afschuwelijk. Sommigen proberen als reactie daarop hun lichaam lelijk te maken om zichzelf te beschermen. Zij houden op met eten, of gaan juist heel veel eten, en er zijn er ook die zichzelf verminken, door zich bijvoorbeeld te snijden of te branden met sigaretten. Linda, elf jaar en twee jaar lang seksueel misbruikt door haar vader, snoerde zich in met zwachtels, zo strak dat zij nauwelijks kon ademhalen. De zwachtels moesten voorkomen dat zij borsten kreeg.

> Ze is bang vrouw te worden en wil de groei tegenhouden. Heel creatief probeert zij van alles te bedenken om haar lichaam ervan te weerhouden om te groeien. Voor haar vader was het belangrijk geweest dat zij een meisje was en vrouw zou worden, en dit wil zij ten koste van alles voorkomen. (Van Lichtenburcht e.a. 1986 p.157)

Leslie sneed zichzelf herhaaldelijk gedurende de drie jaren dat haar stiefvader haar misbruikte.

> Ik wilde mijzelf lelijk maken omdat mijn stiefvader iedere keer als hij seks met mij wilde, zei dat hij het deed omdat ik zo mooi was. Ik dacht dat hij ermee zou stoppen als ik mezelf lelijk maakte. (De Young 1982 p.580)

Overigens maken lang niet alle incestueuze vaders hun dochters dit soort dubieuze complimenten. Er zijn er ook genoeg die haar weliswaar gebruiken voor hun eigen seksuele plezier, maar zich niettemin het recht aanmatigen kritiek uit te oefenen op haar uiterlijk. Charlotte Vale Allen vindt zichzelf verschrikkelijk lelijk (ook al zeggen anderen haar dat zij er leuk uitziet). Haar vader, die haar jarenlang seksueel heeft misbruikt, heeft haar tegelijkertijd vanaf haar vroegste jeugd gepest met haar uiterlijk, vooral met haar neus. Als Charlotte vijftien is boezemt haar spiegelbeeld haar zo'n afkeer in dat zij door een plastisch chirurg haar neus laat veranderen. (Allen 1980 pp.187 e.v.) Een andere vrouw vertelde mij:

> De hemel zij gedankt voor de lange broek. Mijn vader, die zogenaamd zoveel van mij hield dat hij me vanaf mijn achtste al niet

meer met rust kon laten, zei altijd dat ik stalbenen had. Als ik uit wilde gaan, treiterde hij: denk je dat jij een jongen kunt krijgen, jij met je stalbenen... Pas onlangs ben ik op het idee gekomen het woord eens op te zoeken – ze zeggen het van koeien die gezwollen poten hebben door het lange op stal staan. Nu zou ik wel weten hoe hem van repliek te dienen. Dacht je dat ik jou zo aantrekkelijk vond, zou ik zeggen, met die haren in je neus en je walgelijke smakken bij het eten, om van de rest nog maar te zwijgen. Maar wat heb ik daar nu nog aan. Ik kan mezelf evengoed niet meer in een rok of korte broek zien. Jij met je stalbenen, denk ik als ik voor de spiegel sta.

De bezoedelende blik van de incestueuze vader achtervolgt het meisje niet alleen in huis maar ook daarbuiten, vooral in de puberteit als zij zich los begint te maken van het gezin en haar eerste erotisch getinte contacten heeft met leeftijdgenoten. Ondanks de ervaringen met haar vader koestert ook een incestueus misbruikt meisje van veertien de romantische dromen die horen bij haar leeftijd: hand in hand over het strand lopen, een arm om je schouder, flirten in het zwembad, dansen, samen naar muziek luisteren. Maar als je vader je, nadat je met een jongen op je kamer plaatjes hebt zitten draaien, vraagt of het lekker was, krijgt die spannende en tegelijkertijd zo onschuldige activiteit een vieze bijsmaak. Als je hand in hand met een jongen fietst en je vader rijdt met zijn auto achter je aan, dwingt je tot stoppen en maakt je uit voor hoer en slet, dan zeg je tegen zo'n jongen dat hij je maar niet meer moet komen afhalen, voor zover hij tenminste niet zelf al die conclusie heeft getrokken. Het is dan ook zacht gezegd een misvatting dat een incestueuze vader zijn dochter zou inwijden in de genoegens van de seksualiteit; hij pakt haar seksualiteit juist van haar af door haar het experimenteren met leeftijdgenoten onmogelijk te maken en haar prille ervaringen met anderen door het slijk te halen. En het paradoxale, het trieste ook, is dat juist een incestueus misbruikte dochter vaak heel kuis is en haar vader wanhopig probeert te bewijzen dat zij ècht niet uit is op seks, dat zij ècht alleen maar met een bepaalde jongen stond te praten of ècht alleen maar plaatjes met hem heeft gedraaid.

> Vader ontwikkelde nieuwe technieken om mij te strikken. Hij gebruikte mijn relatie met Roger om seksuele pressie op mij uit te oefenen. 'Ik weet wat jullie tweeën uitspoken,' zei hij. 'Dacht je dat ik dat niet wist?' De boodschap was duidelijk: als je het met hem kunt doen, dan ook met mij. Wat is het verschil? De onrechtvaardigheid daarvan maakte mij woedend. In werkelijkheid gingen Roger en ik heel kuis met elkaar om. Ik haatte het dat mijn vader zijn smerige gedachten op ons projecteerde. (Brady 1979 p.77)

Iedereen weet hoe belangrijk contacten met leeftijdgenoten zijn voor kinderen in de puberteit. De eerste pakweg twaalf jaar zijn het vooral de ouders die het kind het gevoel moeten geven dat zij als mens de moeite waard is. In de puberteit zoeken kinderen bevestiging voor hun gevoel van eigenwaarde bij leeftijdgenoten. Incestslachtoffers worden in beide leeftijdsfasen door de vader beroofd van deze mogelijkheid tot positieve zelfbeleving, die zo essentieel is voor het latere zelfvertrouwen als volwassene. Is het een wonder dat een lage zelfwaardering en een negatief zelfbeeld kenmerkend zijn voor vrouwen die als kind seksueel zijn misbruikt door hun vader?

38
Stigmatisering van het incestslachtoffer als hoer

Hoer. Slet. We hebben hiervoor gezien dat incestueuze vaders hun dochter dit soort benamingen naar het hoofd slingeren als zij haar 'betrappen' met jongens. Maar zij leggen soms ook op een andere manier een verband tussen incest en prostitutie. De vader van Katherine Brady zei later tegen zijn dochter dat hij vanwege zijn baan – hij was gevangenisbewaarder – geen prostituée had kunnen bezoeken. Een andere vader zei tegen zijn twaalfjarige dochtertje: 'Als ik niet bij jou kwam ging ik misschien wel naar de hoeren' (VSK 1983 p.53), waarmee hij het kind indirect te verstaan gaf dat zij als acceptabel alternatief ook een soort hoer was.

Een meisje van twaalf weet meestal niet hoe de prostitutiewereld precies in elkaar zit (al zijn er ook wegloopstertjes die dat zelfs op die leeftijd al aan den lijve ervaren). Maar van de volwassenen om haar heen heeft zij al wel opgevangen dat 'hoer' betekent: slecht, vies, verachtelijk. Een hoer is een vrouw die haar lichaam verkoopt voor geld, zeggen de volwassenen. Zij krijgt ook wel eens geld van haar vader. En gisteren nog heeft hij haar zelfs een hondje beloofd als zij lief voor hem was. Dus is zij een hoer? Een incestslachtoffer:

> Ik kan me nog heel goed herinneren dat ik op een gegeven moment naar een film zat te kijken en dat ging over een meisje dat in Amsterdam terechtkwam en daar de prostitutie in ging. En ik weet nog precies wie de hoofdrol speelde, en dat ik met angstzweet in m'n handen naar die t.v. heb zitten kijken van: o zie je wel, ik ben een hoer ik ben een hoer. Dat denderde maar door m'n hoofd heen, maar ik dorst ook niet op te staan want waarom zou je bij zo'n televisieprogramma opstaan, dus zat je daar, met angstzweet zat je dat uit te kijken. (IKON 1983)

Leïla Sebbar vergelijkt het huis waarin het meisje zit opgesloten, te allen tijde beschikbaar voor de vader, met een bordeel.

> De kamer waar de vader zich bij zijn dochter voegt, haar opsluit om haar bewegingloze, passieve lichaam te gebruiken voor seksuele praktijken waar zij geen deel aan heeft (...) is een hoerenkast. Alles speelt zich af volgens een schema, in een ruimte, met de gebaren en de regels van de prostitutie. Zij doet wat hij wil. Zij ligt daar op het bed voor zijn genoegen. Hij is degene die weet wat er gaat gebeuren (...) Hij wijdt haar in zekere zin in in de riten van de prostitutie, waar het uitschakelen van haar eigen lichaam door de vrouw de hoofdregel is. (...) In ruil voor het beschikbaar stellen van haar verkilde en verstilde lichaam – het lichaam van een pop, een pop uit een sexshop – krijgt het meisje van haar dankbare vader cadeautjes of geld, of de vrijheid om een beetje plezier te maken met leeftijdgenoten. De vader leert haar heel vroeg en efficiënt – want hij is een goed pedagoog – hoe zij haar lichaam te gelde kan maken. (1978 p.241)

Sebbars vergelijking gaat in zoverre op dat net als bij prostitutie de dochter door haar vader wordt gebruikt als een object waarmee hij zich bevredigt. Toch schuilt er in haar betoog ook een minder gelukkige redenering, namelijk dat incest fungeert als een leerschool voor prostitutie, alsof het meisje na door haar vader te zijn misbruikt niets liever meer wil dan haar lichaam te gelde maken. Met die opvatting staat Sebbar niet alleen. 'Zo maak je van vrouwen hoeren,' zei Christel Dorpat tegen haar man die jarenlang met hun dochter Irene had 'gerotzooid' (1982 p.87). Ik proef in deze redenering iets van het negentiende-eeuwse gedachtengoed over prostitutie. In de negentiende eeuw werd ervan uitgegaan dat vrouwen van nature geen belangstelling hadden voor seksualiteit. Prostituées werden gezien als slechte vrouwen die in tegenstelling tot goede vrouwen wel seksuele behoeften hadden. Een verklaring daarvoor was

> dat de prostituée door zucht naar geld, luxe en mooie kleren gedreven werd.

Een andere verklaring luidde

> dat de seksuele behoeften van een vrouw waren 'gewekt' omdat zij eenmaal door een man verleid was en zij dientengevolge niet meer zonder seksuele contacten kon leven. (Huitzing 1983 p.13)

De gedachte dat meisjes die door hun vader seksueel worden misbruikt, verslaafd raken aan seks, leeft ongetwijfeld ook nu nog bij velen, de vader zelf niet uitgezonderd. 'Nu doe je het zeker zelf,' siste een vader telkens weer tegen zijn dochtertje nadat zij haar moeder in vertrouwen had genomen. Het kind wist bij god niet wat hij bedoelde. Ook de eerder beschreven verdenking van de vader dat het meisje met alle jongens die zij kent naar bed gaat, kan hiermee in verband worden gebracht. Wanneer iemand als Sebbar nu het beeld oproept dat 'het slechte pad' na incest als het ware onvermijdelijk is, is dat voor het meisje extra stigmatiserend. Als mensen die je goedgezind zijn zeggen dat het jouw schuld niet was maar je leest tegelijkertijd in hun ogen dat je door wat er met je is gebeurd voorgoed bent bedorven, geeft dat weinig hoop.

Het mag als bewezen gelden dat veel prostituées als kind seksueel zijn misbruikt, meestal door een familielid, vaak door de eigen vader (James & Meyerding 1977; Silbert & Pines 1981). Maar dat betekent niet dat alle incestueus misbruikte dochters prostituée worden. Net zomin als zij allemaal seksueel promiscue worden, een gedragsvorm die vaak in één adem wordt genoemd met prostitutie. En net zomin als zij allemaal van de ene misbruikrelatie in de andere rollen. En bij degenen bij wie dit laatste wel gebeurt, is het nog maar de vraag aan wie dat ligt. Het komt voor dat een meisje van haar incestueuze stiefvader naar haar vader vlucht en vervolgens door hem seksueel wordt misbruikt. Of een oom wordt gevolgd door de vader. Of de vader door een vertrouwenspersoon buiten de familie. Of zelfs door een hulpverlener (zie Frenken en Van Stolk 1987 p.146). Wat hierbij speelt is dat de incest zelf het meisje soms in de ogen van andere mannen seksueel aantrekkelijk maakt. Het idee dat het meisje seksueel contact heeft gehad met haar vader, lijkt hen op te winden. Of zij zien het meisje als een gemakkelijke prooi. Of zij vinden dat zij toch al is verknoeid en dat een keer meer of minder niet meer uitmaakt. Op die manier kan er een kettingreactie ontstaan. Maar het is in die gevallen niet het meisje dat – uit seksuele drang, geldzucht of wat dan ook – om het nieuwe seksuele misbruik vraagt of zich als het ware aanbiedt.

Om terug te keren naar prostitutie: een raamprostituée of een vrouw die thuis werkt leidt een heel ander leven dan een meisje dat haar werk op straat doet. Wat opvalt in de onderzoeken die een verband leggen tussen incest en prostitutie, is dat zij meestal plaatsvin-

den onder straatprostituées, jonge meisjes gewoonlijk, die onder de meest erbarmelijke omstandigheden werken. Vaak blijken zij van huis te zijn weggelopen om niet langer te zijn overgeleverd aan de willekeur van een incestueuze vader.

> Seksueel misbruik lijkt van de problemen thuis het belangrijkste te zijn dat de vrouwen in de onderhavige studie ertoe bracht als jongeren van huis weg te lopen. Eenmaal op straat zagen zij geen andere mogelijkheid om te overleven dan prostitutie. Achtennegentig procent van de jongeren zei: 'Ik had geld nodig, ik had honger,' toen hen gevraagd werd waarom zij zich waren gaan prostitueren. Haast alle jongeren hadden het gevoel dat zij op het moment waarop zij begonnen geen keus hadden. (Silbert & Pines 1981 p.410)

Niks herhalingsdwang dus, niks verslaving aan seks of gemakzuchtige hang naar luxe, maar puur economische noodzaak.

Ongetwijfeld spelen bij een aantal incestslachtoffers die in de prostitutie verzeild raken, naast economische noodzaak ook psychische drijfveren een rol. Volgens Carla van Lichtenburcht, projectleidster van het Landelijk Coördinatiecentrum Incest te Utrecht[32], kan prostitutie een keuze zijn. Zij onderscheidt daarbij een 'positieve' en een 'negatieve' keuze. Over de negatieve keuze schrijft zij:

> De vrouw weet niet beter. Meisjes die door vader al 'een hoer' genoemd worden, beschouwen deze stap als vanzelfsprekend. (Van Lichtenburcht e.a. 1986 p.146)

Ik denk hierbij nog aan iets anders dat ik voor mijzelf het Genet-syndroom noem. De Franse schrijver Jean Genet werd op tienjarige leeftijd wegens vermeend wangedrag in een tuchthuis geplaatst. In een opwelling besloot hij zich eens en voor altijd te conformeren aan het negatieve beeld dat men van hem had en een echte crimineel te worden. Zo kan ook een incestslachtoffer denken: als ze me dan toch een hoer vinden, laat ik dan maar een hoer worden ook. De stigmatisering van het incestslachtoffer als hoer, door de vader en/of door anderen, kan op die manier werken als een self-fulfilling prophecy.

32 LCCI, Postbus 19161, 3501 DD Utrecht.

Een 'positieve keuze' is prostitutie volgens Van Lichtenburcht wanneer het een vorm van 'wraak nemen op de vader, op mannen in het algemeen, een kwestie van afreageren op de klanten' is. Of wanneer het een manier is om de incestervaring te verwerken.

> De vrouw is nu degene die bepaalt wat er gebeurt. Zij heeft in deze relatie de macht. Zij bepaalt de prijs, tot hoever er gegaan wordt, de omstandigheden. Zij stelt de eisen op het gebied van de hygiëne, zij maakt uit welke klant wel of niet naar haar kamer binnenkomt. De machteloosheid van vroeger vertaalt zich nu in het duidelijk zelf bepalen wat er gebeurt. Miranda, 22 jaar: 'Natuurlijk vind ik het geen leuk werk, maar het betaalt goed, verder kan ik toch niets en het geeft me een kick dat ik nu in de hand heb wat er gebeurt. Ik kan me heel superieur voelen. Ik voel dan een enorme minachting voor mannen en voel dat zij afhankelijk zijn van mij.' (Van Lichtenburcht e.a. 1986 pp.146, 147)

De uitdrukking 'positieve keuze' is in dit verband misschien wat eufemistisch. Het zich prostitueren is ook hier een overlevingsmechanisme dat uit nood wordt geboren, zij het niet uit materiële maar uit psychische nood. En dat brengt ons meteen op ons volgende onderwerp: de strategieën die incestslachtoffers gebruiken om het ondraaglijke draaglijk te maken.

39
Overlevingsstrategieën

Prostitutie kan een overlevingsmechanisme zijn, materieel, maar ook psychisch – een middel om zich als volwassene genoegdoening te verschaffen en zo de woede en het verdriet over vroeger de baas te worden. Incestslachtoffers gebruiken daarvoor ook andere mechanismen. De basis wordt meestal in de jeugd gelegd. Het seksueel misbruikte meisje ontwikkelt bepaalde strategieën om zich ondanks de ellende en de vernedering van de incest staande te kunnen houden. Sommige van deze strategieën komen op buitenstaanders over als logisch of in ieder geval begrijpelijk, andere lijken bizar. Bij nadere beschouwing blijken zij echter allemaal te getuigen van levenskracht en een gezonde geest, want zij zijn allemaal gericht op één en hetzelfde doel: overleven.

Automutilatie (zelfverminking) bij incestslachtoffers zal door velen worden uitgelegd als zelfdestructief gedrag. Soms is het dat ook. Meisjes branden zich bijvoorbeeld met sigaretten of snijden zich (vaak in genitaliën en borsten) om het lichaam te straffen. Deze behoefte aan zelfbestraffing doet zich vooral voor bij meisjes die bij de seksuele stimulatie door de vader opwinding hebben ervaren en zich door hun lichaam verraden voelen. Zelfverminking kan echter ook een positief oogmerk hebben, zoals zelfbescherming (als ik mijzelf lelijk maak zal hij me wel met rust laten). En het kan fungeren als een anker in het leven, een manier om de greep op de werkelijkheid, die verloren dreigt te gaan, te herwinnen. Volgens Mary de Young worden de meisjes waar het hier om gaat op een gegeven moment overweldigd door angst, woede, schaamte en het gevoel te zijn verraden. Vlak voordat zij zichzelf verwonden gaan deze intense gevoelens over in gevoelloosheid, leegte, onwerkelijkheid, een trance-achtige of droomachtige toestand. Dit gevoel van depersonalisatie houdt aan tijdens het toebrengen van het letsel, zodat het kind geen pijn voelt. Het is niet de pijn die opluchting verschaft, maar het zien van het bloed, de blauwe plek of de brandwond. Het is het lichamelijke teken van het letsel dat het kind terugbrengt in de werkelijkheid. Tara,

veertien, was een half jaar lang seksueel misbruikt door haar stiefvader. Gedurende die tijd sneed zij regelmatig met glasscherven in haar armen.

> Ik deed het voor een spiegel, terwijl ik naar mezelf staarde. Het deed nooit pijn. Als ik het bloed zag rilde ik alsof ik het koud had. Dan dacht ik: 'Ha, bloed' en lachte. Daarna ging ik naar beneden om te eten of naar school te gaan of zo, alsof er niets gebeurd was. (De Young 1982 p.583)

Misschien zou men kunnen zeggen dat deze kinderen zich via de zelfverwonding een 'injectie werkelijkheid' toedienen. Ik ontleen deze term aan de aangrijpende roman *Malina,* een boek met een sterk autobiografische inslag van Ingeborg Bachmann (1971/85). De ik-figuur, een volwassen vrouw, verminkt zichzelf weliswaar niet, maar zij lijdt onder een volledig gebrek aan innerlijke zekerheid, een steeds groter wordende vervreemding van zichzelf en de wereld om haar heen. De oorzaak hiervan ligt in de herbeleving van de trauma's uit haar jeugd, waarin zij seksueel is misbruikt door een brute vader. Ondanks haar maatschappelijke zelfstandigheid en haar intellectuele begaafdheid wordt zij innerlijk volledig afhankelijk van de twee mannen in haar leven, huisgenoot Malina en minnaar Ivan. Zij teert op de 'injecties werkelijkheid' die zij haar toedienen en die haar verankeren in het leven. Tenminste voor zolang het duurt, want uiteindelijk zijn deze 'injecties' niet opgewassen tegen de toenemende desintegratie van haar ik.

Zoals zelfverminking een middel kan zijn tot reïntegratie van het ik, een middel dus om niet gek te worden, zo kunnen paradoxaal genoeg ook zelfmoordgedachten een steun zijn in het leven.

> In mijn achterhoofd leefde altijd de wetenschap dat ik, als ik faalde, de deur kon nemen waarop EXIT staat en met behulp van pillen of scheermesjes, gasovens of diep water over de drempel kon stappen. Die EXIT was mijn geheime, al op jonge leeftijd gereserveerde plaats bij de dood. Als de dingen te erg werden, kon ik mijzelf aanmelden bij de maître d'hôtel en mij op weg begeven naar de deur. Mijn gevoelens op dit punt zijn geenszins veranderd. Ik vind het prettig te weten dat er altijd een alternatief bestaat, ook al is dat on-

herroepelijk. Het geeft mij op de een of andere manier de moed om verder te gaan. (Allen 1980 p.91)

Een ander incestslachtoffer, tegen de veertig nu, vertelde mij:

Ik zei al heel jong tegen mijzelf: je moet leven, maar er is een grens. Als het echt niet meer gaat mag je jezelf doodmaken. Ik denk dat die gedachte, het gevoel dat er altijd een uitweg was, mij de moed heeft gegeven om risico's te nemen, dingen te doen die ik anders, verlegen dorpskind als ik was, nooit had gedurfd, en die mij uiteindelijk in staat hebben gesteld mij los te maken van mijn vader. Ik moet bekennen dat ik met een zekere bewondering terugkijk op mijn oude zelf, de doodsverachting waarmee ik vocht voor een menswaardig bestaan. Nu ben ik lang zo dapper niet meer. Maar ja, nu heb ik ook heel wat te verliezen. Ik zal nu niet zo makkelijk meer tegen mezelf zeggen: vooruit meid, als het niet lukt kun je altijd nog uit het leven stappen.

Gedragingen en gedachten die op het eerste gezicht destructief zijn, kunnen dus juist in dienst staan van de wil om te leven. Dat geldt ook voor gevoelens als woede, haat, agressie.

Op de een of andere manier ging ik zo haten, begon ik mijn eigen leven zo te haten, dat ik weg wilde, ver weg van alles. En ik begon toen veel meer dingen kritisch te bekijken dan ik anders op vijftien-, zestien- of zeventienjarige leeftijd gedaan zou hebben. Ik bedoel, het was wel afschuwelijk, maar het was ook goed, omdat ik me eruit gewerkt heb. Ik denk ook dat ik anders niet zo flink was geworden. En omdat ik het overleefd heb, geloof ik ergens ook meer in mezelf. Ik denk dat ik de een of andere kracht bezit waarvan ik me niet bewust ben, maar waardoor ik op zo jonge leeftijd al in staat was te overleven. (Armstrong 1978/80 p.49)

De vrouw die dit zegt is twintig jaar. Het kan zijn dat zij zich, was zij tien jaar later geïnterviewd, minder optimistisch had uitgelaten. De sporen die vader-dochter-incest achterlaat in de psyche van een kind, werken vaak als een tijdbom die pas vele, vele jaren na beëindiging van de misbruikrelatie explodeert. Ik kom hier in het volgende

hoofdstuk nog op terug. Het is in ieder geval zo dat bij de hierboven aangehaalde vrouw haat gedurende een bepaalde fase van haar leven een motiverende factor was om haar lot in eigen handen te nemen. Haar haat richtte zich blijkbaar niet op een bepaald object maar op haar hele omgeving, wat leidde tot de behoefte om alle schepen achter zich te verbranden.

Woede, haat en agressie kunnen zich ook richten op de incestueuze vader. Er wordt wel eens gezegd dat seksueel misbruikte dochters vooral zichzelf haten en niet boos durven te worden op de vader. Sommige levensverhalen spreken echter andere taal.

> Tijdens de pauzes, ineengedoken in een beschut hoekje van het schoolplein, uit de wind, koesterde ik de grote brok woede die mijn borstkas helemaal leek te vullen; ik stelde mij voor hoe ik wraak zou nemen en schepte een bitter genoegen in beelden van mijzelf, zwaaiend met een mes of revolver naar mijn doodsbange vader; of ik zag mijzelf het grote keukenmes van een keukentafel pakken en hem doodsteken. (...) Ik besefte heel goed dat het harde iets in mijn binnenste het vermogen was om een moord te begaan. Als ik ooit de controle over de twee gescheiden helften van mijn ik losliet, zou ik doden. Ik zou rustig de keuken in lopen, het broodmes pakken en mijn vader doden. (...) Ik wist dat ik geen wroeging zou hebben, maar slechts een overweldigend gevoel van gerechtigheid. (Allen 1980 pp.83, 95)

> Ik was van plan hem te vermoorden. Ik zou hem met een ijspik doodsteken. Ik had het allemaal al geregeld nadat ik ergens gelezen had dat er geen wond achterbleef nadat je de ijspik er weer uitgetrokken had. Als je twaalf bent denk je over zulke dingen na. (Armstrong 1978/80 p.134)

> Ik heb ook altijd met moordplannen rondgelopen, plannen om hem... om hem te doden. Dingen als zijn auto onklaar maken. Er hingen ook van die degens beneden, daar hem aan te rijgen, dat soort dingen bedacht ik dan. (IKON 1983)

Het gebeurt niet vaak dat incestslachtoffers hun vader ook werkelijk (trachten) te vermoorden, maar het gebeurt. Yvette, twintig jaar:

> Ik heb mijn lieve papa met een mes gestoken. En hij is niet eens dood. (...) Ik ben naar hem toegegaan. Hij zei tegen me: 'Je bent veranderd, werk je? Heb je geld?' Ik zei: 'Ja, ik verdien geld.' Hij zei: 'Ik weet niet of ik zin zou hebben, of ik het lekker zou vinden, ik weet het niet...' Ik walgde van wat hij zei. Ik heb het mes te voorschijn gehaald en hem gestoken. Vier keer. Ik wilde hem in het hart treffen. Ik heb gemist. Hij leeft nog steeds.

Yvette, in de gevangenis, wachtend op haar veroordeling, concludeert:

> Ik moet leren slecht te zijn, heel slecht. Ik heb hier begrepen dat dat de manier is om je in het leven te redden. Als ik het eerder had geweten, zat ik nu niet in de gevangenis. (Sebbar 1978 pp.234, 239)

Een beroemd geval van dochterverkrachting gevolgd door vadermoord is dat van Beatrice Cenci, die in de zestiende eeuw haar vader, Francis Cenci, liet vermoorden nadat hij haar had verkracht en haar te verstaan had gegeven dat hij die daad nog vaak herhalen zou. Artaud schreef er een toneelstuk over (1936/64); Stendhal vertelt de geschiedenis in zijn *Chroniques Italiennes* (1829-40/1973). De zestienjarige Beatrice werd onthoofd ondanks de steun en sympathie van het volk, dat op haar hand was, want Francis Cenci was een alom gehate wreedaard.

Violette Nozières moest het stellen zonder de steun van het grote publiek. De enigen die het voor haar opnamen waren enkele vooraanstaande surrealistische schrijvers die onder de titel *Violette Nozières* een dichtbundel schreven, geïllustreerd door beroemde schilders als Salvador Dali, Max Ernst, René Magritte (zie Pierre 1980 pp.246-262). Hun mening legde echter weinig gewicht in de schaal bij psychiaters, rechters, de pers en het volk. Violette Nozières vergiftigde in 1933 haar vader. Zij was achttien jaar. Als motief gaf zij op dat haar vader haar vanaf haar twaalfde seksueel misbruikte en daar ook nu, nu zij een vriend had, niet mee wilde stoppen. Sinds hij haar had gezegd dat hij haar nooit zou laten gaan, werd zij geobsedeerd door het idee hem te vermoorden. Toen zij dat idee eenmaal had uitgevoerd was dat – zo vertelde zij haar rechters – een grote opluchting voor haar. Zij zag geen andere mogelijkheid om een eind te maken aan de incest.

De rechters menen dat zij liegt, de kranten vinden dat zij – de vadermoordenares, het perverse monster – de nagedachtenis bezoedelt van een hardwerkend, alom gerespecteerd man, liefhebbend echtgenoot en zorgzame vader, door haar gedood uit pure hebzucht. Zij wordt veroordeeld tot twaalf jaar gevangenis en zit haar straf volledig uit (zie Fitère 1975). Claude Chabrol verfilmde de geschiedenis. Violette (Isabelle Huppert) is in de film een geboren verleidster en doortrapte intrigante. De incest, oorzaak van de vadermoord, wordt weggemoffeld.

De moord van het Ierse meisje Noreen Winchester op haar vader heeft bij mijn weten nog geen schrijver of cineast weten te inspireren. Noreen was zeventien toen zij in 1976 haar vader doodstak. Zij kreeg zeven jaar. Anders dan in het geval van Violette Nozières ontkenden de rechters de incest niet, maar zij bagatelliseerden deze. Incest zou in het milieu waarin Noreen leefde 'normaal' zijn. Een verzwarende factor was in de ogen van de rechters dat zij haar vader in zijn slaap had vermoord. Als zij het gedaan had terwijl hij haar verkrachtte, had ze zich kunnen beroepen op noodweer. Nu was er volgens justitie sprake van voorbedachten rade. Noreen zat 'slechts' twee jaar van haar straf uit. Onder druk van de vrouwenbeweging werd haar gratie verleend.

Tegenover de vermoorde vaders staat overigens een veelvoud aan 'vermoorde' dochters, als we het woord 'vermoord' tenminste soepel interpreteren en het ook toepassen op meisjes die door de vader tot zelfmoord zijn gedreven. Of meisjes als de vijftienjarige, eveneens Ierse Ann Lovett, die liggend in een parkje in haar woonplaats het leven schonk aan een zoon, met als enige getuige een Mariabeeld.

> Zij moet daar zeker drie uur onder de struiken gelegen hebben toen drie passerende schooljongens haar hoorden snikken. Geschrokken riepen zij een oudere man. (...) Hij vond het meisje doorweekt en ijskoud. Haar baby naakt en levenloos naast zich op de grond. Bij aankomst in een streekziekenhuis, anderhalf uur later, was Ann zelf ook dood. De oorzaken waren bloedverlies en een shock (Chavannes 1984)

Serieuze Ierse journalisten hadden aanwijzingen dat Anns vader de vader was van het kind. Maar zij schreven dat niet in hun kranten, het

bleef bij geruchten. Anns vader, die dus vermoedelijk indirect een dubbele moord op zijn geweten had, ging vrijuit. Zijn schuld ligt met zijn dochter op het kerkhof. Het kerkhof van de vermoorde dochters, waar niemand ooit over praat, waar geen politicus een krans legt. Hoeveel meisjes liggen er begraven? Hoeveel vrouwen?

> Ik weet dat achter mij mijn vader is binnengekomen, hij heeft gezworen mij te doden en ik ga vlug tussen het lange zwarte gordijn en het raam staan om te voorkomen dat hij mij verrast terwijl ik naar buiten kijk; maar ik weet al wat ik niet mag weten: aan de oever van het meer ligt het kerkhof van de vermoorde dochters, (...) de aarde opent zich boven de graven en even staan de gestorven dochters met wapperende haren op. (...) Mijn vader laat het meer buiten zijn oevers treden opdat niets bekend wordt, opdat er niets te zien is, opdat de vrouwen boven de graven verdrinken, opdat de graven verdrinken. (Bachmann 1971/85 pp.198, 219)

De dood biedt uiteraard de meest efficiënte bescherming tegen vader-dochter-incest, de dood van de vader, of van het meisje. De meeste incestslachtoffers vermoorden hun vader echter niet, slaan niet de hand aan zichzelf, en sterven niet bij een clandestiene bevalling in het struikgewas. De meeste incestslachtoffers maken zichzelf, om het leven draaglijk te maken, slechts *een beetje dood.* Zij maken zichzelf terwijl het misbruik plaatsvindt gevoelloos, om zich af te schermen van wat er gebeurt, om extreme emotionele beschadiging af te weren door het innerlijke ik als het ware onkwetsbaar te maken. Een houding van: hij doet maar met mijn lichaam wat hij wil, ik ben er niet, ik heb er niks mee te maken.[33]

> Als je dan in bed lag en hij kwam weer die kamer in, dan had je alleen maar iets heel verveelds van: god daar is ie weer, en dan lag ik bijvoorbeeld gewoon in mijn boek verder te lezen en dan was mijn vader met mij bezig, maar het was meer iets van... het gebeurde

33 Binnen psychologie en psychiatrie duidt men de mechanismen waarmee een mens in benarde omstandigheden denken en voelen scheidt, aan als dissociatie. Voor een nauwkeuriger omschrijving van 'dissociatieve verschijnselen' in verband met seksuele kindermishandeling verwijs ik naar Ensink 1988.

niet, klaar uit. Gewoon je hele gevoel, alles was weg, je lag daar gewoon je boek te lezen tot ie weer wegging en dan was het weer gebeurd, dan had ik weer rust en kon ik slapen of zo. (IKON 1983)

Ik heb in die tijd geleerd mijn gevoel uit te schakelen. Het deed me helemaal niets meer, behalve dat gevoel van walging. Dat bleef. Ik voelde me heel raar, licht en onwezenlijk. Ik weet nog dat ik vaak dacht: zonde van mijn nieuwe bh, dat rekt alleen maar uit. (Van Maris en Rijnaarts 1983 p.11)

Ik vond middelen om mijzelf afwezig te maken – door te denken aan een gesprek met een buurvrouw, een huiswerktaak, een boodschappenlijst – middelen om te doen alsof ik er niet was, alsof het niet gebeurde (...) Ik werd bedreven in het wegduwen, het volledig uitvagen soms, van de werkelijkheid, een vaardigheid die ik later slechts met de grootste moeite heb kunnen afleren. Ik deed dat door mijn geest naar andere tijden en plaatsen te voeren. In plaats van op bed te liggen, vastgepind door de handen van mijn vader, was ik een klein meisje dat bij oma Hinkle door de weilanden zwierf, de geur van het hoge gras insnoof en luisterde naar de klaaglijke geluiden van de koeien. (Brady 1979 p.77)

Het vermogen om zichzelf uit de werkelijkheid weg te denken, dat moet worden gezien als een techniek om die werkelijkheid te overleven, is een van de redenen waarom incestslachtoffers zo emotieloos over de incest kunnen praten, waarom zij – tot verbijstering van sommige hulpverleners – zo koel en afstandelijk verslag kunnen uitbrengen van de meest afgrijselijke situaties. 'Wij hebben,' zo stellen zij zelf,

een muur om onze gevoelens gezet, zodat niemand erbij kan, wijzelf niet en ook anderen niet (VSK 1983 p.117)

(...) behalve dat gevoel van walging. Dat bleef,' zei een vrouw hierboven. Wat ook blijft is de zelfhaat. Ik voelde me vies, slecht, waardeloos – deze uitspraak keert terug in alle levensverhalen van incestslachtoffers. Sommige meisjes zoeken compensatie voor dit negatieve zelfgevoel door bijvoorbeeld hun uiterste best te doen op school. Zij

hebben het gevoel te moeten presteren om respect af te dwingen, om – anderen en zichzelf – te bewijzen dat zij ondanks alles de moeite waard zijn.

> Ik streef nog steeds naar 'succes in de wereld' om te bewijzen dat ik bestaansrecht heb... hoge cijfers op school, publikatie van mijn werk... altijd dat zoeken naar verlossing. (Bass & Thornton 1983/86 p.12)

Tegelijkertijd heeft het leveren van prestaties natuurlijk ook een praktische kant. Het is in onze samenleving immers nog steeds de basis voor economische zelfstandigheid. Een vrouw:

> Mijn vader zei altijd: denk maar niet dat je hier wegkomt. Na twee weken sta je met hangende pootjes weer voor de deur, of: binnen drie maanden ben je terug met een dikke buik. Hij zei dat natuurlijk om mijn wil nog verder te breken, maar het werkte averechts. Ik dacht: ik zal je wel eens wat laten zien, man. Vanaf mijn vijftiende heb ik naast mijn werk op een kantoor avondopleidingen gevolgd. Ik haalde alle examens met glans, niet omdat ik de streber was waarvoor sommigen mij hielden, maar omdat ik het mij niet kon veroorloven te zakken. Op de dag van mijn eenentwintigste verjaardag ben ik thuis weggegaan. Ik heb nooit meer een cent van hem nodig gehad, niet van hem en ook niet van anderen.

Voor incestslachtoffers uit een lager milieu kunnen school en intellectuele ontwikkeling behalve als weermiddel tegen de zelfhaat en als basis voor een zelfstandig bestaan ook heel belangrijk zijn omdat zij het enige levensgebied vormen dat de vader door zijn gebrek aan opleiding niet kan 'bezetten', dat hij niet naar zich toe kan zuigen en dus ook niet kan bezoedelen.

Het is natuurlijk niet zo dat er voor incestslachtoffers een netjes geordend stapeltje overlevingsstrategieën klaarligt, waaruit zij kunnen kiezen. Het gaat om een wirwar van gedragingen die allemaal verschillend functioneren. Het halen van negens en tienen op school kan een middel zijn om de zelfhaat te verlichten, maar daardoorheen kunnen andere strategieën lopen die de zelfhaat – het gevoel van schuld

en schaamte – juist weer vergroten. Ik denk aan wat de deskundigen 'participatie' of 'medeplichtigheid' noemen en wat ook het kind zelf als zodanig ervaart. Deze termen zijn echter inadequaat. Dichter in de buurt komt misschien 'identificatie met de agressor', een term die Ferenczi (1933/84 p.188) in dit verband gebruikt, al wordt niet helemaal duidelijk wat hij er precies mee bedoelt. Waar het om gaat is dat het kind zich als het ware gedwongen ziet een rol te spelen in een toneelstuk dat de vader heeft geschreven en waarvan hij de regie voert.

> Ik val niet uit mijn rol die mijn rol is, maar zing voor mijn leven, opdat mijn vader me niets kan aandoen. (Bachmann 1971/85 p.188)

Het spelen van deze rol bezorgt het kind schuldgevoelens. Haar vader laat haar dingen doen waarvoor zij zich schaamt. Schuld en schaamte worden meestal in één adem genoemd. Maar schuldgevoelens betekenen niet dat het kind ook schuldig *is*. De meeste incestslachtoffers zien dat later, als zij volwassen zijn, ook zelf wel in. Maar de schaamte blijft. De schaamte die is verbonden met de vernederingen die je zijn aangedaan. Ik moet in dit verband denken aan een uitspraak van Renate Rubinstein over KZ-slachtoffers:

> Mensen die in een vernietigingskamp hebben gezeten en daar tot smerige, hongerige, onder de luizen zittende half-geraamten werden gereduceerd, schaamden zich zo, dat ze er na de oorlog niet over praatten, zelfs hun kinderen, zeker hun kinderen, vertelden ze twintig of dertig jaar niets. Ik heb vaak gelezen dat dat was uit schuldgevoel, omdat zij nog leefden terwijl miljoenen omkwamen, maar ik denk: Integendeel, het is uit schaamte. *Schuld en schaamte zijn elkaars tegendeel.* (1985 p.57, cursivering van mij)

Een gedachte die alle incestslachtoffers ten tijde van de misbruikrelatie tot troost strekt is de gedachte aan later, de gedachte: op een dag ga ik hier weg en dan kom ik nooit meer terug. Het is niet zozeer een overlevingsstrategie als wel een gegeven van het leven zelf, waaruit het meisje de moed kan putten om vol te houden en zichzelf niet op te geven. Maar als 'later' komt valt het vaak tegen, dan blijkt vaak pas hoe diep de wonden zijn die de incestueuze vader zijn kind heeft toege-

bracht. Een incestslachtoffer van wie de vader werd veroordeeld, schrijft:

> Hij heeft twee jaar gekregen maar ik heb levenslang. (VSK 1983 p.103)

40
Is verwerking mogelijk?

Een vijfendertigjarige vrouw, seksueel misbruikt door haar vader van haar tiende tot haar veertiende en – nadat zij haar moeder op de hoogte had gesteld – tot de dag waarop zij op haar twintigste het ouderlijk huis verliet, door hem getreiterd, bespioneerd en systematisch gehinderd in haar sociale contacten, zei mij laatst:

> Als ik de laatste vijftien jaar van mijn leven vergelijk met de eerste twintig, dan moet ik zeggen dat ik al vijftien jaar lang een zeer gelukkig mens ben.

'Dus jij behoort tot degenen die vinden dat het zo verschrikkelijk nou ook weer niet is?' vroeg ik haar. 'Ben je bedonderd,' schrok ze, 'het was afschuwelijk, het was een hel.' Ineens besefte ik welke denkfout ik had gemaakt. Het is natuurlijk belachelijk om de ernst van een ervaring slechts te beoordelen in het licht van de gevolgen, alsof de ervaring zelf niet telt. Ook al zou incest absoluut geen gevolgen hebben voor je volwassen leven, dan nog is je jeugd verpest. Dat zijn nog altijd twintig jaar van je leven. En als we rekening houden met de wet dat de tijd sneller gaat naarmate je ouder wordt, zijn het er zelfs veel meer.

We praatten door en het bleek dat ook deze vrouw wel degelijk gevolgen ondervond van de gebeurtenissen in haar jeugd. Zij had alleen het gevoel dat de ellende die zij vroeger had doorstaan door niets kon worden overtroffen en zij daarom 'altijd overal wel doorheen zou komen.' Deze optimistische levensfilosofie tref je bij wel meer incestslachtoffers aan. Het is een gezond medicijn. Maar het werkt niet altijd. En niet bij iedereen. Lang niet.

De gevolgen van vader-dochter-incest voor het volwassen leven kunnen worden verdeeld in twee soorten, die met elkaar zijn verweven en op elkaar inspelen. De ene heeft te maken met herbeleving van de traumatische gebeurtenissen van vroeger, de tweede met wat men een boemerang-effect van de overlevingsstrategieën zou kunnen noemen.

Herbeleving kan plaatsvinden in de vorm van herinneringen die je te pas en te onpas overvallen, met de eraan gekoppelde angst, woede, wanhoop en machteloosheid. Kleine gebeurtenissen kunnen als ontstekingsmechanisme werken: voetstappen op de trap, iemand die je op een bepaalde manier aanraakt of je, voor de grap, laat schrikken, het zien van een man met een meisje op schoot in de tram, het gevoel dat men bij problemen de schuld op jou schuift, opmerkingen over je uiterlijk. Ook bepaalde seksuele handelingen, een bepaalde sfeer of incidenten bij het vrijen kunnen de maalstroom van herinneringen op gang brengen of tot pijnlijke flashbacks leiden.

> De eerste keer dat ik met Rob naar bed ging, zei ik iets dat hij leuk vond en waarom hij moest lachen. In het halfduister leek zijn lach zo op die van mijn vader, dat mijn adem stokte. Ik verstijfde, staarde naar hem en zei tegen mijzelf dat dit Rob was, *Rob*. Maar zijn lach en zijn hese gefluister bezorgden mij kippevel, een droge mond, hartkloppingen. Secondenlang dreunde de echo van zijn lach door in mijn hoofd. Toen dwong ik mijzelf te gaan liggen, zijn gezicht aan te raken en mij ervan te overtuigen dat het echt Rob was. (Allen 1980 p.20)

De gedachte dat incest vooral gevolgen heeft voor de latere seksualiteitsbeleving, ligt voor de hand. Toch denk ik dat we ons daarop niet moeten blindstaren. Niet alle incestslachtoffers hebben later per definitie seksuele problemen. Blijkens tal van levensverhalen kan een lieve, begrijpende, gevoelige partner, vrouw of man, in dit opzicht wonderen doen. En vrouwen die bij seksuele contacten het gevoel hebben opnieuw te worden misbruikt, beelden zich dat niet altijd alleen maar in. Uit het levensverhaal van Katherine Brady blijkt bijvoorbeeld duidelijk dat zij haar echtgenoot Roger niet alleen als een replica van haar vader *beleeft*, maar dat hij dat in zekere zin ook *is* – een zelfzuchtig mens die geen rekening houdt met haar wensen en gevoelens, met wat zij wil of niet wil. Haar vader zei altijd tegen haar als hij seks wilde, dat zij hem *moest* helpen, dat hij het zo vreselijk nodig had, dat hij niet wist wat hij zou doen als zij niet toegaf. Echtgenoot Roger zegt later dingen als: Kom nou, het duurt maar twintig minuten; ik heb het echt nodig; je hebt het recht niet om nee te zeggen (1979 p.128). Geen wonder dat Katherine last heeft van een déjà-vu-gevoel.

Herbeleving kan ook plaatsvinden in de vorm van telkens terugkerende dromen over vroeger. Ik heb de indruk (maar kan het niet empirisch bewijzen) dat het juist in dromen niet zozeer de seksuele handelingen als zodanig zijn die worden herbeleefd, als wel de gevoelens daaromheen: angst, verlamming, het gevoel volledig te zijn overgeleverd aan de willekeur van de machtige vader. Ik ken een vrouw die in haar dromen regelmatig voorbereidselen treft om van huis weg te lopen en daarbij telkens weer door haar vader wordt betrapt. Ook herbeleeft zij in haar dromen de pogingen van haar vader om haar sociaal te isoleren:

> Ik droomde dat een vrouw – laat ik haar v. noemen – die in mijn huidige leven een belangrijke rol speelt en die ik zeer bewonder, bij ons op bezoek was. Ik woon in mijn droom nog bij mijn vader en moeder. Zij zitten erbij. v. heeft mij een lange brief geschreven. 'Aha,' zegt mijn vader gemeen, 'daar weet ik wel raad mee, met die brief.' Hij wil hem afpakken. Ik verzet mij uit alle macht, want ik weet dat mijn vader verschrikkelijke dingen zal doen met die brief en dat v. mij dan nooit meer zal willen zien.

De angst om van de incest de schuld te krijgen, lijkt een rol te spelen in de volgende droom:

> Ik zit met mijn vader en moeder in een kale ruimte. Er komen twee mannen binnen in witte jassen. Eindelijk! – denk ik opgelucht. Maar in plaats van op mijn vader komen ze op mij af. Ik wil roepen: *ik* ben niet gek, maar *hij,* jullie moeten *hem* hebben – maar ik kan geen geluid uitbrengen.

Een regelmatig terugkerend motief is ook de angst om door de vader te worden vermoord. Een vrouw schreef enkele van haar 'moorddromen' voor mij op.

> Ik droomde dat mijn vader ons allemaal wilde vergiftigen. We moesten eten van een soort gele lippenstift, er stukjes van afbijten. Op een gegeven moment lag mijn broertje op bed, ziek – er stond geel schuim op zijn mond. Mijn moeder en ik stonden erbij... ik besefte dat ook ik van dat gele spul had gegeten, maar niet zoveel –

ik had al snel gezegd tegen mijn vader die naast mij op bed lag: ik vind het helemaal niet lekker, en had hem de stift teruggegeven, hoewel hij erop aandrong dat ik er meer van zou eten.

In een andere droom zat deze vrouw met haar broer bij haar vader in de auto, haar vader en haar broer voorin, zij achterin.

Vader ging steeds langzamer rijden. Ik wist dat hij me wilde vermoorden en dat ik de bescherming nodig had van mijn broer, maar die was in slaap gevallen. Wanhopig probeerde ik hem wakker te schudden.

Ook de incestueuze vader van de ik-figuur uit *Malina* staat zijn dochter in haar dromen regelmatig naar het leven. Zij droomt bijvoorbeeld dat haar vader opzettelijk lawines veroorzaakt die haar bedelven. Of dat hij haar bij vijftig graden vorst ontkleedt en overgiet met water zodat zij in een ijsklomp verandert. Of dat hij haar aan stukken wil scheuren.

Mijn vader is met mij gaan zwemmen in het rijk van de duizend atollen. (...) ik zie hem nu eens opzij, dan onder me, dan boven me, ik moet proberen bij de riffen te komen, want mijn moeder heeft zich in het koraalrif verstopt en staart me zwijgend en waarschuwend aan, want ze weet wat me te wachten staat. Ik duik dieper en schreeuw onder water: Nee! En: Ik wil niet meer! ik kan niet meer! Ik weet dat het belangrijk is onder water te schreeuwen, omdat het zelfs de haaien verdrijft, dus moet het schreeuwen ook mijn vader verdrijven die mij wil aanvallen en aan stukken wil scheuren, of hij wil weer met me slapen, me pakken voor het rif, zodat mijn moeder het ziet. (Bachmann 1971/85 p.191)

Kwellende herinneringen kunnen een incestslachtoffer vanaf het moment dat de misbruikrelatie wordt beëindigd als een schaduw achtervolgen, een schaduw die haar van tijd tot tijd, overdag of 's nachts, op de schouder tikt en tot omkijken dwingt. Opvallend is echter dat er bij veel vrouwen eerst sprake is van een periode waarin zij het gebeurde min of meer vergeten, als een zaak die heeft afgedaan. Eerder heb ik het in dit verband gehad over een tijdbomeffect. De bom tikt rustig

door, tien, twintig, soms wel dertig jaar, om dan ineens te ontploffen. Vaak gebeurt dat naar aanleiding van wat in het Engels een 'life-event' heet, een 'normale' gebeurtenis die hoort bij het menselijke leven maar diepe emoties teweegbrengt, zoals zwangerschap, de geboorte van een kind, de dood van (een van) de ouders, een scheiding of verhuizing. De laatste tijd, sinds er nogal wat publiciteit is rondom incest, hoor je ook wel dat vrouwen bij een radio- of t.v.-uitzending over dit onderwerp ineens het gevoel krijgen dat er in hen een dijk doorbreekt.

De Nederlandse psychologe Francine Albach (1986) wijst erop dat een dergelijke latentieperiode zich ook voordoet bij bijvoorbeeld oorlogsslachtoffers. Voor haar onderzoek naar de emotionele gevolgen en de verwerking van seksuele kindermishandeling in het gezin laat zij zich onder andere inspireren door de traumatheorie van M.J. Horowitz. Volgens Horowitz verloopt de verwerking van traumatische gebeurtenissen zoals gijzeling, verkrachting, een verblijf in een concentratiekamp, marteling, in drie fasen: ontkenning, herbeleving en integratie. Albach vermoedt dat dit ook voor incest geldt. Albachs onderzoek verkeert nog in status nascendi, maar we kunnen nu alvast zeggen dat in ieder geval een aantal incestslachtoffers de gebeurtenissen uit de jeugd gedurende een bepaalde tijd naar de achtergrond van de geest verbant. Sommigen zullen liever spreken van 'verdringing' dan van 'ontkenning'. Verdringing wordt over het algemeen als schadelijk beschouwd voor de geestelijke gezondheid. Ik denk echter dat zo'n ontkennings- of verdringingsfase bij sommige incestslachtoffers onvermijdelijk is, dat zo'n fase hen ook goed doet, en dat het dus niet altijd verstandig is het verwerkingsproces kunstmatig te willen versnellen.

Let wel: niet altijd. Soms wel. Soms kan het noodzakelijk zijn een doorbraak te forceren en herbeleving als het ware af te dwingen. Die noodzaak heeft dan te maken met wat ik eerder het boemerang-effect van de overlevingsstrategieën noemde. In verband met de overlevingsstrategieën die incestslachtoffers als kind ontwikkelen, zou men kunnen spreken van een 'misvormde wijze van persoonlijkheidsontwikkeling.'

Voor een kind is het trauma één van de invloeden die haar vormen. De reactiewijze van het kind kan makkelijk tot een kenmerkende

eigenschap worden. (...) Aangezien de persoonlijkheid van een kind nog in ontwikkeling is, leert zij op het misbruik te reageren op een wijze die kenmerkend wordt voor haar identiteit als volwassene. (Albach 1986 pp.560, 561)

Anders gezegd: de overlevingsstrategieën gaan deel uitmaken van wat in de volksmond het karakter heet, en kunnen zich – nadat zij je eerst hebben geholpen om je staande te houden – later tegen je keren. Dat geldt natuurlijk vooral voor (zelf)destructief gedrag. Maar het geldt ook voor minder opvallende strategieën. Als je jezelf uit angst voor heftige emoties gevoelloos maakt (zoals je je vroeger gevoelloos maakte voor wat je vader met je deed), wordt het op den duur een lege boel van binnen. Als je je gedraagt als een schichtige muis (want vroeger was je bang om op te vallen; dan zouden ze 'het geheim' raden dan zouden ze zien hoe slecht je was) dan remt je dat op alle levensgebieden. Als je iedereen met wantrouwen bejegent en een ik-doe-het-allemaal-zelf-wel-houding aanneemt (waarvoor je vroeger alle reden had) dan belemmert je dat in de omgang met anderen.

Overigens gaat het niet alleen om eigenschappen die in de ogen van anderen 'negatief' zijn. Ik heb de indruk dat er een hele categorie incestslachtoffers bestaat die als volwassenen door anderen juist positief worden beoordeeld op grond van hun opmerkelijke vermogen om zich in te leven in de ander (zoals zij zich vroeger uit zelfbehoud moesten inleven in de rol die de vader voor hen had uitgezocht). Die overgrote empathie kan voor henzelf echter een kwelling zijn omdat zij er weinig voor terugkrijgen en opnieuw het gevoel hebben te worden leeggezogen zonder zich daartegen te kunnen verweren. Een andere 'positieve' eigenschap van voormalige incestslachtoffers is vaak hun competentie en werkdrift. Met presteren op zich is natuurlijk niets mis, maar als je prestaties voortvloeien uit een structureel gebrek aan zelfvertrouwen, als je bang bent dat mensen je alleen maar aanvaarden om wat je doet en dat je als persoon, los van je prestaties, niks te bieden hebt, dan kan ook die overlevingsstrategie veranderen in een nessuskleed.

Ik heb het van mijn verstand moeten hebben om te overleven. Ik heb mijzelf nooit beter gevonden dan anderen, of intelligenter. Eerder was ik overtuigd van het tegendeel. Alleen heb ik altijd ge-

weten dat niemand mij zou helpen, dat ik mij alleen moest zien te redden en dat ik daar mijn hersens bij nodig had. Je hebt geen zelfrespect nodig om te overleven. Woede werkt als drijfveer even goed. Of ambitie. Maar als je eenmaal hebt overleefd, is een beetje zelfrespect in de omgang met anderen natuurlijk heel wat waard. Ik zeg tegen mijzelf dat ik moet geloven in mijn positieve eigenschappen. Maar hoe ik ook op mijzelf inpraat, ik kan mij niet voorstellen dat iemand, man of vrouw, mijn gezelschap kiest om wat ik als persoon te bieden heb. Ik blijf denken dat ik blij mag zijn als iemand belang in mij stelt. (Allen 1980 p.38)

Of er nu wel of niet sprake is van een ontkenningsfase, of een vrouw van de ene dag op de andere door herinneringen wordt overvallen of bewust een confrontatie aangaat met het verleden vanuit het inzicht dat haar overlevingsstrategieën van een reddingsgordel in een dwangbuis zijn veranderd, in alle gevallen is de herbeleving van de traumatische jeugdervaringen een pijnlijk gebeuren, waarbij je de hulp, steun en begeleiding van anderen goed kunt gebruiken. Maar tot wie moet je je wenden? Wie helpt je?

Er bestaat op het ogenblik een soort consensus dat je je problemen niet moet opkroppen en er in ieder geval over moet praten met je omgeving, met degenen die je na staan. Die omgeving moet daar dan echter wel toe bereid zijn. Neem familieleden. Vrouwen hebben er vaak behoefte aan hun herinneringen te controleren, feiten naar boven te halen die zij zijn vergeten, om op die manier te doen wat zij als kind niet konden: orde aanbrengen in de chaos, de dingen plaatsen en benoemen om er vat op te krijgen. Juist familieleden kunnen daarbij een belangrijke rol spelen. En juist familieleden laten je vaak in de steek, omdat de vader nog leeft, of om zijn nagedachtenis niet te onteren, of simpelweg 'om het gezellig te houden'. Een dergelijke reactie berust overigens niet altijd op onwil of onverschilligheid. Een vrouw vertelde mij dat zij na in tijden niet thuis te zijn geweest, sinds de dood van haar vader een redelijk contact had opgebouwd met haar moeder, tot zij – de dochter – over de incest wilde praten.

Mijn moeder houdt dat af omdat ze bang is dat we dan ruzie krijgen en ze mij definitief kwijtraakt. Haar parool is: hoe meer je in de stront roert, des te harder gaat ie stinken. Ik kan haar maar niet aan

het verstand gepeuterd krijgen dat ze me juist van zich afstoot door er *niet* over te willen praten.

Met vrienden en vriendinnen is het niet altijd beter gesteld. Sommigen zullen wel bereid zijn met je te praten, één keer, twee keer, drie keer. Maar je kunt niet aan de gang blijven. Op een gegeven moment krijg je te horen dat je geen ouwe koeien uit de sloot moet halen, dat het nu toch voorbij is, dat je het moet vergeten en doorgaan. Wat ook speelt is dat je door over je incestverleden te praten, jezelf als het ware een stigma bezorgt. Wie zich kwetsbaar maakt, wordt ook vaak gekwetst. Je openhartigheid kan tegen je worden gebruikt. Katherine Brady ervaart dat bij een ruzie met haar vriendin Polly, die haar voor de voeten werpt:

> Je doet alles om aardig gevonden te worden. Je bent zo bang om te worden afgewezen dat je zelfs met je eigen vader neukte. Moet je jezelf nu zien. Zo passief, zo onderdanig, ik kan je niet meer luchten of zien. Je moet toch niet goed snik zijn om met je vader te neuken.

Commentaar van Brady:

> Dit was waar ik al die jaren zo bang voor was geweest. Als ik vertelde over de incest zou dat op de een of andere manier tegen mij worden gebruikt. Nu was dat gebeurd. En het was vernietigend. Ik had letterlijk het gevoel dat ik in stukken uiteenviel. (1979 p.155)

Een ander probleem ten aanzien van het 'erover praten met je omgeving' is: waar leg je de grens; wie vertel je het nog wel en wie niet. Soms is de behoefte om over de incest te praten zo groot dat zij ontaardt in een soort dwang waaraan je ook toegeeft in het contact met minder goede bekenden. Ook dan kun je van een koude kermis thuiskomen. Incest wordt door buitenstaanders toch in de eerste plaats geassocieerd met seksualiteit. Je seksleven blootleggen voor een vage kennis wordt als onbehoorlijk beschouwd; als je gegevens over jezelf verstrekt die in de ogen van de ander een te persoonlijk karakter dragen voor een oppervlakkige relatie, zondig je tegen de etiquette van de communicatie. De ander kan zich daardoor onbehaaglijk voe-

len of denken: wat moet ik met die informatie, wat wil dat mens van mij. Als die ander zich vervolgens nooit meer laat zien, of bij latere toevallige ontmoetingen geen teken van herkenning geeft, kan dat heel pijnlijk zijn.

Behalve op familie, vrienden of kennissen of je partner kun je als incestslachtoffer voor hulp bij de verwerking van je belastende jeugdervaringen natuurlijk ook een beroep doen op de professionele hulpverlening. Sommigen hebben daar baat bij. Anderen maken een ware martelgang van de ene instantie naar de andere, en worden slechts van de wal in de sloot geholpen. Tot voor kort was de onwetendheid omtrent incest bij huisartsen, psychologen, psychiaters en maatschappelijk werkenden groot. De hulpverlening aan incestslachtoffers laat ook nu nog veel te wensen over (zie Frenken en Van Stolk 1987; Boland 1988), maar in vergelijking met vroeger is de situatie verbeterd, mede dankzij de voorlichtende werkzaamheden van de Vereniging tegen Seksuele Kindermishandeling in het Gezin en de samenwerking tussen deze vereniging en de reguliere hulpverlening.

De VSK heeft ook een voor incestslachtoffers nieuwe vorm van hulpverlening geïntroduceerd: de zelfhulpgroep. Ondanks de nadelen en beperkingen die aan deze vorm van hulpverlening kleven (zie Van Lichtenburcht e.a. 1986 p.107 e.v.) ervaren veel vrouwen de gesprekken met lotgenoten, de onderlinge warmte en steun, het begrip vooral, en de insiders-humor die zo heerlijk kan opluchten, als een geschenk uit de hemel. Een vrouw die herhaaldelijk vergeefs had aangeklopt bij de reguliere hulpverlening, zegt:

> Nou, dat was iets heel bijzonders, echt, dat ik tegen iemand kon zeggen: ik wil het heel graag, maar ik ben er ontzettend bang voor, ontzettend bang wat voor emoties er boven komen. En die vrouwen zeiden alleen maar: ja, dat begrijp ik. En toen had ik echt iets van: eindelijk iemand die het ook heeft meegemaakt, eindelijk iemand die mij begrijpt, bij wie ik me niet groot hoef te houden, bij wie ik niet hoef te zeggen: 'ach, het valt allemaal wel mee,' want het viel allemaal niet mee. En met die vrouwen, dat raakte me zo diep, dat het echt helemaal in me doordrong – als zij zeiden: ik begrijp het, dan dacht ik, ja, inderdaad, zij begrijpt het, zij heeft het ook meegemaakt. (IKON 1983)

Of de zelfhulpgroep nu een opstapje is naar een intensieve therapie, of juist het laatste station na een lange weg door hulpverleningsland, of een tussenstation, of de enige vorm van hulpverlening waarmee een vrouw in aanraking komt, in terugblik beschouwen veel vrouwen 'de tijd met de groep' als een keerpunt, een periode waarin zij veel zelfkennis hebben opgedaan en de eerste stappen hebben gezet naar zelfaanvaarding.

Wil dat nu zeggen dat het gif van de incest daarna, nadat je in een zelfhulpgroep hebt gezeten en eventueel ook nog in therapie bent geweest, volledig en voorgoed uit je leven is verdwenen? Anders geformuleerd: is verwerking mogelijk? Ik vrees dat het antwoord moet luiden: tot op zekere hoogte, en niet voor iedereen in dezelfde mate, of in hetzelfde tempo.

Charlotte Vale Allen (1980) kende volgens haar boek – zij was achtendertig toen zij het schreef – regelmatig periodes waarin zij het gevoel had dat zij er nu van af was, dat zij haar incestervaringen nu definitief had verwerkt en er geen last meer van had. Telkens weer blijkt zij zich te hebben vergist. Telkens weer komt er een moment waarop de angst en de pijn opnieuw beginnen. Ik heb de indruk dat veel vrouwen die als kind seksueel zijn misbruikt, zich hierin zullen herkennen. De een zegt: 'Bij mij gaat het in golven.' De ander: 'Het is een wond die telkens opnieuw gaat zweren.' Of: 'Het is een litteken dat blijft trekken; soms voel ik er bijna niks van en soms doet het verrekte zeer.' Of: 'Ik leef op een vulkaan, van de ene uitbarsting naar de andere.' In tijden waarin het je goed gaat kun je tegen jezelf zeggen: ik ben geen slachtoffer, ik ben een overlevende, een sterke vrouw (zoals sommige Amerikaanse incestslachtoffers zichzelf principieel 'survivors' noemen). Dat ben je ook. Maar niet uitsluitend. Je leven is eerder een dans op het slappe koord tussen sterke vrouw en slachtoffer. Zij moeten niet veel van elkaar hebben, die twee, maar als je weet te bereiken dat zij elkaar de ruimte gunnen en elkaar respecteren, ben je al een heel eind.

Ik zou graag besluiten met iets opbeurends in de trant van: op een dag sta je op en de zon schijnt en je voelt je een ander mens: het is voorbij. Maar nee, ik geloof daar niet in. Het is nooit voorbij. Een jeugd waarin je door je vader seksueel bent misbruikt is een cruciaal gegeven dat je niet uit je biografie kunt knippen. Ik geloof ook niet in stichtelijke uitspraken over leed dat de geestelijke krachten staalt, of

dat je ziel loutert en je mens-zijn verrijkt en verdiept. Je kunt als incestslachtoffer met je leed leren leven. En je kunt een gelukkig, evenwichtig, waardevol en gewaardeerd mens worden, niet dankzij, maar ondanks de ervaringen in je jeugd.

> Wat er van mij rest, verstard in het ijs, is een klomp, en ik kijk naar boven waar zij, de anderen, in de warme wereld wonen, en de Grote Siegfried roept me, eerst zacht maar dan hard, ongeduldig hoor ik zijn stem: Wat zoek je, wat voor boek zoek je? Maar ik heb geen stem. Wat wil de Grote Siegfried? Hij roept steeds duidelijker van boven: Wat voor boek zal het zijn, wat voor boek is het dan?
> Plotseling kan ik, op de top van de pool vanwaar geen terugkeer mogelijk is, schreeuwen: Een boek over de hel. Een boek over de hel! (Bachmann 1971/85 p.176)

Bibliografie

Albach, Francine. 'Incest als trauma.' In *De Psycholoog*, XX, 11 november 1986: 557-564.

Alexander, Pamela C. 'A Systems Theory Conceptualization of Incest.' In *Family Process*, 24, March 1985: 79-88.

Allen, Charlotte Vale. *Daddy's Girl.* New York: Berkley Books, 1980.

Angelou, Maya. *I Know Why the Caged Bird Sings.* New York: Random House, 1969. *Ik weet waarom gekooide vogels zingen.* Vertaling: Kathleen Rutten. Breda: Uitgeverij De Geus, 1987.

Armstrong, Louise. *Krijgt pappie geen nachtzoen?* Baarn: In den Toren, 1980. Vertaling door Sylvia Bodnár van *Kiss Daddy Goodnight.* New York: Hawthorn Books, 1978.

Artaud, Antonin. 'Les Cenci.' (1936) In *Oeuvres Complètes. Tome* IV. Paris: Gallimard, 1964.

Bachmann, Ingeborg. *Malina.* Amsterdam: Manteau, 1985. Vertaling door Paul Beers van *Malina.* Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1971.

Barry, Kathleen. *Female Sexual Slavery.* New York: Avon Books, 1979.

Bass, Ellen en Louise Thornton (red). *Ik heb het nooit aan iemand verteld.* Baarn: Ambo, 1986. Vertaling door Ria van Hengel van *I Never Told Anyone.* New York: Harper & Row, 1983.

Beauvoir, Simone de. *De tweede sekse.* Utrecht: Bijleveld, 1982. Vertaling door Jan Hardenberg van *Le deuxième sexe.* Paris: Gallimard, 1949.

Bender, Lauretta en Abram Blau. 'The Reaction of Children to Sexual Relations with Adults.' In *American Journal of Orthopsychiatry*, 7, 1937: 500-518.

Boland, Gusta. *Moet ik er dan direct naar vragen? Hulpverleners over seksueel geweld.* Utrecht: Stichting tegen Seksueel Geweld, 1988.

Brady, Katherine. *Father's Days.* New York: Seaview Books, 1979.

Breines, Wini and Linda Gordon.' The New Scholarship on Family Violence.' In *Signs, Journal of Women in Culture and Society*, 8,(3), Spring 1983: 490-531.

Brownmiller, Susan. *Against our Will. Men, Women and Rape.* New York: Bantam Books, 1976.

BRT Interview met een slachtoffer van vader-dochter-incest in het televisieprogramma 'Ommekaar,' 9 april 1985. Opnieuw uitgezonden door het IKONop 24 mei 1986.

Burgers, J.H. *Profiel van de verkrachter van onbekenden, een forensisch-psychiatrische studie.* Proefschrift. Utrecht, maart 1985.

Burgess, Ann Wolbert, A. Nicholas Groth, Lynda Lytle Holmstrom and Suzanne M. Sgroi. *Sexual Assault of Children and Adolescents.* Lexington, Mass.: D.C. Heath and Company, 1978.

Butler, Sandra, *Conspiracy of Silence. The Trauma of Incest.* San Francisco: Volcano Press, 1978.

Cavallin, Hector. 'Incestuous Fathers: a Clinical Report.' In *The American Journal of Psychiatry,* 122, April 1966: 1132-1138.

Chavannes, Marc. 'Onder toeziend oog. Briefkaart uit Dublin.' In NRC *Handelsblad,* 11 februari 1984.

Chodorow, Nancy. *Waarom vrouwen moederen. Psychoanalyse en de maatschappelijke verschillen tussen vrouwen en mannen.* Amsterdam: Sara, 1980. Vertaling door Marta Vooren van *The Reproduction of Mothering.* Berkeley etc.: University of California Press, 1978.

Constantine, Larry L. 'The Sexual Rights of Children: Implications of a Radical Perspective.' In Larry L. Constantine and Floyd M. Martinson (eds). *Children and Sex.* Boston: Little, Brown and Co., 1981.

Dinnerstein, Dorothy. *Minotaurus en meermin. Man-vrouw-regelingen en menselijk onbehagen.* Amsterdam: Sara, 1983. Vertaling door José Rijnaarts van *The Mermaid and the Minotaur: Sexual Arrangements and Human Malaise.* New York: Harper & Row, 1977.

Dorpat, Christel. *Welche Frau wird so geliebt wie Du.* Berlin: Rotbuch Verlag, 1982. *Mijn man, mijn dochter. Een moeder over incest.* Vertaling: Antoine Verbij. Amsterdam: SUA, 1987.

Draijer, Nel. *De omgekeerde wereld. Sexueel misbruik van kinderen in het gezin.* Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, april 1985.

Draijer, Nel. *Seksueel misbruik van meisjes door verwanten.* Ministerie

van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, september 1988.
Dubbink, Anneke en Anna Platvoet. *Zwijgen is fout. Onderzoek incesthulpverlening. Opvanghuis Groningen.* Groningen: AAG, 1986.

Ekelschot, Marijke. 'Darwinisme: racisme en seksisme als wetenschap.' In Anneke van Baalen en Marijke Ekelschot. *Tegennatuurlijk.* Amsterdam: De Bonte Was, 1985.
Emancipatiezaken. *Bestrijding van sexueel geweld tegen vrouwen en meisjes.* Kamerstuk 18542, nrs. 1-2, Tweede Kamer, vergaderjaar 1983-84.
Ensink, Bernardine. (Vakgroep Psychonomie, Universiteit van Amsterdam) 'Sexuele kindermishandeling, traumata en dissociatieve verschijnselen.' Nog niet gepubliceerd.

Ferenczi, Sándor. 'Spraakverwarring tussen de volwassenen en het kind (De taal van de tederheid en die van de hartstocht).' In Jeffrey M. Masson, 1984. Vertaling van 'Sprachverwirrung zwischen den Erwachsenen und dem Kind (Die Sprache der Zärtlichkeit und der Leidenschaft),' 1933.
Finkelhor, David. *Child Sexual Abuse: New Theory and Research.* New York: Free Press, 1984.
– Sexually Victimized Children. New York: Free Press, 1979.
Fitère, Jean-Marie. *Violette Nozières.* Paris: Presses de la Cité, 1975.
Foeken, Ingrid. 'Incestconfrontaties.' In *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid,* 11, 1987: 1221-1235.
Forward, Susan and Craig Buck. *Betrayal of Innocence. Incest and its Devastation.* Harmondsworth etc.: Penguin Books, 1981. Oorspronkelijke uitgave 1978.
Fox, Robin. *The Red Lamp of Incest.* London etc.: Hutchinson, 1980.
Frenken, Jos en Bram van Stolk. *Hulpverleners en incestslachtoffers.* Deventer: Van Loghum Slaterus, 1987.
Frenken, Jos. 'De geloofwaardigheid van een incestslachtoffer.' In *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid,* 9, 1988: 968-979.
Freud, Sigmund. *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess,* 1887-1904. Vertaald en bezorgd door Jeffrey M. Masson. Cambridge/London: The Belknap Press of Harvard University Press, 1985.
– 'Over de etiologie van de hysterie.' In *Klinische Beschouwingen* 1.

Meppel: Boom, 1984. Vertaling door Dick Bergsma en Thomas Graftdijk van 'Zur Ätiologie der Hysterie,' 1896.
- 'Gesichtspunkte der Entwicklung und Regression. Ätiologie' (22. Vorlesung). In *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse.* Frankfurt a.M.: Fischer, 1981. Oorspronkelijke uitgave 1917.
- 'Enkele psychische gevolgen van het anatomische geslachtsverschil.' In *Klinische Beschouwingen* 3. Meppel: Boom, 1985. Vertaling door Thomas Graftdijk van 'Einige psychische Folgen des anatomischen Geschlechtsunterschieds,' 1925.
- 'Selbstdarstellung.' In *Schriften zur Geschichte der Psychoanalyse.* Frankfurt a.M.: Fischer, 1981. Oorspronkelijke uitgave 1925.
- und Josef Breuer. *Studien über Hysterie.* Frankfurt a.M.: Fischer, 1983. Oorspronkelijke uitgave 1895.
- *Totem en taboe. (Cultuur en Religie* 3) Meppel: Boom, 1984. Vertaling door Wilfred Oranje en Robert Starke van *Totem und Tabu,* 1913.
- *De droomduiding. (Psychoanalytische duiding* 2/3) Meppel: Boom, 1987. Vertaling door Thomas Graftdijk van *Die Traumdeutung,* 1900.
- 'Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit.' In *Klinische Beschouwingen* 1. Meppel: Boom, 1985. Vertaling door Dick Bergsma en Thomas Graftdijk van 'Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie,' 1905.
- 'Over de vrouwelijke seksualiteit.' In *Klinische Beschouwingen* 3. Meppel: Boom, 1985. Vertaling door Thomas Graftdijk van 'über die weibliche Sexualität,' 1931.
- 'Die Weiblichkeit.' In *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse.* Frankfurt a.M.: Fischer, 1980. Oorspronkelijke uitgave 1933.

Gay, Peter. *Freud, A Life For Our Time.* London, Melbourne: J.M. Dent & Sons Ltd, 1988.

Gebhard, Paul H., John H. Gagnon, Wardell B. Pomeroy and Cornelia V. Christenson. *Sex Offenders.* New York: Harper & Row, 1965.

Goodwin, Jean, Teresita McCarthy and Peter DiVasto. 'Prior Incest in Mothers of Abused Children.' In *Child Abuse and Neglect,* 5, 1981: 87-95.

Groth, A. Nicholas. *Men Who Rape. The Psychology of the Offender.* New York, London: Plenum Press, 1979.

Hart, Maarten 't. 'Incest-vermijding.' In *De Gids*, 7/8, 1975: 532-541.
Henderson, D. James. 'Incest.' In A.M. Freedman, H.I. Kaplan and B.J. Saddock (eds.). *Comprehensive Textbook of Psychiatry.* Baltimore: Williams and Wilkins, 1975.
Herk, Bert van. *Waarom mannen verkrachten.* Meppel: Boom, 1985.
– en Harrie Kuiper. 'Mannen bellen Korrelatie.' In *Mannen tegen Seksueel geweld*, 1(4), december 1985: 8-10.
Herman, Judith Lewis (with Lisa Hirschman). *Father-Daughter Incest.* Cambridge etc.: Harvard University Press, 1981.
Hoogduin, K. 'Incest en directieve therapie.' In Jos Frenken en Carla van Lichtenburcht (red). *Incest: feiten, achtergronden en hulpverlening – een symposium.* Zeist: NISSO, 1984.
Huitzing, An. *Betaalde liefde, Prostitutie in Nederland.* 1850-1900. Bergen: Octavo, 1983.

IKONInterview met een slachtoffer van vader-dochter-incest in het radioprogramma 'De andere wereld van zondagmorgen,' 13 november 1983.
Imbens, Annie en Ineke Jonker. *Godsdienst en incest.* Amersfoort: De Horstink, 1985.

James, Jennifer and Jane Meyerding. 'Early Sexual Experience as a Factor in Prostitution.' In *Archives of Sexual Behavior*, 7(1), 1977: 31-42.
Jones, Ernest. *Sigmund Freud's leven en werk*, deel 1. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1956. Vertaling door Per Olafson van *The Life and Work of Sigmund Freud* 1. New York, 1953.
Justice, Blair and Rita Justice. *The Broken Taboo. Sex in the Family.* London: Peter Owen, 1980.

Kaufman, Irving, Alice Peck and Consuelo Tagiuri. 'The Family Constellation and Overt Incestuous Relations between Father and Daughter.' In *American Journal of Orthopsychiatry*, 24, 1954: 266-277.
Kempe, Ruth S. and C. Henry Kempe. *Child Abuse.* Cambridge,

Mass.: Harvard University Press, 1978.
Kleist, Heinrich von. *Penthesilea.* Amsterdam: Meulenhoff, 1974. Vertaling door Gerrit Komrij van *Penthesilea,* 1808.
Kohnstamm, Rita. 'En hoe gaat het met vader?' In NRC *Handelsblad. Zaterdags Bijvoegsel.* 14 juni 1986.
Komter, Aafke E. *De macht van de vanzelfsprekendheid. Relaties tussen vrouwen en mannen.* 's-Gravenhage: VUGA, 1985.
Krüll, Marianne. *Freud und sein Vater.* München: Oscar Beck, 1979.
Kwast, S. van der. *Over de incest.* Meppel: Boom, 1963.
– 'De vader-dochter-incest als proces.' In *Seksuele criminaliteit. Capita selecta.* Leiden: Stafleu, 1968.

Ladan, A., P.J.G. Mettrop en W.H.G. Wolters (red). *De betekenis van de vader.* Meppel: Boom 1985.
Leclerc, Annie. *Parole de femme.* Paris: Bernard Grasset, 1974.
Lévi-Strauss, Claude. *Les structures élémentaires de la parenté.* Paris, La Haye: Mouton, 1981. Oorspronkelijke uitgave 1947.
Lichtenburcht, Carla van, Willeke Bezemer en Woet Gianotten (red). *Verder na incest.* Baarn: Ambo, 1986.
Lukianowicz, Narcyz. 'Incest. I. Paternal Incest II. Other Types of incest.' In *British Journal of Psychiatry,* 120, 1972: 301-313.
Lustig, Noel, John W. Dresser, Seth W. Spellman and Thomas B. Murray. 'Incest. A Family Group Survival Pattern.' In *Archives of General Psychiatry,* 14, January 1966: 31-40.

Machotka, Pavel, Frank S. Pittman and Kalman Flomenhaft. 'Incest as a Family Affair.' In *Family Process,* 6, March 1967: 98-116.
Maisch, H. *Incest.* Utrecht, Antwerpen: Het Spectrum, Aula nr. 1006, 1971. Vertaling door E. Marije van *Inzest.* Reinbek: Rowohlt, 1968.
Malcolm, Janet. *In het Freud-Archief.* Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1985. Vertaling door Han Israëls van *In the Freud-Archives.* New York: Knopf, 1984.
Malinowski, Bronislaw. *Sex and Repression in Savage Society.* London: Kegan Paul etc., 1927.
Maris, Boo van en José Rijnaarts. 'Dochter- en zusterverkrachting: een trauma voor je leven.' In *Opzij,* 11(2), februari 1983.
Marx, Karl. 'Die deutsche Ideologie.' (1845/46) In *Die Frühschriften.* Stuttgart: Alfred Kröner, 1971.

Masson, Jeffrey M. *Traumatische ervaring of fantasie. Freuds rampzalige herziening van de verleidingstheorie.* Amsterdam: Van Gennep, 1984. Vertaling door Maarten Polman van *The Assault on Truth. Freud's Suppression of the Seduction Theory.* New York: Farrar, Straus and Giroux, 1984.

McNaron, Toni A.H. and Yarrow Morgan (eds). *Voices in the Night.* Minneapolis, Minn.: Cleis Press, 1982.

Mead, Margaret. *Male and Female.* Harmondsworth etc.: Penguin Books, 1981. Oorspronkelijke uitgave 1949.

Meiselman, Karin C. *Incest. A Psychological Study of Cause and Effects with Treatment Recommendations.* San Francisco etc.: Jossey-Bass, 1978.

Meulenbelt, Anja. *De schillen van de ui.* Amsterdam: Sara, 1984.

Miller, Alice. *In den beginne was er opvoeding.* Bussum: Het Wereldvenster, 1983. Vertaling door Tinke Davids van *Am Anfang war Erziehung.* Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1980.

– *Het drama van het begaafde kind.* Bussum: Het Wereldvenster, 1981. Vertaling door Tinke Davids van *Das Drama des begabten Kindes und die Suche nach dem wahren Selbst.* Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1979.

– *Gij zult niet merken.* Weesp: Het Wereldvenster, 1983. Vertaling door Tinke Davids van *Du sollst nicht merken.* Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1981.

Möller, Monique. *De zaak Noreen Winchester.* Rotterdam: Futile, 1978.

Morris, Michelle. *Nachtmonster.* Amsterdam: Becht, 1985. Vertaling door Rita Vermeer van *If I Should Die Before I Wake.* New York: J.P. Tarcher, 1982.

Morrison, Toni. *Het blauwste oog.* Amsterdam: Bert Bakker, 1984. Vertaling door W.A. Dorsman-Vos van *The Bluest Eye,* 1970.

Mourik, Ineke van. 'Het verraden vertrouwen.' In LOVER, 7(3), september 1980: 101-105.

Musaph, H. 'De driehoek vader-moeder-dochter bij een vader-dochter incestrelatie.' In Jos Frenken en Carla van Lichtenburcht (red). *Incest: feiten, achtergronden en hulpverlening – een symposium.* Zeist: NISSO, 1984.

Mzarek, Patricia Beezly and Arnon Bentovim. 'Incest and the Dysfunctional Family System.' In Patricia Beezly Mzarek and C. Hen-

ry Kempe (eds). *Sexually Abused Children and their Families.* Oxford etc.: Pergamon Press, 1981.

Nabokov, Vladimir. *Lolita.* New York: Berkley Books, 1983. Oorspronkelijke uitgave 1955.

Nelson, Sarah. *Incest: feiten en mythen.* Deventer: Van Loghum Slaterus, 1984. Vertaling van *Incest: Fact and Myth.* Edingburgh: Stramullion, 1982.

Peters, Joseph J. 'Children who are Victims of Sexual Assault and the Psychology of Offenders.' In *American Journal of Psychotherapy,* XXX (3), July 1976: 398-421.

Pierre, Jose. *Tracts surréalistes et déclarations collectives* (1922-1969) *Tome I* (1922-1939). Paris: Eric Losfeld, 1980.

Prévert, Jacques. 'Encore une fois sur le fleuve.' In *Histoires.* Paris: Gallimard, 1963.

Rank, Otto. *Das Inzest-Motiv in Dichtung und Sage.* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1974. Oorspronkelijke uitgave 1912.

Reinders, Inge. *Hulpverlening door Ervaringsdeskundigen bij de Vereniging tegen Seksuele Kindermishandeling binnen het gezin.* Zutphen: Vereniging tegen Seksuele Kindermishandeling binnen het gezin, 1988.

Renvoize, Jean. *Incest. A Family Pattern.* London: Routledge and Kegan Paul, 1982.

Rist, Kate. 'Incest. Theoretische en klinische inzichten.' In *Tijdschrift voor relatieproblematiek,* april 1980. Vertaling door Theo van Dijk van 'Incest. Theoretical and Clinical Views.' In *American Journal of Orthopsychiatry,* 49(4), October 1979: 680-691.

Roelofs, G.T. 'Seksuele kindermishandeling binnen het gezin.' In *Tijdschrift voor Ziekenverpleging,* 37(21), 1984: 646-650.

Rubin, Gayle. 'De handel in vrouwen.' In *Socialisties-Feministiese Teksten* 4. Amsterdam: Sara, 1980. Vertaling door José Rijnaarts van 'The Traffic in Women.' In Rayna R. Raiter (ed). *Towards an Anthropology of Women.* New York: Monthly Review Press, 1975.

Rubinstein, Renate. *Nee heb je. Notities over ziek zijn.* Amsterdam: Meulenhoff, 1985.

Rush, Florence. *The Best Kept Secret. Sexual Abuse of Children.* New York etc.: McGraw-Hill Book Company, 1980.
Russell, Diana E.H. *The Secret Trauma. Incest in the Lives of Girls and Women.* New York: Basis Books, 1986.
Rijnaarts, José. 'Was Noreen Winchester een uitzondering?' In *Socialisties-Feministiese Teksten* 3. Amsterdam: Sara, 1979.

Sandfort, Theo. *Jongens over vriendschap en seks met mannen.* Amsterdam: SUA, 1986.
Sandfort, Theo. *Het belang van de ervaring.* Utrecht: Interfacultaire Werkgroep Homostudies Rijksuniversiteit Utrecht, 1988.
Schoo, H.J. en M. Vervoort-Indorf (red). *Psychologische encyclopedie.* Utrecht, Antwerpen: Het Spectrum, 1981.
Sebbar, Leïla. *On tue les petites filles.* Paris: Stock, 1978.
Seligman, Brenda Z. 'The Incest Barrier: its Rôle in Social Organization.' In *The British Journal of Psychology*, XXII, 1931-1932: 250-276.
Shakespeare, William. *Pericles.* Amsterdam: International Theatre Bookshop i.s.m. Zuidelijk Toneel Globe, 1982. Vertaling door Gerrit Komrij van *Pericles*, 1608.
Shepher, Joseph. *Incest. A Biosocial View.* New York etc.: Academic Press, 1983.
Silbert, Mimi H. and Ayala M. Pines. 'Sexual Child Abuse as an Antecedent to Prostitution.' In *Child Abuse and Neglect*, 5, 1981: 407-411.
Staa, Marianne van en Heleen Woelinga. 'Als je vader je bezit...' Doctoraalscriptie. Vakgroep Ontwikkelingspsychologie, Pedologie en Speciale Pedagogiek, Vrije Universiteit, Amsterdam, oktober 1983.
Stanton, M.D. and T.C. Todd. *The Family Therapy of Drug Abuse and Addiction.* New York: Guilford Press, 1982.
Stendhal. 'Les Cenci.' In *Chroniques Italiennes* (1829-1840) Paris: Gallimard, 1973.
Stolk, Bram van en Jos Frenken. 'Als kind met de kinderen'; een netwerk van incestueuze en pedoseksuele verhoudingen. In *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid*, 7/8, 1986: 691-721.
Summit, Roland and JoAn Kryso. 'Sexual Abuse of Children: a Clinical Spectrum.' In *American Journal of Orthopsychiatry*, 48(2), April 1978: 237-251.
Symonds, Carolyn L., Maureen J. Mendoza and William C. Harrell.

'Forbidden Sexual Behavior among Kin: a Study of Selfselected Respondents.' In Larry L. Constantine and Floyd M. Martinson (eds). *Children and Sex.* Boston: Little, Brown and Company, 1981.

Vasterman, Peter. 'Incest en de media.' In *Reporter,* 10, maart-april 1988: 11-16.

Vidal, Jean-Marie. 'Explications biologiques et anthropologiques de l'inderdit de l'inceste.' In *Inceste. Nouvelle Revue d'Ethnopsychiatrie* 3. Grenoble: La Pensée Sauvage, 1985.

VN *Vrij Nederland. Freud op de divan.* Bijlage van 2 november 1985.

VSK Vereniging tegen seksuele kindermishandeling binnen het gezin. *De straf op zwijgen is levenslang.* Amsterdam: Sara, 1983.

– *Het zwijgen doorbroken. Jarenboek* 1981-1985. Bergum: VSK, 1985.

Walker, Alice. *De kleur paars.* Haarlem: In de Knipscheer, 1983. Vertaling door Irma van Dam van *The Color Purple,* 1982.

Ward, Elizabeth. *Father-Daughter Rape.* London: The Women's Press, 1984.

Weinberg, S. Kirson. *Incest Behavior.* Secausus N.J.: The Citadel Press, 1976. Oorspronkelijke uitgave 1955.

Weiner, Irving B. 'Father-Daughter Incest: a Clinical Report.' In *Psychiatric Quarterly,* 36, 1962: 607-632.

Westermarck, Edvard. *The History of Human Marriage.* London: MacMillan and Co., 1891.

Wolters, Wim. 'Hoe incest INCEST werd.' In *De Psycholoog,* XXIII/3 maart 1988: 117-118.

Young, Mary de. 'Self-Injurious Behavior in Incest Victims: a Research Note.' In *Child Welfare,* LXI (8), November-December 1982: 577-584.

Register

Aangifte en berechting, 151, 157, 160, 180, 182, 209, 214, 226, 233, 239, 244, 254, 255, 276
Aantrekkelijkheid: van dochters voor vaders, 35, 56, 207; van kinderen in de oedipale fase, 143-145, 212; van meisjes in puberteit, 186, 207, 210-213; van meisjes als 'vrouwen'; 20, 65, 82
Adultocentrisme, 215, 226, 227
Afweerreacties in de samenleving, 13-20, 30, 83, 92, 122, 129, 162, 163, 260, 285. *Zie ook* Bagatellisering
Albach, Francine, 325, 326
Alexander, Pamela C., 165
Allen, Charlotte Vale, 297, 298, 301, 302, 312, 313, 322, 327, 330
Amalia, 'Er is iets met', 278
Angelou, Maya, 22, 292, 295
Antiochus, *zie* Apollonius
Antiochuscomplex, 123-129, 130, 132, 133, 135, 147, 284,
Apollinius van Tyrus, sage van, 123-126
Arapesj, 36, 59
Arbeidsverdeling tussen de seksen, 11, 43, 74, 130-137, 178, 270, 272, 275, 279, 281-288. *Zie ook* Geestelijke arbeid
Armstrong, Louise, 92, 175, 176, 189, 195, 214, 216, 223, 232, 256, 257, 291, 293, 300, 312, 313
Artaud, Antonin, 314

Bachmann, Ingeborg, 287, 292, 311, 316, 319, 324, 331
Bagatellisering, 19, 40, 53, 54, 56, 61, 82-84, 235, 246, 253, 261, 285. *Zie ook* Afweerreacties
Barend, Sonja, 35, 185
Barry, Kathleen, 269
Basismodel, van de voortplanting (Fox) 71-81
Bass, Ellen, 318
Baudelaire, Charles, 146
Beauvoir, Simone de, 32
Beckett, Samuel, 146
Bender, Lauretta, 207, 208, 223
Bentovim, Arnon, 165
Bernays, Martha, 93
Bewustwording in samenleving, 13, 159, 160, 276, 288
Blau, Abram, 207, 208, 223
Boland, Gusta, 226, 254, 329
Bonaparte, Marie, 89
Borstvoeding, 43, 54, 80
Brady, Katherine, 62, 175, 216, 218, 221, 252, 255, 258, 304, 305, 317, 322, 328
Breines, Wini, 14, 168
Breuer, Josef, 97

Broer-zus-incest, 25, 41, 42, 56, 95, 97, 116, 278, 288
Brownmiller, Susan, 269
BRT, 178
Brunt, Lodewijk, 14, 19
Buck, Craig, 167, 193, 196, 198, 246, 247, 248,249, 250
Burgers, J.H., 130
Burgess, Ann W., 256
Butler, Sandra, 179, 189, 196, 202, 246, 291
Bijbel, incest in de, 31, 32

Castratiecomplex, 111-113, 209
Cavallin, Hector, 133
Cenci, Beatrice, 314
Chabrol, Claude, 315
Charcot, Jean Martin, 93
Chavannes, Marc, 315
Chodorow, Nancy, 130-136
Confrontatie, 255, 327
Constantine, Larry L., 262

Daders: de term, 27-28, 166; mannen als belangrijkste, 14, 21, 25, 28, 64, 68, 146, 153, 154, 267
Dali, Salvador, 314
Darwin, Charles, 38, 46, 47, 71, 72
Dienstmeisjes, 95, 97, 101, 104, 113, 114, 144
Dinnerstein, Dorothy, 130-136, 283-284
Dissociatie, 208, 316
Dochter: agressie/woede/haat, 217, 233, 234, 310-314, 326, 327; angst, 11, 138, 208, 232, 233, 310, 322,; depersonalisatie, 310; emotionele afhankelijkheid, 220-223, 224; geloofwaardigheid, 16, 17, 254; 'machtspositie', 224-227; 'meegaandheid', 220, 226, 229-231, 299; negatief zelfbeeld, 141, 222-225, 302, 304, 317, 326, 327; onwetendheid en verwarring, 11, 22, 232, 295-299; passiviteit, 193, 231, 306; relatie met moeder, 110-113, 135, 175, 176, 177, 194-197, 220, 225; relatie met vader, 113, 134, 197, 220-223, 233, 234; schuldgevoelens, 80, 81, 96, 104, 206, 221, 231, 319; uiterlijk, 207, 208, 223-225, 301, 302, 310, 322; uitschakeling van gevoel, 207, 208, 216, 316, 317, 325; verzet, 193, 211, 230, 231-233, 282, 300-303; 'vroegrijpheid', 82, 140, 215, 224, 227, 274; walging, 95, 193, 215, 217, 233, 314, 317; zelfmoord(gedachten), 81, 93, 127, 128, 156, 311, 312, 316; zelfverminking, 302, 310, 311; zwangerschap, 81, 214, 295, 315
Dochtercomplex, *zie* Antiochuscomplex
Don Juan, 146
Dorpat, Christel, 22, 170, 171, 173, 174, 175, 191, 306
Dorrestein, Renate, 271
Draijer, Nel, 16, 19, 24, 26, 154, 159, 213, 214, 266, 269, 291

Dromen, herbeleving in, 323, 324
Dubbink, Anneke, 268

Echtscheiding, 183, 204, 276, 277
Eckstein, Emma, 90, 91, 118-122, 123
Eissler, K.R., 90
Ekelschot, Marijke, 71
Electracomplex, 55, 209, 224
Emotionele verwaarlozing, 30, 194-197, 201, 220-223, 247-250, 285
Ensink, Bernardine, 316
Equilibratievermogen (Fox), 72-81, 113
Ernst, Max, 314
Eyre, Jane, 297

Fantasie, *zie* Vader-dochter-incest
Feminisme, 9, 14, 15, 19, 67-69, 92, 112, 146, 198, 206, 260, 261, 285
Feministische theorievorming, 11, 153, 154, 261, 267-280, 285, 291-294
Ferenczi, Sándor, 91, 137-143, 147, 319
Finkelhor, David, 159, 175, 176, 179, 213, 214, 215, 267, 268, 276, 279
Fitère, Jean-Marie, 315
Fliess, Wilhelm, 89-105, 117, 118-120, 123
Foeken, Ingrid, 255
Forward, Susan, 167, 193, 196, 198, 246, 247, 248, 249, 250
Fox, Robin, 38, 41-44, 54, 70-81, 83, 113
Frazer, James G., 48
Frenken, Jos, 160, 205, 207, 242, 255, 307, 329
Freud, Anna, 90, 92, 102
Freud, Jakob, 94, 99, 101, 118, 120, 121
Freud, Mathilde, 123
Freud, Schlomo, 121
Freud, Sigmund, 11, 38, 45-50, 51, 54, 64, 65, 67, 71, 75-78, 82, 87-129, 130, 137, 160, 143, 157, 168, 209, 212, 213

Gay, Peter, 90
Gebhard, Paul H., 239, 243
Geestelijke arbeid, mannen als subject in, 19, 31, 65
Geheimhouding, 157, 172, 176-178, 195, 221, 222, 226, 227, 258, 272, 288, 297, 298
Geloofwaardigheid, van incest-slachtoffers, 16, 17, 97, 99, 108, 109, 112, 116, 183, 255
Genet, Jean, 308
Genet-syndroom, 308
Geschenken, privileges, 207, 216-219, 220, 224, 306
Geslachtsgemeenschap, 21, 24, 162, 187-190, 229, 233, 258
Geweld, fysiek en psychisch, 24, 94, 182, 207, 219, 224, 229, 230, 239, 241, 242, 262, 263, 273, 279
Gezin: grootte van, 134, 273, 276; illusie van het liefdevol-

le, 19, 154; als instituut in een patriarchale samenleving, 11, 129, 135, 154, 175, 270-272, 275, 280, 284; machts- en afhankelijkheidsverhoudingen in, 11, 21, 40, 166, 270, 286; het 'ontwrichte', 11, 152, 153, 165-168; als 'producent' van incest, 51, 129, 136, 154, 174, 269, 275
Goodwin, Jean, 203
Gordon, Linda, 14, 168
Groen, Jan, 13, 14, 19, 20, 22
Groth, A. Nicholas, 190

Hart, Maarten 't, 70
Henderson, D. James, 209
Herk, Bert van, 237, 257
Herman, Judith Lewis, 21, 27, 30, 92, 128, 129, 158, 159, 190, 204, 209, 213, 215, 242, 243, 251, 271-277, 291
Hirschman, Lisa, 271
Homoseksualiteit, 47, 67, 69, 201, 237, 257, 261
Hoogduin, K., 181
Horowitz, M.J., 325
Huitzing, An, 306
Hulpverlening: door familie en vrienden, 327-329; professionele, 9, 87, 121, 122, 137-140, 158, 163, 176, 181, 193, 205, 207, 225, 246, 250, 264, 268, 276, 277, 292, 329, 330; zelfhulpgroepen, 9, 268, 329, 330
Huppert, Isabelle, 315
Hysterie, 90, 93-95, 97, 104, 108, 115-119

Ideale Moeder, droom van de, 131-133, 174
Identificatie met agressor, 137, 140, 319
IKON, 297, 305, 313, 317, 329
Imbens, Annie, 264
Incest: afkeer van, 39, 43, 45, 51, 65; alternatieven voor term, 23; bezwaren tegen term, 21-24; definitie van, 24; als eigenschap van cultuur, 51; als eigenschap van natuur, 51; als misdrijf, *van* en *tegen* mannen, 48, 49, 62, 68, 82; neiging tot, 45, 51, 247; 'positieve' beleving van, 23, 262
Incesttaboe: biologische verklaring van, 70; eenzijdige (asymmetrische) schending van, 12, 21, 36, 44, 52, 53, 61, 68, 147, 153, 154, 267, 268, 282, 283; emotionele lading van, 22; als 'oorzaak' van vrouwenonderdrukking, 68; als verbod *van* en *voor* mannen, 48, 62, 64, 68, 79; universele karakter van, 36, 82, 281
Incestvermijding: tussen broer en zus, 40-43, 78, 80; bij dieren, 70; in kibboetsen, 40-43; tussen moeder en zoon, 43, 53-55; bij primaten, 72, 73
Inteelt, 70
Iocaste, 105, 106
Israëls, Han, 91

James, Jennifer, 307
Jones, Ernest, 89, 248
Jongens als incestslachtoffer, 21, 147, 267, 268
Jonker, Ineke, 264
Jung, Carl G., 248
Justice, Blair en Rita, 182, 184, 185, 187, 191, 192, 194, 195, 199, 201, 202, 209, 217, 220, 223, 224, 236, 238, 239, 242, 248

Kafka, Franz, 146
Kaufman, Irving, 153, 200, 201
Kempe, Ruth S. en C. Henry, 184
Ketting, E., 260
Kibboetsen, onderzoek in, 40-43
Kinderen: afhankelijkheid van, 40, 95, 96, 138, 139, 142, 154, 263, 265; afstand tussen vaders en, 43, 281-284; seksualiteit van, 207, 208, 216, 296; seksuele rechten van, 260-264, 266, 303
Klassejustitie, 151, 157, 243
Kleist, Heinrich von, 122
Klopper, I., 212
Kohnstamm, Rita, 210, 211, 212
Komter, Aafke E., 270, 282
Krafft-Ebing, Richard von, 94
Kris, Ernst, 90
Krül, Marianne, 119-121, 137
Kryso, JoAn, 198, 246
Kuiper, Harrie, 237
Kwast, Salomon van der, 152, 173, 174, 181, 182, 186, 187, 189, 190, 192, 194, 200, 210, 212, 219-223, 229-232, 242-246, 250, 251, 256, 285

Lacan, Jacques, 67
Ladan, A., 14, 20
Laïus, 105, 106
Leclerc, Annie, 286
Leeftijd incestslachtoffers ten tijde van misbruik, 100, 101, 143-145, 146, 186, 202, 203, 212, 213-215, 249
Lévi-Strauss, Claude, 38, 51, 58-66, 67-69, 71, 75-78, 82, 83
Levita, D.J. de, 35, 185
Lichtenburcht, Carla van, 258, 302, 308, 309, 329
Lolita, 134, 135, 217, 218
Lot, bijbelse geschiedenis van, 29-32
Lovett, An, 315
Lukianowicz, Narcyz, 201, 240, 248, 253
Lustig, Noel, 165, 184, 188, 201, 202, 210

Machotka, Pavel, 184
Machtsongelijkheid: tussen mannen en vrouwen, 19, 27, 43, 62, 166, 269, 270, 275, 286; tussen ouders en kinderen, 40, 56, 57, 141, 142, 166, 265, 287; tussen vaders en dochters, 27, 57, 132, 264, 265, 287; tussen volwassenen en kinderen, 95, 138, 265, 298
Maisch, Herbert, 27, 152, 158, 185-189, 192, 194, 201, 214, 215, 235, 241, 242, 253

Magritte, René, 314
Malcolm, Janet, 91
Malinowski, Bronislaw, 36, 38, 51-56, 64, 65
Maris, Boo van, 317
Marx, Karl, 281, 286
Masson, Jeffrey M., 90-92, 118, 119, 122, 137
Masters, Robert, 35, 211
Mauss, Marcel, 59
Mead, Margaret, 35, 36, 211
Medeplichtigheidsval, 216-218, 221, 222, 226, 229-231, 297, 319
Meergeneratietheorieën, 139, 146, 147, 162, 201-204, 247, 248
Meiselman, Karin C., 70, 174, 191, 193, 196, 200-202, 216, 239, 246, 257, 268
Meulenbelt, Anja, 71
Meyerding, Jane, 307
Miller, Alice, 92, 137-147, 162, 163, 212, 234, 299
Miller Henry, 146
Moeder/echtgenote: afwezigheid/ziekte, 133-135, 185-188, 200, 205, 238, 273, 274; -beschuldiging bij Freud, 11, 88, 102, 113-116, 144; -beschuldiging bij Miller, 143-147; bondgenote van dochter, 180, 251; economische en financiële afhankelijkheid, 178, 179, 199, 272; emotionele 'plichtsverzaking', 185, 193-198, 200; 'frigiditeit', 151, 188-193, 200, 205, 257, 285; incestervaringen in jeugd, 203, 204; incestueuze verlangens, 201, 274; latente homoseksuele verlangens, 201, 274; masochisme, 199, 200, 274; onmacht, 177-180, 274-276; onwetendheid, 169-177; 'politieagent', 174, 182, 274; promiscuïteit, 201, 205; relatie met dochter, 110-113, 135, 194-197; seksuele 'plichtsverzaking', 185, 188-190, 238, 249; zwangerschap, 185, 187, 205, 249, 273, 274
Moeder-zoon-incest, 21, 35, 37, 43, 49, 52, 53, 103, 126, 187, 267, 268
Molière, 127
Möller, Monique, 162
Moravia, Alberto, 13
Morris, Michelle, 292
Morrison, Toni, 292
Mourik, Ineke van, 267
Musaph, H., 184, 203
Mzarek, Patricia B., 165

Nabokov, Vladimir, 134, 217
Narcistische bezetting, 142, 146, 147, 233, 263, 299
Nelson, Sarah, 201
Nozières, Violette, 314, 315

Oedipus Rex, mythe van, 103, 105, 106, 123, 128
Oedipuscomplex, 45, 47, 49, 55, 87, 90, 92, 98, 99, 102, 103, 105-107, 109-113, 115, 116, 117, 121, 126, 127, 128, 130, 139, 141, 143, 144, 147, 201, 209, 211, 224, 248, 249

Omgangsregeling, 183
Omvang van het incestprobleem, 16, 17, 26, 276
Onderzoek: belang van onderzoeksgroep bij, 151, 152, 154, 158, 159, 160, 214, 233, 293; invloed van informant op, 151, 154, 189, 206, 291; ontwikkelingen in, 151-155, 235, 291
Onbewuste, 99, 101, 139, 143, 174, 201, 203, 209
Ontdekking, reacties van moeder op, 177-183; reacties van vader op, 134, 251, 252, 253, 256-259
Ooms, opa's, neven als daders, 25, 98, 99, 116, 278
Overheid, visie en beleid, 136, 260, 270
Overlevingsstrategieën, boemerangeffect van, 321, 326-327

Pam, Max, 91
Patriarchale samenleving, 62, 64, 129, 175, 259, 269-272, 275, 283
Peck, Alice, 153
Pedofilie, 236, 237, 238, 261, 264, 265
Penisnijd, 107, 111, 112, 113, 210
Penthesilea, 122
Pericles, 123
Peters, Joseph J., 122
Pierre, Jose, 314
Pines, Ayala, 307, 308
Plato, 40
Platvoet, Anna, 268
Polygamie, 61
Pomeroy, Wardell, 35, 211
Prévert, Jacques, 81, 156
Promiscuïteit: bij dochter, 257, 307; bij moeder, 201, 205; in de 'natuurlijke staat', 63; bij vader, 236, 237, 238, 273, 275
Prostitutie, 63, 156, 163, 217, 218, 305-309, 310

Rank, Otto, 123-129
Recidivisme, 254, 256, 276
Reinders, Inge, 268
Renvoize, Jean, 254, 300, 301
Rist, Kate, 202
Roelofs, Gerard, 262
Roethof, Hein, 260, 261
Rolwisseling: tussen moeder en dochter, 184, 185, 196-198, 202, 220, 224, 247, 274, 275; tussen psychiater en patiënt, 137-140
Rubin, Gayle, 38, 67-69
Rubinstein, Renate, 319
Rush, Florence, 30, 35, 88, 92, 217
Russell, Diana, 159, 160, 275, 277-279, 291
Rijnaarts, José, 23, 317

Sandfort, Theo, 260, 264, 265
Schoo, H.J., 237
Sebbar, Leïla, 291, 305-307, 314
Seksualiteit van kinderen, *zie* Kinderen
Seksualiteit van volwassenen, 64, 65, 67, 131, 283
Seksueel geweld tegen vrouwen en meisjes, 9, 19, 28, 154, 260, 269, 270, 277, 287

Seksuele opvoeding, 260, 263, 265, 266
Seksuele problemen: bij incestslachtoffers in volwassen leven, 118, 322, 323; bij (een van de) ouders, 187-193
Seksuele 'revolutie', 20, 23, 258, 260, 261, 262, 265
Seksuele socialisatie van jongens en mannen, 131, 277, 279, 282-284
Seligman, Brenda, 35, 38, 55, 56, 64, 65, 211
Shakespeare, William, 123
Shepher, Joseph, 41, 70
Silbert, Mimi, 307, 308
Slachtoffers: de term, 27, 28, 166, 330; meisjes als belangrijkste, 21, 25, 153, 154, 267, 299
Sociaal milieu, 30, 151, 153, 156-164, 235,315; pijngevoeligheid en, 162-164; intellectuele prestaties en, 318
Sociobiologische benadering van incest, 38, 70-81
Sophocles, 105, 106
Spiro, Melford, 42
Spraakverwarring, tussen volwassene en kind, 141, 142, 147
Staa, Marianne van, 263
Stahl, Reinhold, 89
Stanton, M.D., 166
Stendhal, 314
Stiefvaders, 25, 43, 249, 276, 302, 311
Stigmatisering, van incestslachtoffers, 22, 203, 305, 307, 308, 328
Stolk, Bram van, 160, 205, 207, 242, 307, 329
Summit, Roland, 198, 246
Symonds, Carolyn, 262
Systeemtheorie: feministische herziening van, 274, 275; passe-partout-karakter van, 166, 167; schuldvraag in, 166, 167, 220, 223, 247; verwarring oorzaken en gevolgen in, 167, 194, 225, 227

Tagiuri, Consuelo, 153
Tas, Louis, 138
Ta-Ta-thi-stam, 49
Thoden van Velzen, H.U.E., 134
Thornton, Louise, 318
Todd, T.C., 166
Traumatheorie, 325
Trobrianders, 352
Turchi, Alessandro, 29
Tijdbom-effect bij verwerking, 312, 324

Vader: agressie, 182, 228, 230, 233, 237, 239, 241, 242, 250-252, 273, 279, 282; behoefte aan intimiteit, 247-250, 278, 282; 'buitenstaander' in gezin, 43, 44, 282; competentie als arbeidskracht, 180, 234, 240, 243-245, 251; competentie in het sociale verkeer, 241-243. 251; drankmisbruik, 29, 151, 156, 171, 174, 188, 192, 257; egocentrische levenshouding, 245, 246, 250, 253, 254, 285;

endogame type, 236, 240, 241-252; gebrekkige intelligentie, 151, 156, 235; geldingsdrang, 244-246, 252, 285; gedweeheid tegenover meerderen, 244, 245, 250; gezinstiran, 167, 241-246, 251, 252; 'gewone' man, 235, 246, 253, 285; hyperseksualiteit, 30, 151, 235, 246; jaloezie, 128, 134, 167, 173, 211, 228, 233, 282, 303, 304; moedercomplex, 248, 249; pedofiele type, 236-238; promiscuïteit, 236, 237, 238, 273, 275; psychopaat, 153, 236, 238, 239, 240; rationalisatie, 30, 129, 173, 256-259; schuldgevoelens, 80, 81, 254, 256; seksuele 'nood', 187-193; vaderlijke 'onschendbaarheid', 172, 173, 226; zielepoot, 241, 247-250, 278, 279, 285; zwakke impulsbeheersing, 246, 247, 274
Vader-dochter-incest: beëindiging van, 177, 180, 181, 213, 229, 233; als fantasie van dochter, 96, 99, 104, 107, 109, 112, 115, 116, 119, 127, 147, 210; feitelijke/latente, 24, 125, 126, 128, 271-273, 275; als uiting van 'liefde', 197, 207, 233, 234, 278; als machtsprobleem, 269-277, 279; als 'natuurlijk recht' van de vader, 11, 56, 62, 63, 83, 257; als 'overlevingsmechanisme' voor het gezin, 165-167, 226, 227; als produkt van patriarchale samenleving, 61, 62 129, 135, 136, 285; ALS PROCES, 167, 168, 177, 228, 229-234, 251, 252; als seksueel probleem, 277-280; sluipend begin van, 172, 173, 186; als door vrouwen verspreide 'ziekte', 202, 203; zwakke barrières tegen, 49, 61, 62, 78-81, 83
Vasterman, Peter, 15
Vereniging voor Seksuologie, 22
Verleidingstheorie: herwaardering van, 91, 92, 137-142, 147; twijfel aan, 91, 97, 107, 108, 121; verloochening van, 99, 103, 107, 108, 116, 117, 118-122, 123, 137
Verkrachting, 23, 25, 26, 145, 154, 156, 204, 213, 257, 260, 269, 271, 277, 278, 286, 287
Vervoort, M., 237
Verwantschapssystemen: en uitwisseling van vrouwen, 59-64, 67-69; en vrouwenonderdrukking, 67-69
Vidal, Jean-Marie, 70
Vroon, Piet, 16, 17, 19, 26
Vrouwenbeweging, *zie* Feminisme
VSK (Vereniging tegen Seksuele Kindermishandeling in het Gezin), 9, 18, 23, 27, 172, 176, 205, 230, 263, 268-269, 305, 317, 320, 329

Walker, Alice, 292, 295
Ward, Elizabeth, 161, 195, 291, 293, 301

Weduwnaars, 134, 187, 188
Weinberg, S. Kirson, 22, 156, 174, 199, 236, 240, 241, 242, 248, 257, 258, 268, 301
Weiner, Irving B., 257
Westermarck, Edvard, 38, 39-44, 45, 51, 65, 71, 80
Wetgeving, incest in Nederlandse, 36
Winchester, Noreen, 161, 162, 163, 315
Woelinga, Heleen, 263
Wolters, Wim, 18, 183, 204
Woonomstandigheden, 156, 157

Young, Mary de, 302, 310, 311

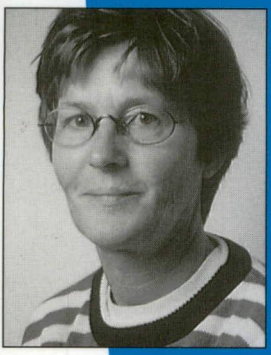

Wat niet wordt verteld bestaat niet.
Lange tijd kon en mocht over incest niet worden gepraat. Pas in de jaren tachtig is duidelijk geworden dat veel vrouwen vroeger als kind seksueel zijn misbruikt door een familielid en dat dit ook nu nog tal van kinderen overkomt.

In deze hernieuwde uitgave van *Dochters van Lot* ontrafelt José Rijnaarts de wetenschappelijke theorieën over incest die het zwijgen in stand hielden. Zij beschrijft de geleidelijke ommekeer: de onthulling van incest als een ernstig sociaal probleem.
In *Dochters van Lot* komen verder uitvoerig de ervaringen en gevoelens van slachtoffers van incest aan de orde.

José Rijnaarts ontleende de titel aan het bijbelverhaal over de dochters van Lot. Hierin wordt vader-dochter incest voorgesteld als iets dat:

- niet per se verwerpelijk is,
- met goedvinden of zelfs op initiatief van de dochters gebeurt,
- de vader (dronken als hij is) niet kan worden aangerekend.

José Rijnaarts (1947) studeerde Vertaalkunde en Franse Taal-en Letterkunde. Zij is nu werkzaam als vertaalster en publiciste.
In 1979 publiceerde zij haar eerste artikelen over incest. Van 1982 tot 1984 was zij actief betrokken bij de hulpverlening aan slachtoffers van incest.

ISBN 90-5071-146-4